

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૮૨૦ કિંમત ૩-૦-૦

ગ્રંથનામ ડિ.તિ.ન.૧૮

વર્ગાંક ૬-૧૩

૧૧૦ ૧૦ રૂ.

નવચેતન પ્રકાશન-૫૨
ગુલબર્ગી અંદાબાજી-૪૦

પુસ્તક ૧૭

ક્રાંતિ ના દ

લેખક :

શ્રી. 'દિવ્યાનંદ'

[ભજિની, પ્રીતમની ખાસ, યોગી કોણે અને ઇશ્વરનું ખૂનના કર્તા]

નવચેતન સાહિત્ય મંદિર

૨૪૫૬ : બદ્ર : અમદાવાદ.

પ્રકાશક :

પુરુષોત્તમ પૂ. પારેખ

નરવંશલાલ લ. વોરા

નવચેતન સાહિત્ય મંદિર : રૂપા : ભદ્ર : અમદાવાદ

૪-૧૩

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પ્રશાસન
અમદાવાદ
૨૪૯૨૦

ગુજરાત કો-ઓર્ડિનેશન
આયોગ ૧ લી

[સર્વ હક સ્વાધિન]

કિંમત

પાકું પૂકું રૂ. ૩-૦-૦

કાચું પૂકું રૂ. ૨-૧૨-૦

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં

કાચું પૂકું રૂ. ૫૫ પાકું પૂકું રૂ. ૬૫
પોસ્ટેજ અલગ

*

સુદ્રક :

કેશવ હ. શેઠ

પ્રકાશન મુદ્રણકલા મંદિર

ખાદીયા : અમદાવાદ

નિવેદન

નૃવચેતન સાહિત્ય મંદિર સને ૧૯૪૧ માં શ્રી. 'દિવ્યાનંદ' નું અદ્ભુત નાટ્ય સર્જન 'ઇન્દ્રનું ખૂન' અમારા વાંચકો સમક્ષ અર્પણ કર્યું.

ત્યારપછી ત્રણ ત્રણ વર્ષનો સમય વહી ગયો. ૧૯૪૩માં શ્રી. 'દિવ્યાનંદ' ના નવા સર્જનની આશા રાખી-એ ત્રણ અમૂલ્ય નાટ્ય સર્જનો શરૂ કરેલાં એમ જ રહ્યાં અને ૧૯૪૪માં અમારા ખોળામાં આ નવલકથા આવી પડી અને અમે તેના મોહમાં પડા થયા.

આ નવલકથા છે. નાટ્ય નથી. શ્રી. 'દિવ્યાનંદ' ના એક નાટ્ય સર્જનના બહુદ ગુજરાતના રસીક વાંચકોને આ નવલકથા નવા ક્ષેત્રમાં ઊતારી આપે અને ઉત્તરણે હોય ખેંચી જરી અને વાંચકના મન, હૃદય અને વિચાર આ નવી જ સૃષ્ટિમાં રમશે-હિંચોળાશે અને એની સાન્નિધ્ય અમીથી ઉત્કૃષ્ટ થશે તેવી અમને શ્રદ્ધા છે.

આ પ્રથમ ખંડ છે. દ્વિતીય ખંડ આલુ વર્ષમાં આપવા હમે સમર્થ થઈએ તે જ અમારી અશિલાવા છે.

આ કથા ગુજરાત અને ભારતને યશો મળી ફર્યાદ થઈશું એજ અમારો સંતોષ છે.

નૃવચેતન સાહિત્ય મંદિર
અમદાવાદ

ગુરુમિત્રામ પારેખ
અમદાવાદ

મરના વના

ભારતના ભાગ્યમાં જનતાકલ્યાણનો કીર્તિકળશ છે, એવી મહા પ્રત્યેક ભારતવાસી કેળવે અને સાચવે તેજ હજી છે, અને તે સિદ્ધ કરવાનો એક જ મહાધર્મ છે : 'કાંતિ.'

પણ કાંતિ કોને કહેવી, કેવી રીતે સંકળ કરવી, કાંતિ નામ છે કે બાપ્પા છે? એ કલ્પના છે, ભાવના છે, કે સાધના છે?

કાંતિ અને હિંસા શું એકજ છે? કાંતિ શું યુરોપના દેશોમાં, પશ્ચિમની પ્રજાઓમાં, થઈ કહેવાય છે, તેવી જ હોય, તેવી રીતે જ થવી જોઈએ?

ના.

કાંતિ તો માનવતાનો મહાધર્મ છે. જનતાના કલ્યાણ સાધનનો કાંતિ એક પુણ્યધર્મ છે. કાંતિ તો જગત્પ્રેમી શરૂ થઈ; એનું સંગીત સામવેદે ગાયું.

રઘુવીર શ્રી રામચંદ્રે, યશોદાના કુંવર શ્રીકૃષ્ણે, ભગવાન બુદ્ધે અને મહાવીરે, પચમચર નિસેસે કાઠશ્વર અને મહામહાસાહેબે કાંતિ શોધી અને સૂચવી.

મહાન આદર્શોનું પતન થાય, અને પરિણામે જનતાનું જીવન ક્ષિપ્ત થાય, ત્યારે જ કાંતિ પ્રત્યેક વ્યક્તિનો ધર્મ થઈ રહે છે; અને ત્યારે જ નવ-ધર્મનું માર્ગદર્શન કરાવનાર કોઈ 'કાળ-વિભૂતિ' ત્રાસેલી યાકેલી જનતાને પ્રકૃતિ અર્પે છે. કાંતિ એટલે કેવળ રાજતંત્ર કે રાજસાસનનું મંથન નહિ. સત્સત્તા તો સમાજવહન અને જનતામાં શક્તિસર્જન અને સંસ્કૃતિ સિંચનનું એક ચંદ્ર છે. કાંતિનો આદેશ અને અધિકાર તો જનતા કલ્યાણ કાળે માનવ-આત્મા અને માનવ ભાવનાની નૂતન પ્રેરણા અને પ્રણાલિકા, સિદ્ધાંત અને સમાજતંત્રનાં સૂચન અને સર્જન !

એવી જ માનવ ઉદ્ધારક શક્તિસર્જક અને કલ્યાણકારી મહાસિદ્ધિ ભારતવાસીઓ સર્જી શકે-વિપુલ વિનાશ અને પાશવી હિંસાથી પર-એ જ મનોભાવના દટ થાય, અને તેનો નૂતન પંથ સક્રિય થાય, તેજ હજી છે. યુરોપની કારખી સંહાર લીલામાંથી આટલું સનાતન સત્ય ભારતે મહણ કરવાનું છે, કે કાંતિ એટલે સમાજનું સર્જન, નહીં કે કેવળ રાજસાસનના અધિકાર-તંત્રનું રૂપાંતર, અને તેનું સર્જન સાધી ન શકે તેણે કોઈ પણ રૂપાંતર પ્રજા કાળે નિષ્ફળ અને નિષ્ફૂર છે જ.

ભારતના ભાગ્યમાં માનવ-કલ્યાણ અને સ્નેહ-સંસ્કૃતિના દીન કીર્તિ-શીખરો સર્જવાનાં છે-એને છે જ. આ નવલકથા કલ્પના છે, ભાવના છે, અર્થના છે, અભિપ્રાયના છે, એજ છે, અન્ય શું હોય? દિગ્દર્શન : મુખર્ષ

નિંદગી—

આગ—

મોટર—

મરીન કન્ટ્રીકાફ્ટ

— વગેરે વીમા માટે —

ધી યુનીવરસલ ફાયર એન્ડ જનરલ
ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

—: હિંદી અગ્રણ્ય વીમા કંપની :-

વધુ વિગત માટે મળો યા લખો:—

કંચનલાલ વૃજદાસ

જનરલ મેનેજર

હેડ ઓફિસ : યુ ની વ ર સ લ ઇન્સ્યુરન્સ લીમીટેડ

સર શિરોજી મહેતા રોડ, કાટ : મુંબઈ

શાખાઓ—

અમૃતસર શુવન :

ધમોલ

કેનીંગ્સટ્રીટ

ગાંધીરોડ : અમદાવાદ

લાહોર

કલકત્તા

તમારા વીમા

ઈન્ડીઅન ઝ્વોલ્ડ ઈન્સ્યુરન્સ
કું. માં ઉતરાવશો

* જિંદગી, * આગ, * મોટર ને દેશી વહાણવટાનું
કામકાજ કરતી સંપૂર્ણ સ્વદેશી સંસ્થા

પ્રમુખ : સર મથુરદાસ વસનજી

મેનેજિંગ ડિરેક્ટર : શેઠ વિજયસિંગ ગોવિંદજી

— ૧૯૪૩ ના ઝળકતા આંકડા —

* ઉધરાવેલી થાપણુ	રૂ. ૧૬,૦૦,૦૦૦
* ભરપાઈ થયેલી થાપણુ	રૂ. ૭,૦૦,૧૦૦
* શેર હોલ્ડરોની જવાબદારી	રૂ. ૯,૦૦,૦૫૩
* પ્રીમીઅમ આવક (૧૯૪૩)	રૂ. ૧૬,૦૯,૨૦૩
* રીવર્વ ફંડ	રૂ. ૩૨,૩૨,૮૧૬

હોર્નબી રોડ, કોર્ટ : મુંબઈ

★ જીવનના વિમા માટે ★

બોમ્બે
રેપર એવિયો

લાર્ડક સ્પેરસ સોસાયટી લિમિટેડ

બોમ્બે મ્યુચુઅલ બ્રોડીંગ,
હોમી રોડ, મુંબઈ

હિંદમાં જુનામાં જુની જીંદગીની વિમા સંસ્થા

∴ ∴ અમારાં પ્રાણવાન પુસ્તકો ∴ ∴

સભ વિરાળદેવ પૂર્વાર્ધ	૨-૦	વલ્કલ જસવંત ઠાકર	૧-૪
સભ વિરાળદેવ ઉત્તરાર્ધ	૨-૦	એકાકી નર્મદાશંકર શુક્લ	૧-૪
પ્રચાણુ શ્રી. ઈદ્ર વસાવડા	૩-૦	આજકાલ પુરુષોત્તમ પારેખ	૧-૮
તણ હૈયાં કૃષ્ણલાલ શાહ કૃત	૨-૧૨	સસરંજના જગુભાઈ રાવલ	
જીવનસાથી હું ગરશી સંપદ	૨-૧૨	વાડીલાલ શાહ	૧-૮
સોરવણાં વિનોદ ભટ્ટ	૨-૮	આનંદ બત્રીસી જુહારાય	
કલાની સહચરી સોમાભાઈ	૨-૮	ખંધરિયા	૨-૦
કુંદન ખંડિમચંદ્ર	૩-૮	પ્રીતમની ખ્યાસ 'દિવ્યાનંદ'	૧-૮
ચંદા ઈદ્ર વસાવડા	૩-૦	આશા મકનજી પરમાર	૨-૮
અક્કલનાખાં 'એકાર'	૩-૦	મંદારમાલા કેશવ હ. શેઠ	૧-૪
શ્રીદેવી ખંડિમચંદ્ર	૩-૦	જીવંતજવાલા મનનિય લેખો	૧-૮
ગ્રામીજન રામરાય મુનશી	૩-૮	કવિવર ટાંગોર કાંતિલાલ શાહ	૦-૧૨
ઇન્દ્રેનું ખૂન 'દિવ્યાનંદ'	૨-૧૨	કૃષ્ણા કાકી સ્વ. જગીરદાર	૧-૪
બહેન નિરુપમાદેવી	૪-૦	રાસનલિની કેશવ હ. શેઠ	૧-૦
મંજાનાં નીર ઈદ્ર વસાવડા	૩-૦	જળિની 'દિવ્યાનંદ'	૦-૮
સુભાગા સીતારામ રામા	૨-૧૨	તરંજિણી રમણિક મહેતા	૦-૧૦
કચ્છાણુને માર્ગે રમણિક દલાલ	૨-૪	પુણ્યકંથા મહાકવિ ન્હાનાલાલ	૧-૧૨
સ્વાધ્યાય ડો. હરિપ્રસાદ દેસાઈ	૧-૧૨	(ખાળકો માટે)	
જીવન નિર્માણ 'ચિરંતન'	૨-૦	કલમની પીંછીથી ગીજીભાઈ	૦-૪
નિર્મળા પ્રેમચંદજી	૧-૪	હરતાં ફરતાં સોમાભાઈ	૦-૪
શાભા ઈદ્ર વસાવડા	૨-૧૨	કાસમચાઉસ હિંમતલાલ મથક	૦-૪
ઉમા પ્રહલાદજી	૧-૮	બોલિયોમત દિનેશ ઠાકોર	૦-૪
યોગી કોણુ 'દિવ્યાનંદ'	૧-૮	સુરભી ડો. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી	૦-૮
અનુરાધા ચરદબાણુ	૧-૧૨	દહીવડા મથક	૦-૬
દિગંત મોહિનિચંદ્ર	૧-૪	ધરતીનો બાળમેળો ઇંદુભાઈ ભટ્ટ	૦-૬
હતા રાજબાણુ	૧-૧૨	ચોખવટથી વાત કરેને શ્રી. ઠાકોર	૨-૮

વેણા કાકા

(તૈયાર થાય છે)

લખો : નવચેતન સાહિત્ય મંદિર : ૨૪૫૬, ભદ્ર : અમદાવાદ

કાંતિ ના દ

[પૂર્વાર્ધ]

પ્રસ્થાન

સને ૧૮૯૧

હિમાલયની તળેટીનો પ્રદેશ

ઉન્દાળાનો પ્રખર તાપ

અખાત્રિજનો દિવસ

દરબંગાથી દૂર જિંદે ટેકરી પરથી ઉતરતાં એક ખીણમાં
હેઠળ સપાટ સ્થેજ જિંદી નીચી જમીનના વિસ્તારમાં કેટલીક
ઝૂંપડીઓમાં કાષ્ટ પગરવ અને સ્વર સંભળાતા હતા.

એક નાનો કુમાર એક આંખાના વૃક્ષતળે ચોતરા પરથી
ગીલોલ ફેંકતો હતો અને ખીજો-એનાથી મોટો છોકરો હસતી
આંખે જોષ રહ્યો હતો. સામે એક ગાય વાછરડાને ચાટતી
હતી. એક ખૂણામાં કાંઈકથી પાણીનું ઝરણું ખળખળ કરતું
એક નાનકડા તલાવડામાંથી ઊભરાઈ સામે ખીણને છેડેથી
ધોધ થઈ ઉછળી શીણ ઉરાડતું હતું.

એક ઝૂંપડીની બહાર ચાર પુરૂષો શાંતિથી ઝૂંપડીના
દારની સામે જોષ ખેસી રહ્યા હતા.

ઝૂંપડીમાંથી એક થોથરાતો મોટો અવાજ આવ્યો અને
પેલા ચારે જણ અંદર ગયા.

ઝૂંપડીમાં દર્લાની મ્હોટી શૈયા પર એક વૃદ્ધ ચતોપાટ પડ્યો હતો. તેના વાળનાં સફેદ ઝૂલકાં કપાળ પર લટકતાં હતાં. લબ્ય લવાં હેઠળથી બે આંખોનો ગહન ચમકાર અસભ્ય તેજ વરસાવતો હતો. એક પાંત્રીસેક વર્ષની પશુ પચીસની દેખાતી સ્ત્રી, પાસે બેસી રેટિયા પર બિન કાંતતી હતી. ચારે જણ અંદર આવી સામે સંકોચથી બિભા રહ્યા. કાળા હાથની આંગળીએ તે વૃદ્ધે તેમને બેસવા કહ્યું. બહુ જ નમ્રતાથી તે બેઠા, છતાં તેમના શરીરના મરોડમાં અલયતા જણાતી હતી. વૃદ્ધે પાસુ ફેરવી કાણી પર ટેકવવા પ્રયાસ કર્યો. પેલા ચારમાંના એકે પાસે જઈ હાથ લંબાવી ખભો ધર્યો, ને વૃદ્ધ તેને ખભે અટ્ટેલી રહેજ બેઠા. તે દરેકની સામે જોઈ રહ્યા. એમ પાંચેક મિનિટ ગઈ. કાંઈ કાંઈ બોલ્યું નહિ. પછી વાર્તાલાપ શરૂ થયો.

વૃદ્ધ—મારકંડ !

મારકંડ—અ.

વૃદ્ધ—તમે એકલા જ આવ્યા છો કે કોઈ સાથે છે !

મારકંડ—ના, આ હુમેન એના ભત્રીજાને સાથે લાવ્યો છે; તે બહાર રમે છે.

વૃદ્ધ—હુસેન ?

હુસેન—આપુ !

વૃદ્ધ—ત્હારે ભત્રીજો ક્યાંથી આવ્યો !

હુસેન—મારે તો કોઈ જ નથી !

વૃદ્ધ—હું ગાળું છું તેથી તો પૂછ્યું !

હુસેન—નવી રેલોના ગરનાળા તળેથી—ખેતરે—જતાંત જલો એક છોકરો છે. તેને પોબ્યો છે, તે છે. તેને તેની માનું કે

આપનું ખોટું ના લાગે તેથી ન્હાનપણથી બત્રીજો છે એમ ઓળખાવ્યો છે !

વૃદ્ધ—સારું. ખોલાવ જોઈ !

હુસેન બહાર જઈ એક મોટા છોકરાને લાવી સામે બેસાડે છે. વૃદ્ધની સ્થિતિ આંખો તરફ તે હસતી આંખે જોઈ બેસી રહે છે.

વૃદ્ધ—જા...ઓ મોટા બહાર ખેલો. તારૂં પ્રભુ બહુ કરે. પેલો છોકરો તુરત ચાલ્યો જાય છે.

વૃદ્ધ—હુસેન, આનું શું કરવું છે ?

હુસેન—કેમ બાપુ !

વૃદ્ધ—એ કાંઈ જાણે છે ? ફટલી ઉમર હશે ?

હુસેન—ચોક્કસ હશે. એક ઓલીઆ સાધુને મળવા જવું છે એટલું જ જાણે છે.

વૃદ્ધ—હીક, એ મોટો થાય ત્યાં સુધી કાંઈ કહેતો નહિ.

હુસેન—જોવો હુકમ.

વૃદ્ધ—તું સમજ્યો !

હુસેન—હા, બાપુ.

વૃદ્ધ કાંઈ ખોલતા નથી-જોઈ રહે છે. ફસેક મિનિટ કેવળ શાંતિ રહે છે. પછી કહે છે.

જુઓ ! મારો સમય પૂરો થયો છે. ફરી નહિ મળું-તમને તો બધું જ કહ્યું છે-તમે બધું જ જાણો છો-સમજો છો-પણ કાંઈક કહી લઉં. આ મારા છેવટના શબ્દો છે. તમે વિચારી યોગ્ય નિર્ણય કરજો.

મારતંડ—આપના શબ્દોને અમે શાસ્ત્ર-આગ્રહ તરીકે સ્વીકાર્યા છે. આપ જ કહેો તે નિર્ણય. આમને પણ પૂછો.

તેજસિંગ—સાવ સાચુ છે !

રણજીત—આપનો ખોલ અને મારું માથું !

કુસેન—બાપુ, જીગર ચીરી નેંધ લો. આપના હુકમ પર મારી કુરબાની છે.

વૃદ્ધ—હવે સાંભળો ! વ્યક્તિઓની દિગ્વિજયની મહત્વાકાંક્ષા, વિશ્વાસપાત્ર મંત્રીઓ, સરદારો અને સુબાઓની ખેંદમાની, વ્યાપારીઓની અ-રાષ્ટ્રીયતા અને કૃપણતા, ગમે તે રાજસત્તા હોય તેમાં શાણપણના દંભ તળે, શાંતિની છત્રી તળે, સંતાયલી તેમની દ્રવ્ય-સંચયની પ્રવૃત્તિની સલામતીની મૂળભૂત નીતિ, બ્રાહ્મણોએ ખે હજાર વર્ષથી ભૂલેલો વૈદિક ધર્મ અનેવ્યક્તિ-સમાજ કે રાષ્ટ્રના જીવનમાં આરિત્યમાં પડિતોએ વીસરેલાં તેનાં મહાન સૂત્રો અને મૂળ સિદ્ધાંતો, હજારો વર્ષથી વીસરાયેલો મહામદ સાહેબનો સમાજ-સમાનતાનો સાચો પેગામ અને સુલતાનો અને મોલવીઓએ વર્તનમાં વિકૃત કરેલાં પયગમ્બર સાહેબના માનવતાના અને સમૂહ હિત અને સમુહ જીવનના ભવ્ય આદેશ, સ્વાર્થઅંધતા અને રાષ્ટ્ર કે સમાજ ખાતર બલિદાન નહિ, પરંતુ અવળું જ-વ્યક્તિ સ્વાર્થ કાળે, ઇમાન, દેશ અને સમાજનો દ્રોહ અને દેશહિત અને દેશના બલિદાન-આ અને આવાં અનેક અનિષ્ટોએ-દુષિત કરેલી કથા-તે ભારતના ભૂતકાળનો ઇતિહાસ.

પછી અંગ્રેજો આવ્યા. હિંદવાસીઓની ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ-સ્વાર્થ અને દોષ-તેનો વધ અને અંધ લોભનો સમજપૂર્વક, બુદ્ધિપૂર્વક લાભ લઈ હિંદીઓનાં નાણાં અને હિંદીઓના લશ્કર વડે, હિંદમાં પ્રથમ ઠેર ઠેર વર્ચસ્વ સ્થાપી, પછી તેમણે સાર્વભૌમત્વ સ્વીકારાવ્યું. અને અંગ્રેજ પ્રજાના શાસકોએ, નહિ કે પોતાની નવાખી સ્થાપી, નહિ કે રાજકર્તા

થઇ પોતાના રાજવંશની વાંચના કરી; નહિ કે તેઓ માંહે માંહે-માન કે સત્તા ખાતર લલ્યા; પણ કેવળ તેમના રાષ્ટ્રની મહત્તા અને સમૃદ્ધિ ખાતર, દેશવટો વેઠ્યો ને પ્રાણ અર્પી ઇંગ્લેન્ડને પૃથ્વીની ચતુર્થ ભૂમિનું સામ્રાજ્ય સંપાદન કરી આપ્યું. એ તેમની કર્તવ્ય-પરાયણતા-એ તેમનું દેશાભિમાન અને સ્વદેશ ગૌરવની ભાવના-એ તેમની સમૂહ કે રાષ્ટ્ર કાળે વ્યક્તિ કે વર્તુલોના તન-મન અને ધન-હોમી દેવાની ઊર્મિ અને એકતાનતાએ તેમની રાષ્ટ્રના પ્રશ્નોમાં અંગત હિત વ્યક્તિસ્વાર્થ અને લોભ કે મોહને તરછોડવાની-લજવાની નિર્મળ નીતિ અને મનોબળ-આ સર્વ ગુણોને લીધે આજે તેઓએ ભારતમાં તેમની સત્તા સ્થિર અને વ્યાપક કરી છે.

‘પદ ના બળવાની સાચી હકીકત લખાઇ નથી-સંજ્ઞાપાઠ નથી. એમાં કાંઇ રાષ્ટ્રીયતા ન હતી. એમાં પ્રગત-સ્વાતંત્ર્યની ભાવના ન હતી. હિંદમાં અંગ્રેજોએ એકચક્રે શાસન કરી જે સ્થિરતા અને સ્વચ્છતા લાવવા પેશવાને મહાત કરી, દિલ્હીના શાહને પેનશન આપી તેના હકકે લખાવી જે પ્રયાસ કર્યો, તે હિંદમાં જુદાજુદા વિભાગોમાં લલતા વલતા, અશાંતિ ફેલાવતા, લૂંટતા, રૈયતને રંગડતા, ત્રાસ કરતા તમામ હિતો અને અભિલાષીઓને ખૂંચતા હતા. કોઇનુંએ સત્તાશાળી અને વ્યવસ્થિત એકચક્રી રાજતંત્ર હિંદભરમાં ન હોય તો જ વ્યક્તિઓની મહત્વાકાંક્ષા પોષાય અને હિંદ-બુદ્ધિવાનો અને શૌર્યવાનોની મરતીનો અખાડો થઇ રહે. તોજ તેમાંથી વ્યક્તિઓ પોતાનું હિત સાધી શકે. અનેક રાજ્યો અને તેમની પરસ્પરની ઇર્ષ્યા અને આકાંક્ષાઓ-અંગ્રેજના એકચક્રી તંત્રથી અકળાઇ ગયાં હતાં. તેમને આલમગીર અને શિવાજી સાંભરતા હતા. કોઇને પ્રજાની કે રૈયતની પડી નહોતી. હા ! એકજ

હકીકત સ્પષ્ટ હતી. પરદેશીની એકચક્રી ધૂંસરી કે દેશીઓની અનેકચક્રી રાજરમત એ બેમાંથી પસંદગી કરવાની હતી. અને પરદેશી કરતાં દેશી રાજરમત ઇષ્ટ છે એમ તે સમયના મહત્વાકાંક્ષીઓએ સ્વીકાર્યું; કારણ કે ભારતના ઇતિહાસમાં અશોકના એકચક્રી રાજ્યને હજાર વર્ષ થઈ ગયાં હતાં અને મોગલોનું સામ્રાજ્ય પણ ભારતના દક્ષિણ વિભાગ સુધી પહોંચી શક્યું નહોતું અને એક હજાર વર્ષનો દૂર કુસંપ અને કલેશવાદી ઇતિહાસથી રંગાયલા આપણા દેશીઓના માનસને નવું રૂપ લેવાની, ને તેની જરૂરીયાત કે કિંમત સમજવાની તક મળી નહોતી. એટલે ગુપ્ત રીતે વ્યક્તિગત સ્વાર્થની આંખે જોઈ, અસંતુષ્ટ મહત્વાકાંક્ષીઓએ એ લશ્કરી બળવો ઉપસ્થિત કરાવ્યો હતો. રજપૂતાના, કાઠિયાવાડ, મધ્ય હિંદ ને સમસ્ત દક્ષિણ એ બળવાથી અલગ રહ્યાં હતાં. તેમને સર્વને તેમના સ્થાનિક હિત સિવાય અન્ય વિચાર કે દૃષ્ટિ હતીજ નહિ; અને તેમની સ્વતંત્રતા પર તે વખતે અંગ્રેજ એકચક્રી અમલની અસર નજીવી હતી. એટલે તેમણે ઉત્તર હિંદમાં પેશવાએ પ્રેરેલા અને મુસલમાનોનો સાથ મેળવવા દિલ્હીમાં શાહ આલમને નામનોજ બાદશાહ બનાવી-ઉપસ્થિત કરેલા-સિપાઈઓના બંડમાં સ્વાર્થ કે રસ નહોતો. એ બંડ-બ્રાહ્મણોએ યોજ્યું હતું, બ્રાહ્મણ પક્ષથીએ શરૂ કર્યું હતું અને મોલવીઓએ તેને સમર્થન આપ્યું હતું. આ આખું બંડ સત્તાપતિઓનું-બુદ્ધિજનોનું હતું. અને તેમણે હિંદુ અને મુસલમાનોના ધર્મની લાગણી ઉશ્કેરી, ને બંડ ઉભું કરવા મહિનાઓનો પ્રયત્ન કરી, પ્રયાસ સફળ કર્યો હતો. પણ તેમાં રાજકર્તાઓ, જમીનદારો, કે શ્રીમંતોનું હિત નહોતું. એટલે કોઈનો સાથ મળ્યો નહિ. આમ પ્રગ્નને ઉશ્કેરવાનો પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયો તેનાં કારણ સ્પષ્ટ હતાં. આમ પ્રગ્ન એકસો વર્ષની અવ્યવસ્થા અને અશાંતિથી ત્રાસી હતી. તેમને

કાણુ રાજ કરે ને કાણુ સત્તા પર હોય, તેની પરવા નહોતી. અંગ્રેજો શાંતિ સ્થાપી હતી. તેમના ખેતરનાં પાક સલામત હતો. તેમના શ્યાનિક વહિવટમાં તેમની પંચાયતોના નાશના પરિણામો-તેમણે હજુ સહ્યાં નહોતાં. તેમને સંસ્કાર, તેમના પડિતો અને મોક્ષવીરો આપતા હતા અને તેમની સંકુચિત સમૂહરચના અભેદ ચાલુ હતી; અને અંગ્રેજોએ સ્થાપેલી સલામતિમાં તેમની આગાદી વધતી હતી. શું કરવા તેઓ આ બંડને પોષે ? તેમને અવ્યવસ્થા, લૂંટ અને અરાજકતા નહોતી જોઈતી, અને આમવર્ગ સાથે આપ્યો જ નહિ. '૫૮ ના બળવામાં આમવર્ગને હૈયે કાઠ આદેશ નહોતો-કાઠ ભાવના નહોતી-કાઠ કદપના નહોતી-કાઠ મહત્તા નહોતી. કાઠ વિચાર-શ્રેણી કે વ્યવસ્થાનું ચિત્ર નહોતું-કાઠ પ્રજા-ઉત્કર્ષની યોજના નહોતી-અને આમવર્ગનાં, ભાવનાબળ, આત્મબળ અને શક્તિ-બળ વિનાનું આ બંડ ચૂંથાઈ ગયું. અને અંગ્રેજોએ એ બંડ સમાવી-ઉદારતાનો ઢંઢેરો પીટી રાજ અને રૈયતના સર્વોદય હિતની બાંધ પૂકારી ભારતમાં શાન્તિની સ્થાપનાના કારણે પ્રજાને નિઃશ્ચય કરી; અને પછી પોતાના એકચક્રી રાજતંત્રની ધરીમાં ૧૮૬૧ ની સાલમાં કેટલાક શ્રીમંતો અને સમાજમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન ભોગવતા હિંદીઓને સામેલ કરી હિંદના શાસનમાં હિંદીઓની સંમતિ અને સહકારનું દ્રશ્ય ઉભું કરવાની તજવીજ કરી-શાંતિ અને સુખ્યવસ્થાના સૂત્ર તળે, ભારતનું આર્થિક તંત્ર છિન્નભિન્ન કરી-દેશની સમૃદ્ધિ, વિલાયત ધસડી જવાની સફળતા સાધી-આજે તેને ત્રીસ વર્ષ થયાં. હું '૫૮ ના બંડને એક પ્રતીક-તેની બૂલો સમજી ત્રીસ વર્ષથી હિંદભરમાં ફરી ફરી નવા પ્રાણ સજીવા મથી-નિરાશ થઈ-આજે-કે-કાલે કાળને શરણે જઈશ-મારા ધૃત્યરને મળીશ.

તમને તેડાવી તમને અર્થ કાઢની સોંપણી કરવાની છે.

કાળીદ્રી અને સૂર્યપ્રસાદ અહીં જ રહેશે. અવરનવર સંભાળ રાખશો. સૂર્યપ્રસાદ મોટો થયે એને અક્ષરજ્ઞાન અને શિક્ષણની ગોઠવણ કરશો. પણ પ્રથમ અખાડામાં મૂક્યો કે તે સુવાળા શિક્ષણથી નિર્માલ્ય અને નીતિબ્રષ્ટ થઈ ગયો નહિ. જૂના સાથીઓમાંથી મંડળોએ તમને પસંદ કરેલા છે. તમારામાંથી કે અન્ય કોઈને સરનાયક નીમવાની કોઈને જરૂર નથી. પણ પસંદગી કરી રાખશો. મંડળની સંકલના ચાલુ રાખશો. કાર્યપ્રદેશ વિસ્તારતા રહેજો-ઠેર ઠેર એકજ વસ્તુ સ્થિર કરજો-અખાડા અને વ્યાયામ; તેમાંથી શિસ્ત-નિયમ-પાલન આચાર-પાલન-શૌર્યભરી સાચી સરદારી-સ્વાશ્રય-સ્વયંબિદાન અને સમાજકાર્ય અને રાષ્ટ્ર ઉત્થાનનાં શિક્ષણ મળી શકશે-એક રાષ્ટ્રભાવના ઉત્પન્ન કરવાનો જ આદર્શ રાખજો. ત્રીસ વર્ષથી સેંકડો વ્યક્તિઓ મથે છે, પણ ભારતમાં એ ભાવના પોષાતી નથી. અને પ્રગળે મન જે શાંતિ-એક સૈકાથી તેમણે જોઈ નહોતી-તે અનુભવી-તેમાંથી સ્વસ્થતા મળી-તેનાથી રાજ થઈ-વ્યવહાર અને પૈસાનું સુખ પરદેશીના લત્ર હેઠળ સુરક્ષિત છે-તેનાથી છેતરાઈ-એમજ વસી ગયું છે કે હવે સુખની સીમા આવી છે; અને કોઈને કાંઈ કરવાનું નથી-ન્યાતના વ્યવહાર અને સ્વેચ્છિત વેપારમાં પ્રગળી શક્તિવાન વ્યક્તિઓ અને આગેવાનને સસ્તું સલામત ક્ષેત્ર મળી ગયું; અને મહાજન તથા પંચોની સત્તા પ્રતિષ્ઠા-અધિકાર તૂટી જતાં વ્યક્તિગત-સ્વચ્છંદ ને સેવા કે સમાજ ભાવનાહિન કેવળ-સ્વાર્થવૃત્તિની વૃદ્ધિ થઈ છે. આખોય દેશ ધોર અધિકારમાં છે. કેટલાએક શાણા વિદ્વાનો જીવણી તથા રાજકીય સત્તા કાળે લડત કરે છે. તે તરફ પ્રગળું લક્ષ નથી. અને આ રાજસત્તા તે પ્રવૃત્તિઓને હસે છે. અને જ્યાં સુધી તે પ્રવૃત્તિ સાથે પ્રગલ્ભ્ય સંકળાયું નથી-તે પ્રવૃત્તિઓ પ્રગલ્ભ્યને ખીલવી, આત્માને શોધી, જાગૃત કરી,

તેની આગને ચેતાવી સંકોરતી નથી, ત્યાંસુધી હમણાં હસશે ને પછી, દમશે ને ચૂંથશે.

હવેની પ્રવૃત્તિઓનું લક્ષ્ય સંવાના, જનગૃતિના સ્થળે સ્થળે એકમો હોય કે નવા થાય, તેને એકત્ર કરવાનું છે. અને તેવી પ્રવૃત્તિઓની નીતિ અને કાર્યવાહી કાળે ક્રમે ક્રમે કોઈ મધ્યસ્થ મંડળ કે સંસ્થાને સોંપવી પડશે—આ કાર્ય તમારે શીરે રહેશે—આપણા મંડળે કે કાર્યકર્તાઓએ આગેવાનીનો મોહ કદી રાખવો નહિ. વિના કારણ આગમાં પડવું નહિ. પ્રસંગનો લાભ અન્યને લેવા દઈ—આપણું સ્થાન અનોખું અને સ્વતંત્ર રહેવા દેવું—માન કે સ્થાનનો લાભ કોઈનેય હોય તો તેણે આપણામાં મોવડીપદ લેવું નહિ. કામની પ્રેરણા—યોજના અને દેખરેખ તથા સૂચના, સલાહ એટલાથી સંતોષ માનવો અને શિક્ષણકાર્યમાં સતત મચ્યા રહેવું—પ્રજ્ઞના ચેતનને જ ધ્યેય માનવો. ફક્ત ભારતનો ભૂતકાળ—છેલ્લો 'પટનો ઉભરો અને વિલાયત—યુરોપની મહાપ્રજ્ઞ અને રાષ્ટ્રો તરફથી જે શ્રેષ્ઠ લક્ષણ ગ્રહણ કરવાનું છે તે ફરીથી સ્પષ્ટ કરું.

ભારતની સમૃદ્ધિ ખીલવવા અને વધારવા ભારતનું સ્થાન—તેની જનતા તથા સાધનોને યોગ્ય મેળવવા—ભારતની પ્રજ્ઞની શક્તિ સર્કસિત થવી જોઈએ. ભારતની પ્રજ્ઞમાં રાષ્ટ્ર અને રાષ્ટ્રહિત કાળે એકજ લક્ષ્ય, એકજ ધ્યેય, અને એકજ નીતિ હોવી જરૂરી છે. ભારતનું રાજતંત્ર એકચક્રી રહેવું જોઈએ. અને છતાં તેના અનેક એકમો—સ્થાનિક વહીવટમાં—સાશ્રયી અને સ્વતંત્ર—રહે તે જ ઇષ્ટ છે. એવી સ્થાનિક સ્વતંત્રતા છતાં રાષ્ટ્રતંત્રમાં તે સર્વે એકમો નિશ્ચિત અને વ્યવસ્થિત રીતે સંકળાયેલા જ રહેવા જોઈએ. રાષ્ટ્રતંત્રમાં કે તેવા એકમોમાં વ્યક્તિઓ અને ટોળીઓ પોતાનાં સ્વાર્થ, સત્તા કે સમૃદ્ધિ કાળે

જમાવટ કરી, અરસપરસ કે રાષ્ટ્રનું ખંડન કરી શકે નહિ, તે કાળે એકજ ઈલાજ છે કે પ્રજાને શિક્ષણ આપવું, પ્રજાને પૂરી માહિતગાર રાખવી અને રાજસત્તા એ પ્રજાસત્તાજ છે એ સૂત્ર તેમની ગળથુથીમાં મૂકવું. પ્રજાને જેમ ન્યાતમત-ધર્મ-વ્યાપાર-ખેતી વગેરેનું હિત અને કાર્યોનું ભાન પડે, તેમજ રાષ્ટ્રના સમગ્ર અને સમસ્ત હિત-ધર્મ-સમૃદ્ધિ-શક્તિ-સંબંધે પ્રજાને ભાન કરાવવું અને રાષ્ટ્રધર્મ અને પ્રજાધર્મની એકતાનતા સાધવી-પ્રત્યેક કાર્યમાં પ્રજાહિતને જ મહત્તા મળવી જોઈએ. પ્રજાહિતને જ પ્રથમ ગણવું જોઈએ અને પ્રજાને પોતાના રાજ-તંત્રમાં તેના શાસકા અને વહીવટદારોને કાબૂમાં રાખવાનો અધિકાર છે તેવી સમજ સ્થિર કરવી. કોઈપણ પ્રવૃત્તિ કે કાર્યમાં પ્રજાના કાયમી અથવા તે પ્રવૃત્તિને અગેના હેતુ અને હિતો સ્પષ્ટ કરી, પ્રજા સમક્ષ મૂકી, સમજાવીને તેમની સહાનુભૂતિ અને સાથ મેળવવાં. આપણી પ્રજા વ્યક્તિઓને જ ઓળખે છે, તે વ્યક્તિઓની પાછળ જાય છે; તે વ્યક્તિભાવ જૂંસાઈ જવો જોઈએ. પ્રજાને આદેશ-આદર્શો, સિદ્ધાંતો, નીતિ અને નિશ્ચિત ધ્યેય અને કાર્યક્રમ-પ્રત્યેજ ભાવ રાખતાં શીખવવું અને વ્યક્તિ કરતાં સાર્વજનિક-સામુદાયિક હેતુ અને હિતો ઓળખે છે તેમ પ્રજાના મનમાં રેડવું-કોઈપણ વ્યક્તિની કે કોઈપણ ટોળીની સત્તા-સ્થિતિ અને કાયમી ન જ રહેવી જોઈએ. તે પ્રજાના મનમાં ઠસાવવું, અને એક વસ્તુ તો નિરંતર યાદ રાખજો કે કોઈપણ લશ્કરી બળવામાં પ્રજાહિત થશે, એમ કદી માનશો નહિ. એવા બળવામાં કદી સાથ ન આપશો. લશ્કરી સત્તા કે જમીનદારી કે શાહુકારી સત્તા કદી ઉભી થવા દેશો નહિ. પ્રજાની જ સત્તા હોવી જોઈએ અને પ્રજાના એકમો દ્વારા પ્રજાને સમજાવવા અને પ્રજાએ સ્વીકારેલા હેતુ અને હિતો કાળે રાષ્ટ્રતંત્રમાં અને રાષ્ટ્રહિતમાં સેવા અને ભોગ આપી

શાળા તેમજ સાહસિક તથા કાર્યકુશળ સિદ્ધ થયેલા મુશિક્ષિત-
કુળવાયલી પ્રજાના પસંદગીના મુખીઓ અને પંચોદ્ધારા પ્રજા-
સત્તા સાધ્ય અને સફળ કરવી. મારી પાસે જે હતું તે બધું
વપરાઇ ગયું છે. તમારે સર્વ રથજે બળર આપી નવી વ્યવસ્થાની
ગોઠવણ કરવાની છે. મારે સ્થાને કાંઈને પસંદ કરી તમારામાં
ચોથાને ઉમેરી વહીવટ નક્કી કરજો-હવે તમે કહો, અને
હું સાંભળું !

થોડીક પળ કાંઈ પણ બોલ્યું નહિ.

પેલી સ્ત્રી બિન કાંતવાનું મૂકી દઇ, પાસે આવી તે
સર્વ તરફ જોઇ રહી. સર્વેએ તેની સામું જોયું; ને આંખો
ઢાળી દીધી. પછી એકબીજા તરફ જોયું.

કાંઈ બોલ્યું નહિ.

પેલી સ્ત્રી વૃદ્ધ તરફ ફરી, કેડ પર હાથ ટેકવી બિભી રહી.

વૃદ્ધ—કેમ ?

સ્ત્રી—કાંઈ નહિ.

વૃદ્ધ—તારે કાંઈ કહેવું તો છે !

સ્ત્રી—શું કહે ?

વૃદ્ધ—એ શું ?

ચારે જણા ઉઠવા જાય છે-સ્ત્રી હાથ ઊંચા કરી અટકાવે છે.

સ્ત્રી—એસી રહો ! ગુરૂદેવ, તમારી આજ્ઞા હોય તો
આમને પૂછું.

વૃદ્ધ—કાળીંદ્રી ! પૂછી લે.

કાળીંદ્રી ચારે તરફ ફરી જોઇ રહે છે. તેની આંખમાં
કાંઈ અગમ્ય તેજ છે, અવાજ અને શબ્દોમાં અસ્પર્શતા છે.
અવાજ મીઠો છે; પણ મંદિરના ઘંટારવ જેવો રણકે છે.

સ્ત્રી—તમે શું કરવા ધારે છો તે અહીં જ કહો. ગુરૂદેવ ચાર મહિનાથી પથારીવશ છે. તમે તો બુદ્ધિમાન છો, તેમના પછીના પ્રસંગોનો વિચાર તો કર્યો જ હશે. શું કરવા અવકાશો છો ?

તેજસિંગ—અમને એક તમારી જ મૂંઝવણ છે !

કાળીંદ્રી—શું કરવા તમને મારી મૂંઝવણ હોય ?

રણજિત—તમને એકલાં ક્યાં રહેવા દેવાય ?

કાળીંદ્રી—મને અહીંથી ખસવાની ઇચ્છા નથી.

હુસેન—કુમારને તો કેળવણી કાળે લાઇ જવો પડશે. પછી તમે કેમ રહી શકશો !

મારકંડ—હું બ્રાહ્મણ છું—મારે ત્યાં તમે સુખે રહેજો.

કાળીંદ્રી—ગુરૂદેવ ! જોયું—અત્યારથી જ આ ચારે જણાએ વહેંચણી શરૂ કરી. મિલકત કે સત્તા નથી—ફક્ત હું છું, વિધવા છું. પણ દરેક જણને મારી ચિંતા થઇ આવી !

હુસેન—મારું નામ કેમ દો છો ? હું બોલ્યો નથી !

કાળીંદ્રી—તારી જીભ નથી બોલી, તો આંખ બોલતી હતી.

વૃદ્ધ—કાળીંદ્રીની વહેંચણી કરવી છે !

વૃદ્ધના શબ્દોમાં ભયંકર ક્રૂરતા હતી. આંખોમાં નિશ્ચળ તીરસ્કાર હતો.

વૃદ્ધ—જરા મ્હોં ઊંચાં કરી, મારી સામે આંખ કરી સ્થિર જુઓ. હં—ઠીક, હવે વહેંચી આપું:—

મારકંડ, કાળીંદ્રી તારી ગુરુપુત્રી.

રણજિત, તારી દીકરી.

તેજસિંગ, તારી બહેન.

હુસેન, તારી મા.

તમારી ચારેની સાથી-આપણી 'રાષ્ટ્રભાવના'ના કુટુંબની જંનેતા, પ્રણેતા અને રક્ષણેતા-તમારી સર્વની પૂજ્ય; પણ કોઈની ભોજ્ય નહિ—

શ્રી તરફ મીટ માંડી—

બેટા, એક વચન આપશે? તું આજન્મ બ્રહ્મચારિણી રહેજે! તારૂં શિયળ, તારો રાષ્ટ્રધર્મ, તારો પતિ, તારો ભારતદેશ! કામ અને વાસનાને સંકોચી છે-હવે બાળી નાંખજે! યોગીની થજે! અને આવા-આ મારકંડ, રણજિત, તેજસિંગ અને હુસેન જેવા સમર્થ તપસ્વી વીરો ભારત કાળે સાચવજે અને સર્જજે.

કાળીંદ્રીની દષ્ટિ સર્વની પાર ઝૂંપડીની ભીંતમાંથી કાંઈ જેવા પ્રયાસ કરતી હોય એમ સ્થિર થઈ જાય છે. ચારે પુરૂષોમાં ગાંભીર્ય આવી જાય છે.

વૃદ્ધ—કેમ આ વહેંચણી તમને યોગ્ય નથી જણાતી? કેમ કોઈ બોલતું નથી.

હુસેન—તમે કેટલું કહી નાંખ્યું, બાપુ!

વૃદ્ધ—આજે તમારામાં યુગ હતું, કદાચ નહોતું તો કાલે આવત-તેનું નિરાકરણ કરી નાંખ્યું. તમને સ્વીકાર્ય છે ને?

કાળીંદ્રી મોં ફેરવી ચારે તરફ આંખો ઢાળી જુએ છે; ને કાંઈ પ્રેરણાથી ચારે જણ ઉઠી વૃદ્ધના પગે હાથ અડકાડી પાચે લાગે છે. 'હમને સ્વીકાર્ય છે-હમારી પ્રતિજ્ઞા છે. અમારો પ્રભુ-અમારો ભારત, અમારો ધર્માન, ગુરુદેવ-બાપુ-અમને આશિષ આપો.'

વૃદ્ધ—આશિષ તો હવે કાળીંદ્રી પાસે લેજો.

જે સાંજે તે હિમાલયની તળેટીમાં-પટના બળવાનો એક મહારથી-પડિત જયપ્રસાદ મિશ્ર-પરલોક થયો તે તિથિને એક દાયકા ઉપર સમય થઇ ગયો હતો.

તે દાયકામાં ભારતની રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં બુવાળ આવ્યો હતો. યુનિવર્સિટીઓનો ફાલ આવેજ જતો હતો. યુરોપની સંસ્કૃતિ, વિલાયતની સ્વાતંત્ર્યભાવના, હિંદમાં પથરાતી હતી. દક્ષિણ આફ્રિકાની ખોર લડાઇ, અંગ્રેજ સત્તા સામે તેમનાજ ગોરા સંબંધીઓએ સ્વતંત્ર જીવન કાળે કરેલા બંડની ગાથા હતી. અંગ્રેજોએ પોતાના રાજ્યોની એકલથ્યુ સત્તા તોડવાના કરેલા બંડની એ લડાઇ વારસ હતી. અંગ્રેજ સત્તા સામે સક્રિય બંડની-ખોર લડાઇએ આંગળી ચીંધી હતી. હિંદુસ્થાનમાં કોલેજો અને નિશાળોમાં એ લડાઇની રાતદિન ચર્ચા થતી હતી ને કેટલાએ સ્વપ્નાં સેવતા હતા.

તે દાયકામાં મિશ્રના મંડળે કાંઇ કાંઇ કામો કર્યા હતા. મંદિરોમાં-મઠોમાં-યાત્રાસ્થાનોમાં-ધાર્મિક સંપ્રદાયોમાં ધર્મ-શાળામાં-મુસાફર ખાનામાં-સંસ્કૃત પાઠશાળામાં, અરબી અને

ઉર્દુની મદ્રેસામાં, નવી અંગ્રેજી શાળાઓમાં, નવી વિચારશ્રેણીથી અને નવા સર્જાતા સમાજમાં-સુધારક ચર્ચાથી-તે મંડળના કાર્યવાહકોએ 'ભારત-ભાવના'ની આગ જલતી રાખી હતી. અનેક ગુપ્ત મંડળો ઉપસ્થિત કીધાં હતાં. અને જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ સંકળાયેલા રહેતા. તે સર્વ પ્રવૃત્તિઓનો અંકોડા હિમાલયની તળેટીની ઝૂંપડીમાં હતો-તે એક સ્ત્રી હતી તે કાળીંદ્રી. એના ચાર સહ-કર્મીઓએ વેણ પાણ્યું હતું. તેમણે કાળીંદ્રીને જ પ્રમુખપદે પસંદ કરી પોતે તેની સલાહ અનુસાર કામની વહેંચણી કરી લીધી હતી. ચૈત્રી નવરાત્રી પ્રસંગે દર વર્ષે તે પાંચે નિયમિત મળતાં અને કામનું સરવૈયું કાઢી-નવા વર્ષની યોજના વિચારતાં. કોષપણ લેખિત બંધારણ નહોતું. કોષપણ નિયમો કે પેટા નિયમો ન હતા. * બંધારણ હતું કેવળ દેશાભિમાનનું-એક આદેશનું-એકદેશીય ભાવનાનું એકચક્રી તંત્ર નીતિનું-નિયમો હતા. એક માત્ર નેકીના, સત્ય કથનના-સ્વ. અલિદાનના-અસ્પર્શ ન્યાય તુલનાના-અપાર્થિવ તટસ્થ ધ્યેય સાધક નિર્ણય અને આજ્ઞા પાલનના; ચર્ચા થતી હતી પણ ઉશ્કરાટ નહોતો. વિરોધ વિચાર દર્શાવાતા પણ ખીજવાટ ન થતો. મત ગણાતા નહિ પણ નિર્ણયો થતા. દરાવો ધડતા નહિ ને લખાતા નહિ. પણ નિર્ણયો અસ્પષ્ટિત નિશ્ચળતાથી પળાતા. અને એ રૂઢિની પરંપરા વિરતૃત થઇ, કાર્યવાહકો-સંબંધીઓ મિત્રોમાં પ્રણાદિકા થઇ સ્વીકારાયેલી હતી. અને પોતપોતાના કામમાં પળાતી હતી—

કાળીંદ્રીનું નામ અનેક સાંભળ્યું હતું. કંપનાઓ કરી હતી. દેવી મનાતી મતારૂપ પૂજતી હતી. કોષએ પણ એને સીધી ઓળખી નહોતી. એની શક્તિનાં ગીતો

જોડાયાં હતાં. અને તે શક્તિની પ્રેરણાથી જ મહાકાવ્યો સફળ થતાં હતાં એવી માન્યતા હદ થઇ ગઇ હતી. કાળીંદ્રીએ ભારત ભરમાં-અઝાત પર્યટણ કર્યાં હતાં. રામકી બની હતી, વેરાગણ થઇ હતી. જોગણા બની હતી. યાત્રાળુ બાહાણી અને દયાળુ શેઠાણી થઇ હતી. ઉદાર રાજરાણી થઇ હતી. અને જ્યારે જ્યારે ચૈત્રી નવરાત્રીમાં તે સર્વે મળતાં ત્યારે એનું નિરીક્ષણ અને ચિકિત્સાથી તે સૌને મ્હાત કરતી હતી.

કાળીંદ્રી પંડિત જયપ્રસાદની બત્રીજ કહેવાતી. પણ એ ખરેખર કોણ હતી તે કોઇને પૂછવાની હિંમત નહોતી ને જરૂર નહોતી-સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી, બુદ્ધ અને હિંદીમાં તે પારંગત હતી. બંગાળી, મરાઠી અને ગુજરાતી તે બગબગ ખેલતી અને સમજતી. એ પોતે કોણ હતી તે જ એ જાણતી નહોતી. એનો પુત્ર મોટો થાય, એને પચીસ વર્ષ પૂરાં થાય. તે રફમી જન્મતિથિએ પંડિત જયપ્રસાદે સીલબંધ આપેલી પેટી ખોલી-તેણે વાંચી તેને યોગ્ય લાગે તો, તેના સહકર્મીઓને વંચાવી જેમ જરૂર જણાય તેમ કરવાનું હતું. કાળીંદ્રીએ ‘શું હશે ?’ તે જાણવાની ઈચ્છા છૂંદી નાંખી હતી. અને એ આખી હકીકત વીસરી ગઇ હતી. કામની એને કામના લાગી હતી. અને થોયની ધૂનમાં એ મસ્ત હતી.

એવી એક ચૈત્રી નવરાત્રીના સમયે તે જ ખૂંપડી આગળ ચારે મિત્રો આવ્યા હતા. દસ દિવસ ત્યાં રહેવાનું હતું. ભારતંડ રસોઈ કરતો. હુસેન ગાય દોહતો-લાકડાં લાવતો-ફળફૂલ લાવતો. તેજસિંગ દાળ ચોખા સાફ કરતો અને રણજિત શાક સમારતો. આ સહકારથી આ ચારે ત્યાં આનંદ કરતા-કાળીંદ્રી નવે દિવસ ઉપવાસ કરતી-ફક્ત દૂધ લેતી, પરંતુ તેની ગતિ સામાન્ય રહેતી. તેની શક્તિ ફીણ થતી નહિ. નવરાત્રી સમાપ્ત થઇ,

અને પારણાને દિવસે કાળીંદ્રીએ કંસાર-હલ્લવો રાંધી સૌને હેતથી જમાડ્યા. સાંજના પાંચ વાગે ઝૂંપડી બહારના આંમલકાના ચોતરા પર તાડછાની સાદડી પર અધાં બેઠાં હતાં-સંવાદ વિચિત્ર હતો.

રણજિત : ‘મા ! આ મુઠ્ઠીભર મોર લોકે અંગ્રિજોને ત્રાહી પોકરાવી.’

હુસેન : ‘અને અંગ્રેજી શાસન તેમને સ્વતંત્ર હકુમતનું વચન આપશે.’

તેજસિંગ : ‘એ તો વિજેતાનાં દાન.’

મારકંડ : ‘એમ કેમ ? તરવાર અને તોપે કબ્જાવેલી સ્વસત્તા તેમને પ્રાપ્ત થઈ પશુ એ સ્વતંત્રતા નહિ ?’

હુસેન : ખરૂં છે-‘અંગ્રિજોની સહાયતા વીના એટલું નાનું રાજ પોતાનું રક્ષણ પશુ શી રીતે કરે !’

કાળીંદ્રી : ‘એમાં જરાએ આદર્શ કે ભાવના નહોતી. ત્યાંની કાળી પ્રજાની ગુલામી પર ધનસંચયમાં અંગ્રેજ સત્તા હોય તો અંગ્રિજો હરિકાષ કરે અને સમૃદ્ધિમાં ભાગ લે તે સામે સ્થાનિક મોર લોકનો બળવો હતો. ખેંચાખેંચ બે શોષણ-સાધક કામ વચ્ચે હતી. બેઉ ભેગા થઈને ચૂસો ને અમારી મદદથી રક્ષિત રહો એમ કહી તેનું સ્વાતંત્ર્ય જાહેર કરાય-તેમાં કોણે દાન કર્યું અને કોણે મેળવ્યું ? ત્યાંની કાળી પ્રજા તો પરાધીન જ રહી અને શોષાતી રહેશે જ.’

હુસેન : ‘એ વાત ઠીક કહી.’

મારકંડ : ‘આ બધી અનીતિનાં પાપ યુરોપના મોરોએને ભરપાઈ કરવાં પડશે. કાંગોમાં-બેલુજીયમવાળાએ કેટલા લુપ્ત કર્યાં ને પછી તેના રક્ષણને નામે બધાંએ મળી આપું કંઈ

વહેંચી લીધું. કારણને બદલે કાચદાની ગુલામી કાળી પ્રજા કાળે સલામત થઇ.’

તેજસિંહ : (દાદી પર હાથ ફેરવી) ‘આપણે પણ કાળી પ્રજાજ છીએ !’

રણછત : ‘પણ સંખ્યામાં દસગણા છીએ.’

મારકંડ : ‘ભાઇ, સંખ્યાને શું કરવા ગણે છે, એમાં ‘દેશદાઝ’ વાળાની સંખ્યા કેટલી ?’

હુસેન : ‘આપણે બધા ‘વન’ માં પહોંચ્યા, તોએ હજી ક્યાં જાગૃતિ છે ? રાણીના સિકાની સલામતીનું ધેન આખી પ્રજામાં આવી ગયું છે.’

તેજસિંહ : ‘એ સિકાને તોડે તે ભારતને સ્વતંત્ર કરે !’

રણછત : ‘એ તો લશ્કરનું કામ !’

કાળાંદ્રી : ‘ગુરૂદેવનું’ વેણ બૂલો છો, કેમ ? કોઇ સમયે લશ્કર-ગ્રામીનદાર કે શાહુકાર-વાદને પોસશે નહિ. પ્રજાને જ સમજ અને સહયતા હોય તો-સ્વાતંત્ર્ય સાંપડવું સહેલું છે.’

હુસેન : ‘આ ત્રીસ ત્રીસ વર્ષથી તો મહેનત કરીએ છીએ પણ લોકનાં હૈયાં બરફ જેવાં ઠરી ગયાં છે.’

રણછત : ‘અને પડિતો અને મોલવીઓની અક્કલને અશીલુ ચઢ્યું છે.’

તેજસિંહ : ‘આખું પ્રજા શરીર લાંબુ સોંસાટ થઇ નિર્વીર્ય થઇ નિદ્રામાં છે.’

મારકંડ : (છીકણી ઘુંધતો) ‘ભાઇઓ, અંગ્રેજના રામ રાજ્યમાં ભારતની પ્રજા કુંભકર્ણ રૂપે આરામ અને સલામતી ભોજવે છે.’

હુસેન : ‘તમે ડીક કહો છો, રામચંદ્રજીએ રાવણને મારી વિલિખણ જેવા રાવણના દ્રોહી બ્રાતૃદ્રોહી-રાન્યદ્રોહી-દેશદ્રોહી અને વધુમાં સંસ્કારદ્રોહીને ગાદી આપી. રાવણે વેદની પણ પુનઃરચના થોળ, શંકરને રીઝવી શાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનની સિદ્ધિ મેળવી લંકાને સંસ્કારભૂમિ સજી હતી, તેવા નરપતિને જેણે હથોળ્યો હતો, તેવાને ગાદી આપી, રામે દેશદ્રોહને ઉત્તેજન આપી, દ્રોહ કાર્યને પુણ્ય ગણવાનો પાંખડ શરૂ કરાવ્યો હતા. તે વારસો અવતારી શ્રી રામના ભારતવર્ષને મળ્યો, ત્યારથી, ભારતને-તેની પ્રજાના નાયકાને-દ્રોહ કરવાની ટેવ, અવિચ્છેદન પડી છે. તેજ નિઃશ્વાસનું કારણ છે.’

કાળીદ્રી : ‘જગતમાં રામ રાવણ યુદ્ધ હજીએ ચાલુજ છે.’

તેજસિંગ : ‘શું કહ્યું ?’

કાળીદ્રી : (હસી) રામ એટલે સ્થિતિપ્રજ્ઞતા-સત્તાવાદ-ઈદિયુસ્તતા; અને રાવણ એટલે વિજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિનો પ્રજ્ઞવાદ-નો પોષાક-છળરાવાદનો ધાતક; એ એ તત્ત્વોનું ધર્ષણ જગતજૂનું છે. આપણે ત્યાં શાસ્ત્રરૂપે ઈદિયુસ્તતાની પૂજા અને બળવાખોર વિજ્ઞાની પ્રજ્ઞવાદનું છુંદન, તુલસીદાસે પુરૂં કર્યું અને પ્રજ્ઞના મૂલ્યોમાં અંધ ધાર્મિકતાને પોષી, જુદા પરિવર્તન અટકાવી, આપણી સંસ્કૃતિને લકવો લગાડ્યો છે.’

તેજસિંગ : ‘ગુરૂદેવે આ અર્થ સમજાવ્યો નહોતો.’

કાળીદ્રી : ‘આ જ આપણી ઈદિયુસ્તાની મનોદશાની અંધ નિર્બળતા છે. શું ગુરૂદેવે કહ્યું હોત તો તમને વધારે પ્રમાણભૂત સમજત ?’

તેજસિંગ : ‘ના ના એમ નહિ, પણ એમને કેમ સૂઝ્યું નહિ-ને એ કેમ રામાયણ વાંચતા !’

કાળીદ્રી : ‘વાસ્તિકા રામાયણમાંથી પ્રજા વિપ્લવ અને સનાતન સમાજ નીતિનો મહિમા સમજવા ! અને છતાં રામધેલી પ્રજાને ગળે તે કેમ ઉતારવો તેની શોધ કરવા, સમજ્યો ?’

રણુજીત : ‘તમે રાવણુ રહસ્ય કેમ નથી સર્જતાં ?’

કાળીદ્રી : રામાયણમાં આ રહસ્ય પાને પાને છે—એક નાના દેશના મહારાણી સંચાલકને હણવા, આખા દક્ષિણ ભારતનું પશુખળ—રામનું વાંદરા અને રીંછનું સૈન્ય પશુખળનું પ્રતીક છે—એકત્ર કરવું પડ્યું તેમાં રામની શી મહત્તા છે ?’

તેજસિંગ : ‘મા ! તમે ખૂબ કહી નાંખ્યું—ત્યારે રામ મોટા કે રાવણુ ?’

કાળીદ્રી : ‘એમ પૂછો કે સલામતિ મ્હોટી કે ક્રાંતિ ? રામ એટલે સ્થાપિત હિતો અને રાવણુ એટલે સ્થાપિત હિતોને પડકારનાર, વિજ્ઞાન ને વ્યાપક કરવા મથનાર પ્રજાકારક બળ.’

તેજસિંગ : ‘અને લક્ષ્મીની તાણાતાણુ. સીતા—લક્ષ્મી—રામના કબજામાંથી રાવણુ લઇ જાય તે કેમ ચાલે ?’

હુસેન : ‘એજ ક્ષેત્રે ? આપણે ત્યાંએ અંગ્રેજો ભારતની લક્ષ્મી કાળેજ રાજ્ય કરે છે.’

કાળીદ્રી : ‘અહીં પણ રાવણુ મળશે.’

મારકંડ : ‘અને અનેક રામો—સ્થાપિત હિતો—એકત્ર થઈ તેવા ‘રાવણુ’ ને હણવા અંગ્રેજોને સ્થાય કરશે.’

હુસેન : ‘રામને મળ્યા તેવા—વાંદરા અને રીંછ—મૂઠ જનતાના આગેવાનો અંગ્રેજોને પણ હંમેશ મળશે ને !’

કાળીદ્રી : ‘હાસ્તો.’

રણુજીત : ‘ત્યારે જય તો સ્થાપિત હિતનો જ ને ?’

કાળીદ્રી : 'તેમ પણ બને.'

હુસેન : 'જવાદોને મા ! એવાં સ્થાપિત હિતોને અંગ્રેજ-રામ-ના રાજમાં ભાગ અપાવવા કે પડાવી લેવા ખીચારી પ્રજા શું કરવા પોતાને રંગડે.'

તેજસિંગ : 'તો પછી આપણે શું કરવા આટલું મથાએ છીએ ?'

રણજિત : 'આ કબ્લ અને યાતના શા કાળે, મા !'

કાળીદ્રી : (સ્થિર અવાજે) અનેક રાવણો સર્જવા, દસ માથાની કાંતિ કરવા, ભારતમાં હજારો વર્ષ પૂર્વે જે આદેશ અને આદર્શ જન્મ્યા હતા-પ્રજાવાદ અને વિજ્ઞાનવાદ, જનસત્તા અને જનસુખાકારી, જેને જગતે પૂજેલા-જગત પાસે તે સમયના સ્થાપિત હિતોના રક્ષક-બ્રાહ્મણોએ અને કથાકારોએ ગુંગવેલા-રામે-હણ્યા હતા, તે આદેશને સજીવન કરી જગતભરમાં સામુદાયિક સંસ્કૃતિ પ્રસારી, આમસત્તાની ન્યોત સળગાવી, 'સંયુક્ત જીવન'ના આદેશને નૂન જીવન આપી ભારતનો દિગ્વિજય કરવા, કાંતિની દીપમાળ ચેતાવી આમ જનતા કાળે સમૃદ્ધિના સમુદ્રો વહેવડાવવા, દસમુખી-સહસ્ર નરનારીની સત્તા સર્જવા જ ભારતમાં કાંતિ સર્જે અને જગતને સંસ્કારિતાથી પ્રુનિત કરે.'

મારકંડ : 'મા, તમે અનેરી રીતે ગુરુદેવનો આદેશ સમજાવો છો.'

કાળીદ્રી : 'આ તો રામાયણનું ગુપ્ત રહસ્ય છે-શાસ્ત્રાચારી આજુ છે કે શબ્દો અને કથામાં રહસ્યને ગુપ્ત સાચવવું, યાની અને વિવેકોને જ કહેવું.'

રણજિત : 'શું કહો છો, મા ?'

કાળીદ્રી : ‘રામાયણ એટલે, સંસ્કૃતિ અને સમૃદ્ધિ અને સામુદાયિક સમાજહિતને સર્વવ્યાપક કરવા કાંતિને સર્જન-જૂનાં અનંત નિમંત્રણ.’

તેજસિંગ : ‘By god-ઓ પ્રભુ, આ તો અદ્ભુત સમસ્યા છે-મા !’

હુસેન : ‘આ વિચાર જ ક્રાન્તિકારક છે.’

મારકંડ : ‘મા, આ બધું ક્યારે જાણ્યું-ક્યારે સમજાયું?’

કાળીદ્રી : (સખ્તાઇથી) ‘ભાઈ, મારકંડ-કાઠને કશું કારણ કહેવું-ન કહેવું, એ મારી અખત્યારી છે ને?’

હુસેન : ‘હારતો મા.’

કાળીદ્રી : ‘તો બસ, મને પ્રેરણા થઇ, દ્રશ્ય થયું-તમે શું કહો છો?’

મારકંડ : ‘બહુજ અર્થસૂચક છે, પણ સમાજ કેમ આ રહસ્ય સમજશે?’

કાળીદ્રી : માટેજ અંગ્રેજી જ્ઞાન સાર્વજનિક કરો, કે રૂઢિ માનસમાં પલટો સરલ થાય. અવરોધ થશે. મહાન નેતાઓ જેમની નેતાગીરી જનતાને પાદપૂજન કરતી રાખવાની છે તે અંગ્રેજી શિક્ષણને બવિખ્યમાં-અંગ્રેજી શિક્ષણથી થતી પ્રજા જાગૃતિ જોઇ-વખોડશે; પરંતુ આપણે અંગ્રેજી ભાષાને સાર્વજનિક કરવા પ્રયાસ કરવાનો છે.’

તેજસિંગ : ‘તો શું હવેની કાર્યદિશા આ સમજવી?’

રણુજિત : ‘અને કાર્યક્રમ કેવો રાખવો?’

મારકંડ : ‘રૂઢિપ્રિયતા અને રૂઢિમાનસ-અન્ધ માન્યતા અને એકાંખી હથિવું ખંડન.’

હુસેન : ‘ખરૂં ! આ પંડિતો અને મોલવીઓએ વેદાંત અને ઇસ્લામનું કચ્ચરધાણુ વાળ્યું છે, તેમનું નિકંદન કરવું જરૂરી છે.’

મારકંડ : ‘જરા કહુંજે તો ખરો-જીવતો નહિ રહે.’

હુસેન : (મસ્કરીમાં) ‘મહારાજ, તમે કેમ ફિકર કરો છો- તમે તો પાછા લાડુ ખાવા જન્મશો-પણ હમે તો ગયા તે કયામતના દિવસ સુધી સૂતા, એટલે મરવાની ફિકર કાણે રાખવી ? તમારે કે મારે ?’

રણુજિત : ‘જખરો છે દોસ્ત, પણ મા, ત્યારે હવે સ્પષ્ટ આદેશ થું આપો છો ?’

કાળીંદ્રી : ‘ક્રાન્તિ કાળે-વિપ્લવ અને વિપ્લવમાંથી ક્રાન્તિ- અને તે વાટે પ્રગ્ન-સાર્વભૌમત્વનું સર્જન અને સ્થાપન.’

તેજસિંહ : ‘ધન્ય છે, મા !-આ આદેશ કાળે જીવવું અને મરવું.’

કાળીંદ્રી : ‘હજી મારે કહેવાનું રહી જાય છે.’

રણુજિત : ‘ના-મા. હવે આજ નહિ હજી કાલ તો છીએ. આટલું આજ રાતે વિચારવા દો.’

કાળીંદ્રી : ‘ત્યારે હું રહેજ કાર્યે વનમાં જઈ છું-તમે અહીં રહેજો-સવારે દસ પછી આવીશ.’

કાળીંદ્રી ઊઠી હળવેથી જતી રહી અને ચારે જણા એક બીજા સામું જોતા રહ્યા.

રણુજિત : ‘આ નારી અદ્ભૂત છે.’

મારકંડ : ‘હા, ખરેખર લગ્નનીનો અવતાર છે.’

તેજસિંહ : ‘આપણા કામની વાત કરો.’

હુસેન : 'સારું છે. 'મા'ની ચર્ચા નહિ-એ તો-મા.'

મારકંડ : 'ખરું-આ 'મા' છે, કાન્તિની દેવી છે-કાન્તિ માતા છે-કાન્તિ જ ભારતની સાચી મા-માતા-દેવી છે.'

અને દશમની ચાંદનીમાં સર્વે આડા પડી, ચંદ્રિકા નિહાળતા વિચાર તંત્રે ચઢે છે.

*

કાળીંદ્રી બીજે દિવસે સવારે કલાકેક મોડી આવી. ચારે સ્નેહીઓ તેની વાટ જોતા વિચારતા હતા. તે આવી અને કુટિરમાં જઈ બે ચાર લૂગડાં લઈ બહાર નીકળી અને ઝરણા તરફ ગઈ. ત્યાંથી સ્નાન કરી પાછી આવી, કુટિરના ઓટલે બેસી તેણે અંબોડો વાળ્યો. અને આંખે અને કપાળે ચંદન અને સિંધુરનો લેપ કર્યો અને બોલી. 'ચાલો આજે વાત પૂરી કરીએ અને તમે જાઓ. મારે અહીંથી બેત્રણ દિવસમાં નીકળી જવું પડશે.'

મારકંડ : 'મા, ત્યારે હવે અમને કાંઈ ખાસ કહેવાનું છે ?'

કાળીંદ્રી : 'તમારે કાંઈ પૂછવાનું છે ? હોય તો પૂછી લો !'

તેજસિંગ : 'તમે રામાયણનું રહસ્ય ઉકેલ્યું, તો મહા-ભારતનું રહસ્ય કાંઈ અવનવું નીકળી શકે છે.'

રણજિત : 'હા, એ ઠીક પૂછ્યું.'

હુસેન : 'આપુ ! જરૂર, જોરૂ અને જમીન અને સાથે સત્તા-એ 'ચારે'ની દુનિયાબરની લડાઈ હતી અને છે-તેમાં શું રહસ્ય છે !'

કાળીંદ્રી : 'હુસેન, અમારા દિંદુના આ મહાગ્રંથને એમ સામાન્ય ગણાય નહિ. બાઈ, એ તો એક સર્જન ગ્રંથ છે-એના તર્કોની સમજમાં જ ઉણપો છે.'

મારકંડ : ‘આપણા હાલના કામને કાંઈ પણ રીતે અનુરૂપ કે ઉપયોગી હોય તો સમજવો!’

કાળીંદ્રી : ‘મહાભારતમાં રાજશાસ્ત્ર, યુદ્ધશાસ્ત્રનું શિક્ષણ છે. સંસ્કારિતા અને સંક્રાન્તિના કાર્યનું દિગ્દર્શન છે.’

‘ભારતને તેના ઋષિઓએ-દૃષ્ટા જ્ઞાનીઓએ-કેટલાક મહાન સિદ્ધાંતો અને તત્ત્વો-માનવવિકાસ કાળે અર્પ્યાં હતાં. ક્ષાત્રવટ-વ્યાપાર-જ્ઞાનસંચાર અને શ્રમ-સંપત્તિ સર્જન-એમ ચાર સ્થંભો પર સમાજનું ચણતર નિર્મિત કર્યું હતું. તેમાં ન્યાત કે તડને સ્થાન જ નહોતાં. કેવળ ધર્મ અને કર્મ એ બે જ પ્રાધાન્ય હતાં-ધર્મ એટલે સનાતન સિદ્ધાંત-કાળે કાળે માનવવિકાસના પોષણ અને રક્ષણ કાળે, શું ઇષ્ટ છે તે. અને કર્મ એટલે જે ઇષ્ટ સમજાય તેને સક્રિય કરવાના સાર્વાત્રિક પ્રયાસ-અને તે પ્રયાસ કાળે કથા અને કર્તવ્યનો યજ્ઞ : સમાજમાં ઇશ્વરના સર્જનનું અદ્વિતીય તત્ત્વ છે. તેનું રહસ્ય સનાતન છે. રૂપાંતર સામાયિક છે-મહાભારતના કાળમાં તેનું રૂપાંતર અનિવાર્ય થઈ પડ્યું. આમજનતા પરના અન્યાયો અને અધિકારહીણ અસહ્ય થઈ પડ્યાં હતાં. તે વિદારવા કુરુક્ષેત્ર સિવાય ઇલાજ ન રહ્યો; અને તે થઈ ગયું, છતાં પણ તે અનિષ્ટો રહ્યો જ ત્યારે જ યાદવાસ્થાળી પ્રગટી અને સર્વનાશ થયો. અને એ નાશમાંથી હજી આપણે આજે પણ ઉગરી ગયા નથી. એ અનિષ્ટના વારસદાર, આપણે, હજી તે પુરાણી તત્ત્વો શોધી સમજી પુનઃ સર્જન કરી, નહિ સ્વીકારીએ, ત્યાં સુધી તો ભારતમાં-એશિયામાં કે જગતમાં શાંતિ કે નીતિ અશક્ય છે.’

હુસેન : ‘મહમદ પયગમ્બર સાહેબે અનીતિ અને પ્રજા-પીડન સામે મહાન પેગમ આપી ધર્મ અને કર્મનો નવો યુગ સર્જવા પ્રયાસ કર્યો પણ ખલીફા સુલતાનો થયા; અને

સુલતાનોને સ્વાભાવિક જાગી જમીન અને જરની ભૂખ. અને તેમણે કુરાનને નામે કતલો ચલાવી, માનવસંહાર કરી-અમારા પવિત્ર ઇસ્લામના સાચા ધર્મને કલંકિત કર્યો છે.’

કાળીંદ્રી : ‘માટે જ વિશ્વશક્તિએ એની ગહનતાથી નવાં નિર્માણ કર્યાં છે; તે સમગ્રશે તો જ જગતમાં સંસ્કૃતિ સ્થપાશે અને ભારત તેનું શિરોમણિ થશે.’

‘ભારતમાં-વેદના ભારતવર્ષમાં ઇસ્લામને પ્રવેશાવી-ભારતમાં એક જ વિશ્વ સંસ્કૃતિ અને માનવતાની બે ‘જ્યોતિ’ પરમાત્માએ ઉપસ્થિત કરી-એ બેમાંથી એક પણ જ્યોતિ હોલવાશે નહિ-સમાશે નહિ-તે એકબીજામાં સમાય તેમાં જગતને હાની છે. તે બેઉ જ્વલંત અને જ્યોતિર્ધર રહે, છતાં એક જ ધ્યેયને ચેતના આપે, તે જ કાર્ય તમારે કરવાનું છે અને તેથી જ સનાતન ધર્મના સત્ય સિદ્ધાંતો-પણ તેનું હાલનું રૂપ નહિ જ-સમગ્ર નવી રીતે સ્વીકારવાના છે.

‘ક્ષાત્રવટ એટલે આદેશ કાળે સ્વખલિદાન-વ્યાપાર એટલે સમાજના ઉત્કર્ષ કાળે નીતિમાન અરસપરસનો વ્યવહાર-જ્ઞાન-સંચાર એટલે જ્ઞાન મેળવી-સાધી તેને જનતામાં વિસ્તારી, જનતાને શુદ્ધિ અને કોશલ્યથી સર્જવાનું કર્તવ્ય. અને શ્રમ-સંપત્તિ સર્જન એટલે-શ્રમથી સમાજની સમૃદ્ધિનું સર્જન, જેમાં સર્વને સુખ, સાધન, સગવડ, સલામતી, શિક્ષણ અને સંસ્કાર નિયંત્રિત અને અંકિત હોય જ-એવા ધર્મનો અને કર્મનો સમાજ કાળે સમન્વય-તેજ નવકાલીન આદેશ છે. તે પણ કાળજળથી સર્જશે. તમારે તેના વહન કાળે-તે વસ્તુ સમગ્ર-સહસ્રો નરસિંહો અને નારીવીરો સર્જવાનો આદેશ જ્યાં ત્યાં અર્પવાનો છે.’

તેજસિંહ : ‘પણ મહાભારતનું તો કાંઈ કહ્યું નહિ.’

હુસેન : ‘એ સરદારજી ! તમારી જટાના જૂથમાં તમારૂં બેજીં જરા બારે થયું છે તે તમને સમજતું નથી.’

રણજિત : ‘મા ! તમારૂં કહેવું સ્પષ્ટ કહો.’

કાળીંદ્રી : ‘નવું ‘મહા-ભારત’ તમારે-ભારતનાં સુપુત્રોએ અને સુપુત્રીઓએ-સર્જવાનું છે. તે પુરાણ ભારત નહિ પણ નવભારત. ને તેની સીમાઓ નથી. જ્યાં જ્યાં સૂર્યનાં રશ્મિ હોય-જ્યાં જ્યાં વેદ-ધર્શનામમાંથી સમન્વયનાં સર્જન થાય, જ્યાં જ્યાં સંસ્કૃતિ, શક્તિ, સમૃદ્ધિ વ્યાપક થાય, જ્યાં જ્યાં સમાજ-સિદ્ધિ-રિક્તિ અને બુદ્ધિથી સર્વ રીતે પુનિત હોય-ત્યાં મહાભારત છે.’

મારકંડ : ‘પણ મા, આ તો તમે એક મહાભાવના કહી-એક વિરાટ કલ્પના કહી.’

કાળીંદ્રી : ‘મારકંડ, તું બ્રાહ્મણ છે-યોગવાશિષ્ઠ રામ યજ્ઞ તેં વાંચ્યું છે-આખું એ જગત બ્રહ્માએ કલ્પના કરી વિચાર્યું’ અને ભાવના કરી સંજયું, અને એમ જ બ્રહ્માઓ જન્મે છે-વશિષ્ઠોનો વંશ “શું ઇષ્ટ છે” તે સમજાવવા સનાતન રહે છે, અને જગતનું વહન અનિવાર્ય ચાલ્યું જ જાય છે. માટે કહું છું, ભારતને ભૂમિનું સામ્રાજ્ય કદીએ અપશે નહિ. ભારતે કદીએ ચક્રવર્તી થવાનાં સ્વપ્નાં સેવ્યાં નહિ. ભારતમાં કોઈ પક્ષસત્તાને ચક્રવર્તી સ્થપાવવા દેવી નહિ. ભારતમાં કેવળ પ્રજાસત્તા-આમ રાજ્ય ભારતની ધનમાં સંસ્કૃતિની દીપમાળ ને વેદ-ધર્શનામ-પ્રીસ્ત અને બુદ્ધ અને ઝોરાસ્તરની પાંચ અખંડ જ્યોત-અને તે રીતે જ ભારતની પ્રજામાં જ શિક્ષણ અને શિસ્તના નવા અંકુરો ઉગશે અને ભારત સંસ્કૃતિનું સામ્રાજ્ય માનવ સમાજના કલ્યાણાર્થે-સર્જશે અને સાચવશે; તે કરવા ભારત પ્રજા સમજી અને સમજ થાય, તેટલું જ આપણે કરવાનું છે.’

તેજસિંગ : ‘પણ તે આપણે કેમ કરી શકીએ ! રાજસત્તા હોય તોજ બધું કરી શકાય.’

રણજીત : ‘માટેજ પહેલાં આપણી રાષ્ટ્રસત્તાનું સ્થાપન અનિવાર્ય છે.’

મારકંડ : ‘મને લાય છે કે, આપણે કાંઈક માર્ગ ફેર કરીએ છીએ : આપણું એકજ ધ્યેય છે—ભારતને પરદેશી રાજસત્તામાંથી મુક્તિ—’

કાળીદ્રી : ‘ના, તેટલુંજ નથી, અંગ્રેજ પ્રજા બહુ ચતુર અને શાણી છે ને તે તમને પ્રજાની મુક્તિ શોધતા અને સર્જતા જોશે ને સમજશે એટલે પોતેજ જવાના સમયસર માર્ગ નક્કી કરશે. એ માર્ગ નક્કી થાય તેમાં ને તે નક્કી કરવામાં આપણી-આપણા ભુદ્ધિજનો અને રાજપુરુષોની એવી ચાતુરી હોવી જોઈએ કે અંગ્રેજોના સહકારથી ને સહાયતાથી આપણું સ્વસર્જન સરળ કરી, આપણું આપ-બળ વિકસાવી આપણી પ્રજાનાં સ્વભાન અને સ્વમાન કેળવી-આપણી કશોડોની જનતામાં સ્વાર્પણ અને-સંઘબળ પ્રેરી-સ્થાપી મહાજનતાનું સ્વબળ અપરાજિત અને અજેય કરી નાંખવું; કે જેથી અંગ્રેજો ન હોય ત્યારે પણ કોઈ વ્યક્તિ-કોઈ વર્તુળ-કોઈ પક્ષ-હાલની પદ્ધતિએ મતગણતરીથી પણ-ચક્રવર્તીની સત્તા ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ.’

હુસેન : ‘ગુરૂ મહારાજે આપણને આ જ છેલ્લી મંત્રદીક્ષા દીધી હતી, તે આપણે ભૂલ્યા છીએ ને નકામાં ગોથાં ખાઈ અવટાઇએ છીએ.’

મારકંડ : ‘મા, તમારી દૃષ્ટિમાં કાંઈ નવું સર્જન સમાયલું છે. તેની અમને ઝાંખી કરાવો છો, પણ અમે તે ઝીંકતા નથી, ઝીલી શકતા નથી. તે અમારી હિચ્છુ છે. અમારો સંતાપ છે—

પણ અમને સમજવા-વિચારવા સમય આપો ને ફરી મળીએ તે અંતર સમયનાં કાર્ય કહો !'

કાળીંદ્રી : ' વાર-હુસેન, તારે દક્ષિણ-દેશાગ્રાહમાં જવાનું છે. ત્યાં અવ્યવસ્થા છે. અને વરાડને લૂંટી લઇ લેવાનો પ્રયાસ છે. તે પ્રસંગે તારે જેને આંખ હોય તેની ઉધાડવી અને બધા જ અંધ હોય-સ્વાર્થને લીધે-કે બચને લીધે-તો, તારી આંખ તો ઉધાડી રાખી-જેટલું જેવાય તેટલું જોજો.'

રણજિત : 'મારે વાસ્તે કાંઈ છે.'

કાળીંદ્રી : ' હા, તારે પુના જન્મ-ત્યાં જેટલી અને તેટલી ચેતના કરવાની છે.'

મારકંડ : 'તો શું મારે માળા જપવી ?'

કાળીંદ્રી : 'હા, તારે કુંભમેળામાં રહેવાનું છે ને તારો મઠ ત્યાં લઇ જજો.'

તેજસિંગ : 'મને લાગે છે કે મારે કાંઈ રહેતું નથી.'

કાળીંદ્રી : 'છેતો, તારે કાચુલ જવું પડશે. પણ હમણાં તું પેશાવરમાં જ પથારી ગાખજે, ને અખદુલાખાનની સાથે મેળાપ રાખી ત્યાંની હકીકત સમજી જનતાને સમજાવતો રહેજો.'

હુસેન : 'ત્યારે હવે જઈએ ?'

કાળીંદ્રી : 'હા, હું પૂજા પછી યાત્રાએ નીકળી દારકા જઈશ ને ખખર આપું ને મળે તો સૂચના પ્રમાણે મળજો. સૌને સંભારજો. મારાં હેતુ અને હૈયાં તમારી કાર્ય-મયતા પર વારી નય છે-વીરાઓ !' કહી તે ગઈ. ઓવારણાં લીધાં ને સૌના માથા પર હાથ ફેરવી આવી ખસી નમસ્કાર કર્યા. ચારે જણની પાંપણો બીની થઈ અને સખત પગલે તેઓ ગયા.

શ્રી વણનાં સરવરિયાં વરસતાં હતાં : પટણના એક સારા જેવા દેખાતા મકાનમાં યજ્ઞની ધૂમ ચાલતી હતી. કોઇ તપસ્વીની દેવી આવી હતી ને તેણે શાસ્ત્રીઓ અને પંડિતોને નિમંત્રી ‘શક્તિ-યજ્ઞ’ કરવા વિનવ્યા હતા. આ યજ્ઞ કવચિત જ પૂર્ણ થાય છે. દિવસો સુધી ચર્ચા ચાલી હતી. શાસ્ત્રાર્થ થયા હતા— એકાએક કાશીની પાસેના ગામથી એક વૃદ્ધ શાસ્ત્રી જગન્નાથજી યાત્રા જતા આવેલા, તેમણે તે સમગ્ર પ્રશ્નનો હાથ જોડી નિર્ણય કહ્યો. સર્વેએ માન્ય રાખ્યો અને યજ્ઞ શરૂ થયો. ચોવીસે કલાક યજ્ઞ ચાલતો. ત્રણ ત્રણ કલાકના અમિહોત્રીના વારા અલગ હતા. એ એ કલાક મંત્રો ઉચ્ચારક પંડિતોના વારા હતા. ઉચ્ચારણમાં કે હવનમાં એક પગનું પણ સ્પર્શન થાય નહિ તેની પૂરી કાળજી રખાતી. ધ્વનીના તરંગો ખરાખર જ ઉછળે તેની સાવચેતી હતી. બપોરના ત્રણ પછી અને સાંજના સાત સુધી લોકદર્શનનો સમય હતો અને હજારોની ભેદનાને વ્યવસ્થિત રીતે અંદર લઇ જઇ દર્શન કરાવી બહાર પસાર કરાવાતી હતી : અંદર કોઇ ખેસી શકતું નહિ. એક લાંબી કતાર ચાલુ રહેતી. જેને કાંઇ પણ આપવું હોય તે બહાર નીકળતાં દરવાજા પર નાનીએળ વાસ્તે મોટી કોઠીઓ હતી તેમાં નાંખતાં ને કંકુ મેળવતાં ને નાણાંની પેટીની આડમાંથી નાણાં નાંખી ચંદન અને સિંધુરની આસ્કા મેળવતાં.

વાત કરવાની, ગણગણાટ કરવાની સખત મનાઈ હતી. લોકદર્શન દરમ્યાન ત્રણ કલાક હવન ચાલુ રહેતો. દેવી ઉપર એક છગ્ગની જાળી પાસે ખેસી બધું જોતાં, તપાસતાં, સૂચના આપતાં ને મુકાન હાથમાં રાખતાં, કામકાને જ મળતાં. શેડીઆઓ ને ગરીબો-એજ કતારમાં દર્શન કરી શકતાં. “ઉપર ખેસી હમને દર્શન કરવા દો-હજાર અર્પણ કરીએ. અમારા ધૈર્યને ઉપર સારી જગા કરી આપો-આખા યજ્ઞને ખર્ચ આપીએ.” વગેરે વિનવણીઓ થતી: દેવી હસતી અને કહેતી, “શેઠ આ કાંઈ નાટકની રંગમૂમિ નથી કે બોક્ષ કે ઓરચેરદ્રાથી પીટકલાસ મુધીની ગોઠવણ હોય. આ તો દેવના દ્વાર છે. સર્વેને કાળે એકજ છે. શક્તિના દર્શન સૌને એકજ હોય ને એકજ છે. માટે મને ક્ષમા કરો હું દેવની અપરાધી થાઉં. યજ્ઞદેવ મારા પર કાપ કરે. આપને અર્પણ કરવાની ઇચ્છા હોય તો કહો- જાંડોળમાં જશે. અહીં બ્રહ્મભોજનમાં ખરચાશે. પણ મારા પર દયા કરો.” કહી હસી હાથ જોડી રહેતી. શ્રીમંતો અવાક થઈ લાચાર થતા. એક સોપારી અને સિંદુર એટલું જ શેડીઆ-ઓને આપી આશીર્વાદ આપતી ને યજ્ઞ તરફ જોઈ રહેતી.

યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિને આઠ દિવસ હતા, આ યજ્ઞની કીર્તિ પ્રાંતભરમાં પ્રસરી હતી. કલકત્તા, મુરશીદાબાદ, ઢાકા, મીદનાપુર વગેરે અનેક સ્થળેથી જનતા આવતી, દર્શન કરતી, દેવીને જોવા તલસતી અને જતી. યજ્ઞ-કુંડ આગળથી પસાર થતાં ઉપર જરૂખામાં સર્વ નજર કરતા અને એક સૌમ્ય તેજસ્વી તપાવેલા સોના જેવી રક્તવર્ણી નારીના સ્થિર નયનો તેમની આંખ સાથે મળતાં ને દરેકને એમજ લાગતું કે મને જ કાંઈ આશીર્વાદ આપ્યો. ને તેમના મનમાં કાંઈ અવનવી અસર થતી. નાના બાળકોને ગોદમાં લઈ તેમની માતાઓ બિંબા કરી

દેખાડતી અને બાળકો જાંચી નજર કરી એકદમ હસતાં ને હાથ લાંબો કરતાં. દેવીના મોં પર તે વખતે રહેજ રમીત ફરકતું.

અનેક અમલદારો આવ્યા-અધિકારીઓ આવ્યા-મહા-રાજાઓ અને જમીનદારો એજ લોક વાટે આવ્યા ને દર્શન કરી શક્યા-ખીજવાયા અને મ્હાત થયા. આ તે વળી કોણુ છે ? એવી ચકાસણી થવા લાગી-દેવીની દિનચર્યાની વાતચીતના બાવ મેળવવા ખાસ ગોઠવણુ થઇ. જાતજાતની વાતો થતી. શ્રદ્ધા અને નિંદાની હરિકાઇ થવા માંડી. દેવીને કાને વાત ગઇ. તે ફરી હસી, તેણે મુખ્ય શાસ્ત્રીજીને બોલાવ્યા અને કહ્યું.

‘ પિતાજી-અહીંઆ યજ્ઞ થાય છે તેમાં મને લાભ નથી. હું તો જનતા-‘ દીન-હીન ’-થઇ ગઇ છે, માટે જનતામાં મહાકાળી-બળ અર્પે તેથી યજ્ઞ કરાવું છું. મહાકાળીજ સાચુ કરે છે. આપ સર્વને તેનાં શુભ ફળનાં પુણ્ય છે. હું તો માત્ર નિમિત્ત છું. નીમિત્તને કીર્તિ કે નિંદાની ચિંતા નથી-પણુ મહાકાળીના ‘ શક્તિ-યજ્ઞ ’ ની નિંદા યોગ્ય નથી. પરિણામ વિપરીત આવે એવો ભય રહે છે. માટે જેમને નિંદા કરવી હોય તો તે યજ્ઞ પૂર્ણ થયા પછી પેટભરી કરે. આટલી—’

શાસ્ત્રીજી : ‘ દેવીજી નિંદા તો શ્રી રામચંદ્રજીની પણ થઇ હતી. તો આપણે કોણુ ? માટે નિર્શીત રહો કાર્ય સમાપ્ત થઇ જ જશે ! દેવી નમ્ર ભાવે જોઈ રહી. પણ શાસ્ત્રીજીને કાંઈ કહેવું હોય તેમ જોકયા નહિ. દેવીએ ફક્ત સામું જોયું.

શાસ્ત્રીજી : ‘ દેવીજી કાંઈ કહ્યું ? ’

દેવીએ રમીત કહ્યું.

શાસ્ત્રીજી : ‘ અહીંના કાર્ય બાબત પોલીસ ને અધિકારીઓ કેમ આટલી કાળજી રાખે છે ? આપણે ત્યાં કોઈ દિવસ રાજક્રિય ચર્યા પણ નથી થતી કે તેમને ચિંતા થાય ? ’

દેવીજી : ‘આપ એમને જ કેમ પૂછતા નથી ?’

શાસ્ત્રીજી : ‘મેં એ ત્રણને જરા પૂછી નેયું તો તેમણે ખાસ કાંઈ સમજાય તેમ કહ્યું નહિ.’

દેવીજી : ‘પણ કશું તો કહ્યું હશે ને-શું કહ્યું ?’

શાસ્ત્રીજી : ‘મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ અહીં આપને મળી ગયા હતા તે તો આટલું જ બોલ્યા કે-‘શાસ્ત્રીજી-તમે યજ્ઞ પૂરા કરો-રાજકાજમાં તમને શું ચિંતા હોય.’ હું તો હાથ નેડી મીન જ રહ્યો.

દેવીજી : ‘એજ ઠીક કયું. બીજું કાંઈ કાંઈ બોલ્યું હતું ?’

શાસ્ત્રીજી : ‘હા, પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટરની વહુ ને ત્યાં મારા શિષ્ય ક્રીયા વાસ્તે ગયા હતા તેને તેમણે કહ્યું કે આ દેવી તો મહાન છે પણ મારો વર કહે છે કે સરકાર એની ખબર લઈ નાંખશે.’

દેવીજી : ‘પછી ?’

શાસ્ત્રીજી : (જરા પાસે આવી) ‘કલકત્તાથી ખાસ જૂપા સાહેબો તપાસ કરવા આવ્યા છે.’

દેવીજી : ‘વાહ ! અહીં દર્શન કરવા આવે તો ઠીક.’

શાસ્ત્રીજી : ‘અહીં-યજ્ઞ-ભૂમિ-માં પરધર્મીનાં પગલાં ! દેવી !’

દેવીજી : ‘જરા ધીરા પડો-હું વિચારીને કહીશ.’

શાસ્ત્રીજી : ‘પણ’

દેવીજી : ‘યજ્ઞ પૂરો થાય તેને બીજે દિવસે અખંડ શાંતિ પાઠ કરાવીશું ને તે દિવસે બહે ને ક્ષુદ્ર આવે.’

શાસ્ત્રીજી : ‘પણ દેવી ! મને તો કહો-કે આનો અર્થ શા છે ?’

દેવી : ‘તમે પિતા તુલ્ય છો. યજ્ઞ પૂર્ણ થઇ રહે પછી પૂછજો.’

શાસ્ત્રીજી ભારે મ્હોંએ ઊઠ્યા ને ગયા. દેવી ખેસી રહી. રિશ્તેર આંખે જોઇ રહી. એની આંખ આગળ ચિત્રાવલીની પરંપરા આવતી ગઇ. પંડિત જયપ્રસાદની છેલ્લી પળો તેણે નિહાળી હતી. ગંગાજળ તેણે પાચું હતું--છેલ્લાં અમીવચન તેણે સાંભળ્યાં હતાં: “ દીકરા, શ્રદ્ધા-ધ્યેય અને કર્તવ્યમાં જ હોય; વ્યક્તિ પરીક્ષા પછીજ વિશ્વાસ-જરૂર હોય તે યોગ્ય હોય તેટલોજ મૂકજો. રહસ્ય તો કેવળ અધિકારીને જ કહેજો-રહસ્યના અધિકારી-નથી ત્યાગી કે નથી ભોગી-પણ જે બળી થવા તત્પર હોય-તેને જ રહસ્યના અધિકાર હોઇ શકે. ને સાંભળ-આ ભૂમિને કપટ અને દ્રોહનો કનિષ્ઠ વારસો સાંપડ્યો છે. તેને હણવા કાંઇ કરજો. જીવન, જીવન-કર્મ અને કર્તવ્ય, જીવન-સાક્ષ્યના પુણ્યોનો આદેશ અને મુલ્યો નવાં સર્જવા-સર્જવવા પ્રયાસ કરજો. અને પળે પળે દગાથી ચેતજો. પણ દગાથી ડરીશ નહિ. દગામાંથી ડહાપણ મેળવજો અને દગામાંથી દગાખોરને-તેની દાનવતા સમજી તે દેવ થાય તેવી દશાવૃત્તિ રાખજો. ને તે દાનવ જ હોય તો તેવા દરિદ્ર હૃદયો અને દુષ્ટ આત્માને તેના જ પતનમાં પરાજીત થવા દેજો. તું કદીએ તેની સામે રોષ કરીશ નહિ. તેવાની સામે જીભ કે આંગળી ઉપાડીશ નહિ-દગાની જાળ તો ભારતભરમાં પથરાયલી છે. ફક્ત તું તેમાં સપડાય નહિ તેટલી કાળજી રાખજો. અને દીકરા ! એકજ છેવટનો મંત્ર આપું છું. અંકિતઓ શું કરી શકે ? વ્યક્તિના સાધન કે શક્તિની મર્યાદા કેટલી નાની હોય-પણ વ્યક્તિઓ પોતે-જીવતી મશાલો થઇ શકે. વ્યક્તિઓ પોતે જીવતી આગ

થઈ શકે. આંખ-અક્ષર-કલમ અને કર્તવ્યમાં પ્રેરણા, પ્રોત્સાહન ને પ્રયત્ન-બળ અર્પી શકે. બસ પ્રભુ તારા હૃદયને ચીરંબ્રવી યજ્ઞ-રૂપે સુરક્ષિત રાખે. પ્રકૃતિ તારી બુદ્ધિને સતેજ ને શાણી સાચવે. કાળીદ્રી! તું ભારતના સંક્રાંતિકાળની ઇંદ્રાણી થજે— પાણી—લા—વ ”

અને તે ચકચકતી આંખોએ જોઈ રહ્યા—આંખમાં તેજના અંબાર હતા—ને જીભમાં ગંગોત્રી ને વડવાનળના સર્જન અને દહન હતાં. તેમણે શ્વાસ મૂક્યો.

અને તેણે એકલીએ તેમને અગ્નિસંસ્કાર કર્યા પછી...

એના કુમારની એને કલ્પના આવી. એને અમેરિકા મોકલ્યો હતો. ત્યાં શું કરતો હશે ? હજી એને આવતાં પાંચ વર્ષ થશે. શું કરતો હશે ? રમતો હશે ? વાંચતો હશે ? એને સંભારતો હશે ?

એટલામાં એકદમ એની આંખ આગળ એક ચિત્ર આવ્યું. હરિયાણા ભૂમિમાં ગૌરાંગીઓ ધૂમી રહી છે. યુવાનો ખેલે છે ને તેનો કુમાર તેમાં કેન્દ્ર થઈ સૌને રમાડે છે—મનમાં કાંઈક ઉમંગ થયો, કાંઈક ક્ષોભ થયો. તેણે માથું ખંખેર્યું અને મનમાં આવતો મેલો વિચાર કાઢી નાખ્યો ને રક્ષાટિક રૂદ્રાક્ષની માળા લીધી. દરેક રૂદ્રાક્ષ પર ઝંઝૂ હતા. દરેક રક્ષાટિક મણિ પર સોનેરી ત્રિશુળ હતું. ને તેણે ચંડિના પાઠ આરંભ્યા. તેની આંખ સ્થિર થઈ ગઈ હતી. શરીર અકડક થઈ ગયું. અને તેના દેહમાંથી વિચિત્ર સુગંધ અને જવાળા નીકળતી હોય તેમ ઓરડામાં ઝગક અને પરિમલ આવતી જણાઈ.

શહેરમાં અનેક ઠેકાણે અનેક વાતો થતી હતી. દરેક વાતનો વિષય : ‘શક્તિ-યજ્ઞ’ અને તેની દેવી હતી. આ વાતોનું રહસ્ય સમજવું જરૂરી છે.

પાનવાળાની દુકાને ચાર જણા પાન લેતા હતા. એક જણે કહ્યું, ‘યજ્ઞની ધમાલ તો ઠીક છે. આહાણોને રોજ મિષ્ટાનના તડાકા છે.’ બીજાએ કહ્યું : ‘પણ તેમાં પેલી દેવીને શું ? એ તો એક જ વખત જમે છે.’ ત્રીજાએ કહ્યું : ‘જે આપણે સમજીએ નહિ તેની ટીકા શી ?’

એક હોટલમાં ચાહ લેવાતી હતી. છૂટા છૂટા ટેબલો પરથી વાત ફેંકાતી હતી. ‘આ કાંઈ બેરી આવી છે તેણે આખા શહેરમાં ધમાલ કરી મૂકી છે’—‘લોક તો ઘેલું છે, કાંઈ ધર્મની વાત આવે એટલે જાણે રેલ ચાલી.’—‘પૈસાનો તડાકા પણ ઠીક પડતો હશે’—‘ખરચ પણ થતો હશે ને ?’ ‘એ યજ્ઞના દર્શન કરવાના ટોળામાં જવું ને જત્રાએ જવાની અગવડ બેઉ સરખાં છે.’

એક શ્રીમંતોની કલબમાં-ગિલિયર્ડના ટેબલ આગળ ચર્ચા ચાલતી હતી. ‘કેમ અગરવાળ શેઠ-યજ્ઞના દર્શન તમે કર્યાં કે નહિ ?’ ‘ગયો હતો ને ! પણ બીડ, બાઈ...’ ‘તમારે શું શેઠ-સેંકડાની નોટ સરકાવી કે સગવડ ?’ ‘ના-બાઈ-ના એની

દેવી છે, તેણે કહ્યું કે, આ કાંઈ થિયેટરની ટિકિટ ખરીદવાની નથી. જેને જેટલો ભાવ ને સાધન તે આપે. પુણ્ય તો સૌને સૌના પાપના પ્રમાણમાં-ને દર્શન સૌને સરખું.’ ‘વાહરે શેઠ બાઈ બહુ અક્કડ જણાય છે.’ ‘તમે ગયા કે નહિ’ ‘મારી મીસીસને બહુ જ મન હતું એટલે જવું પડ્યું.’

એક સંસ્કાર-સાહિત્ય મંડળમાં-વિદ્વાનો પૂછતા હતા કે ‘પંડિતજી, શક્તિયજ્ઞ એટલે શું?’ ‘હા, શાસ્ત્રીજી એનું નિરાકરણ ક્યારે થયું?’ ‘એ તો કહે છે કે આ સાધુ બાઈએ આવી શાસ્ત્રીઓ અને પંડિતોને તેડાવ્યા. ભોજન કરાવ્યું ને પાંચ કલાક ચર્ચા કરી ને પોતે જ શાસ્ત્રાર્થ કયો ને સૌએ એ સ્વીકાર્યું.’ ‘ત્યારે બાઈ ધર્મજ્ઞાનમાં વિદ્વાન છે એ ખરું?’ ‘હા રે બહુ જ જ્ઞાની છે ને ઓજસવાળી છે.’ ‘કોઈ યોગ સાધન કર્યું હશે?’ ‘કર્યું જ હોવું જોઈએ.’ ‘નિત્યચર્યાના નિયમ બહુ જ કડક પાળે છે.’ ‘વિવિધ વાતો સંભળાય છે’ ‘કશી અનિષ્ટ વાતો હજી કાને નથી આવી.’ ‘ના તેવું નથી.’ ‘પણ એ કોણ છે? ક્યાંની છે? ક્યા સ્થાને છે? ક્યાંથી આવી? ક્યાં જશે? કોઈ જ કોઈ કહી શકતું નથી.’ ‘કીયો પંથ છે? કયો મઠ છે? મંદિર છે?—આશ્રમ છે? કોઈ કાંઈ જાણતું નથી.’ ‘જુઓ એ તો કાંઈ ધર્મકાર્ય કર્યું, પવિત્ર રીતે સદ્વિનિષ્ઠાથી કર્યું. પછી તેની વ્યક્તિ સંબંધે વિખવાદનો ઉપયોગ નથી.’ ‘પણ ‘શક્તિયજ્ઞ’ની મહત્તા શી તે તો સમજાવો.’ ‘સત્ય-સત્ય ખાતર પ્રાણાર્પણ કરવાનું મનોબળ અને આત્મસંકલ્પ અને તેવા સંસ્કાર પ્રત્યેક ભારતી-જનમાં રેપાય-તેવો તેનો આદેશ અને આદર્શ છે!’ ‘સરસ છે-પણ-સત્ય-શું?’ ‘પંડિતજી, આપણે અહીં ચર્ચા કરીએ તેના કરતાં તે દેવીને વિનંતિ કરી એક દિવસ પ્રવચનનો રાખવા કહીએ ને ત્યાં ચર્ચા કરીએ કે જનતા પણ જાણે.’

અમલદાર મંડળની કલ્પ હતી. ત્યાં એ ખરેખર કોઈ સાધ્વી હતી કે જસૂસ હતી કે કોઈ રાજદ્રોહી હતી કે કોણુ હશે? તે સિવાય અન્ય શુંય નહોતી. સાધ્વી દેખાતી હતી. જસૂસ હોય તો કોની ને શું શોધતી હતી. રાજદ્રોહી હોય તો ક્રીયા મંડળની તે મણુકો હતી? બધા વિમાસણ કરતા; કોઈને ખબર નહોતી.

જડજ સાહેબે કહ્યું, ‘સબળ પૂરાવા વિના કાનને શંકાસ્પદ કરવાનું ન્યાયની દૃષ્ટિએ યોગ્ય નથી.’ જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટે કહ્યું કે બધા ચોકસ પૂરાવા કાળે વાટ જોઈએ તો હમારું કામ આટકી પડે’ ને જિલ્લા પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટે કહ્યું કે એવી વિવિધ માહિતી આવી છે કે ‘કોઈ સંકળાતી નથી ને કોઈ ખરી લાગતી નથી.’

કાલેજોના કામન રૂમમાં જીવાનો ઉભરાતા હતા. ‘અલ્યા ‘શક્તિયત્ત’ કોઈ દિવસ સાંભળ્યો?’ ‘અરે એ તો ‘લોકયત્ત છે’. ‘પણ આ ઘીનો ધુમાડો કરવાથી ફાયદો શો?’ ‘આ પચાસ વ્રાહ્મણો આટલા બધા જીમ બરાડા કરે છે તેમાં દેશને શો લાભ?’ ‘પણ એમ તો ક્યાં દેશનું સેવાવ્રાતનું જાહેરનામું કાઢ્યું છે તે તું અકળાય છે!’ ‘આપણા કાલેજિયનોનું એક ડેપ્યુટેશન જઈએ ને કહીએ કે, આ ધર્તીંગ શું છે? અને આટલી રકમ કોઈ સારા અનાથાલયમાં ખરચાય તો શું!’ ‘એ ઠીક છે કાલે વાત.’ ‘જોજેશ અને રાજેન! તમે નક્કી કરી આવજો.’

શહેરભરમાં ‘શક્તિયત્ત’ અને તેની સાધ્વીની ચર્ચાથી વાતાવરણ ભરાઈ ગયું હતું અને સરકારનું પોલીસખાતું અકળાઈ રહ્યું હતું. ઉપરી અમલદારના ઠપકા ચાલુ થયા હતા-ઉપરથી હેડન સુધી-ઠપકાની લંગાર ચાલી હતી. ‘તમે કરો છો શું-એટલી ખબર મેળવાતી નથી-તમને તમારા બંધો

આવડે છે કે નહિ'—એક જમાદારે રીતસર આડા હાથની સલામ કરી કહ્યું 'સાહેબ વાત બનાવવી હોય તો ઉપજાવું—ખાટી કાંઈ જ ખબર નથી.' થોડીવાર સાથું જોઈ ઉપરીએ કહ્યું, 'પણ કાંઈ બંધબેસતી હોય તો કહેવાય.' 'તે બરાબર રજૂ કરીશ સાહેબ' ને ખરી માહિતીને અભાવે ખોટી બનાવટનું ખીકું ઝડપનાર જમાદારની આંખ આગળ ફેજદારી તરવરે લાગી !

એ દિવસ પછી સરકારી કોડીમાં જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટને ત્યાં ફેટલાક અમલદારો મળ્યા હતા. ટેબલની આસપાસ ખેસી ધીરેથી ચર્ચા થતી હતી.

જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ : 'ફેટલાક દિવસથી આ કાંઈ ધર્મનું મોટું કામ ચાલે છે તે સંબંધે મારે કાને કાંઈકાંઈ વાત આવી છે. મી. ફેલકેટ-તમારે શું કહેવાનું છે ?'

જલ્લા પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ : 'મહેં પહેલે દિવસથી તપાસના હુકમ આપ્યા છે.'

જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ : 'પણ તમારી પાસે હકાકત શી છે ?'

જિલ્લા પો. સુપ્રિ. : 'એલ. આઇ. બી. ઇન્સ્પેક્ટરનો રિપોર્ટ જુઓ, તેમને બોલાવો.'

બહારથી પોલીસ ફ્રેસમાં એક ચોવીસેક વર્ષનો મુસલમાન ઇન્સ્પેક્ટર અંદર આવ્યો અને સલામ કરી.

જ. પો. સુ. : 'આ યસ બાબત તમારે શું કહેવું છે ?'

ઇન્સ્પેક્ટરે એક પાકીટ કાઢ્યું ને તેમાંથી કપારે મકાન રાખ્યું, કોનું મકાન રાખ્યું, ફેટલું બાકુ કર્યું, ક્યા ક્યા પાલાણો ક્રિયા કરાવે છે, તેમને ફેટલી દક્ષણા મલે છે, રોજ શું ખાવાનું મળે છે, ફેટલી રકમ મળે છે, કોણ કોણ આપે છે, સાંજી કાને મળે છે, વગેરે વાંચી ગયો.

આ સમયે જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ એક્ટા ટસે તેની સામે સામુ જોષ રહ્યો હતો.

જિલ્લા-મેજિસ્ટ્રેટ : ‘આમાં કશું જ અગત્યનું નથી. જુઓ મી. બદરી, તમે તમારા કામમાં પૂરા સફળ થયા નથી. એ કાલુ છે ? તેની પૂર્વ હકીકત મારે જોષએ છીએ. તમે કહ્યું તે ઉપયોગી હશે. પણ-’

જિલ્લા પો. સુપ્રિ. : ‘મી. બદરી, તમે કહ્યું કે તમારી પાસે પૂરી માહિતી છે.’

મી. બદરી : ‘આ ગઇ કાલ સાંજ સુધીની હકીકત છે.’

જિલ્લા પો. સુપ્રિ. : ‘હા, પણ તે અહીં પટનામાં આવી તે પહેલાંની હકીકત-’

મી. બદરી : ‘સાહેબ મારી હદની બહારની વાત છે. તપાસમાં કાંઈક જણાતું-છતાં ચકાસણી ચાલુ છે.’

જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ : ‘મી. બદરી, આ સાધ્વી અહીં આવી આવી તે પહેલાંની સંતોષકારક વાત વગેરે નહિં લાવો તો ‘ખાનસાહેબ’ વાસ્તે મેં લલામણુ કરી છે તે પર ફરી વિચાર કરવો પડશે.’

મી. બદરીનું મોં રહેજ પડી ગયું. પછી કડક થયું.

મી. બદરી : ‘સાહેબબહાદુરને સંતોષ આપવા હું મહેનત કરીશ.’

જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ : ‘તમને રજા છે. મી. ફેલકેટ અને રાયસાહેબ, તમે જરા બેસો.’

ઘોરડામાં ત્રણ જ રહે છે. પાંચ સાત કાગળો પર સહી કરે છે. જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ દફતર નીચે નાંખે છે ને સિગારેટ સળગાવે છે. જિલ્લા પોલિસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ પણ ચીરટ સળગાવે છે.

જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ : ‘રાયસાહેબ આ સિગારેટ લેશો ?’

જિજ્ઞા પો. સુપ્રિ. : ‘રાયસાહેબ તો હાકાના શોખીન છે.’

રાયસાહેબ જરા હળવું હસે છે.

જિજ્ઞા પો. સુપ્રિ. : ‘આપને શું કહેવું છે ?’

જિજ્ઞા મેજિસ્ટ્રેટ : ‘મી. ફેલકેટ, આ સંબંધે જાપાઓમાં પણ ચર્ચા થઈ છે ને મને ચીફ સેક્રેટરીનું કલકત્તાથી લખાણ આવ્યું છે કે આ શ-શ-કટી-શું છે ? ને કોણ કરે છે. ને આ બાઈ કોણ છે, ક્યાંથી આવી ! હવે તમે શું કરો છો ?’

જિજ્ઞા પો. સુપ્રિ. : ‘કમ રાયસાહેબ આ શ-ક-ટી (તી) શું છે ?’

રાયસાહેબ (ડિપ્યુટિ પો. સુપ્રિ.) : ‘સાહેબ શક્તિ એટલે -માતા-કાળી માતા કલકત્તામાં છે-તે-હમારા હિંદુધર્મમાં દેવીઓને શક્તિ કહીએ છીએ-શક્તિ એટલે દેવી-માતા. બીજો કશો અર્થ નથી.’

જિજ્ઞા મેજિસ્ટ્રેટ : (ફાઇલમાંથી કાંઈક જોઈ) - ‘પણ તેવા યગન (યજ્ઞ) ને તો તમે પૂજા ક-ચંડી-કહો છો-શ-ક-ટી નહિ.’

રાયસાહેબ : ‘હા, સાહેબ પૂજા-તે વીધી થાય છે તેને કહેવાય ને ચંડી-એટલે ચંડિકા-માતા-જેનું બીજું નામ Other word-અર્થ-શક્તિ-છે.’

જિજ્ઞા મેજિસ્ટ્રેટ : ‘એમ-છે !’

રાયસાહેબ : ‘હાજી, આપ કોઈ બંચ હિંદુને પૂછશો તો વધારે સમજાવશો.’

જિજ્ઞા મેજિસ્ટ્રેટ : ‘હું જોઈશ; પધારો, રાયસાહેબ.’

રાયસાહેબ અચ્છડ સલામ કરી જાય છે.

જિજ્ઞા મેજિસ્ટ્રેટ : ‘મી. ફેલકેટ ! કાંઈક છે. મેં તાર કરી આ હિંદુઓના દેવ દેવીઓની એ ચોપડી કલકત્તાથી મંગાવી

તે ગઈકાલે આવી ને રાતના ત્રણ વાગ્યા સુધીમાં મેં વાંચી લીધી. એમાં શ-ક-ટી એટલે Force-power ની તેમના Goddesses છે ને તેમના Gods પેલા તેમજ છે. આ લોકના ધર્મમાં કાંઈ સમજણ પડતી નથી. આની પાછળ કોઈ પોલિટિકલ પ્લે (ખેલ) છે એમ કલકત્તાવાળા મ્હોટા અમલદારને વહેમ છે.’

નિલ્લા પો. સુપ્રિ. : ‘આ હિંદુઓને તેમના પત્થરની મૂર્તિઓનો વહેમ, અને આપણે અહીં પરદેશી છીએ ને રાજકર્તા છીએ, એટલે તેઓ જે કાંઈ કરે તેના પર વહેમ રાખીએ, આ બેઉ વહેમ વચ્ચે ખોટી અથડામણ છે.’

નિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ : ‘ફેલકેટ ! તમે પોલીસ અમલદાર થઈને આમ કહો છો ?’

નિલ્લા પો. સુપ્રિ. : ‘મને મારા માણસમાં વિશ્વાસ છે. રાયસાહેબ ખરી હકીકત સમજાવે.’

નિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ : ‘હોય પણ એ હિંદુ છે ને-આખરે હિંદી તો ખરાને !’

નિલ્લા પો. સુપ્રિ. : ‘ત્યાંજ વાત છે ને-હિંદીઓએ જ આપણને અહીં ગોઠવ્યા છે ને હિંદીઓ જ આપણી સત્તા આપે છે-આ લોકને પોતાના અંગત લાભ આગળ-કામ-ધર્મ-કે દેશનું ભાન રહેતું નથી.’

નિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ : ‘એમને એટલા બધા પતન થયેલા માનો છો ? અનેક એમાં જિંદગી આરિત્રશાળીઓ પણ છે-આપણને સમજે છે. ને દેશની ભાવના રાખે છે.’

નિલ્લા પો. સુપ્રિ. : ‘જુઓ-જો ખરી ભાવના હોય તો આપણે શું કામ સલામતીથી હરીએ ફરીએ ! ઠેકાણે ઠેકાણે આપણે કાળે મોત જ ભમવું હોય-એમને એ ભાવના હજી નથી; હવે પછી આવે તો ભુલો વાત.’

જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ : ‘આ કાલેન્નેમાંથી તેવી જ ભાવના નીકળશે, નહિ ?’

જિલ્લા પો. સુપ્રિ. : ‘નીકળે તો સાર-સ્વ-માની હિંદુસ્થાન સ્થિતનનું સાચું મિત્ર અને મદદગાર થઇ શકશે.’

જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ : ‘તમારા વિચાર બહુ જ ઉદાર છે-પણ પછી આપણું શું ?’

જિલ્લા પો. સુપ્રિ. : ‘આપણે તો હોઇશું જ-અમલદાર નહિ તો સલાહકાર તરીકે કે સહાયકાર તરીકે’—

જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ : ‘એમ નહિ, પણ આપણા વ્યાપાર ઉલ્લોગો ?’

જિલ્લા પો. સુપ્રિ. : ‘તેમાં શું ! આ હિંદની આવક વધે તો ખરીદ વધે ને આપણા માલ વધુ વેચાય.’

જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ : ‘પણ ભાઈ આ લોક જ ઉલ્લોગો નહિ માગે ને નહિ સ્થાપે ?’

જિલ્લા પો. સુપ્રિ. : ‘ભલે સ્થાપે. તેમાં આપણે ને એમને વખત આવે કુનેહથી ગોઠવણ કરવી પડશે.’

જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ : ‘હા, ખરૂં છે. આખરે તો આપણે ત્યાંએ શ્રીમંતો ને જમીનદારોનું જ વર્ચસ્વ છે ને ! અહીંના શ્રીમંતો ને જમીનદારોનું હિત આપણા બેળુ કરી સકાય તો આપણો લાભ અન્યાયિત રહે.’

જિલ્લા પો. સુપ્રિ. : ‘હું જાઉં ત્યારે ?’

જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ : ‘હા, પણ આ બાઈને જોવાની ઇચ્છા છે. મળાય કે વાત થાય તો સારું.’

જિલ્લા પો. સુપ્રિ. : ‘હું વિચાર કરી રાયસાહેબને પૂછીને કહીશ.’

ખે દિવસ પછી 'ડેપ્યુટિ પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ' રાયસાહેબ યજ્ઞ-ભવનમાં પધાર્યા હતા. તેઓ સાદા ગૃહસ્થના પહેરવેશમાં હતા-તપખીરીઆ અચકન, સાંકડી પાટલન, કાળાં મોજાં, કેસરી સાફા.

કાળા જોડા ઉતારી યજ્ઞકુંડની પ્રદક્ષિણા કરી બધાં જુએ ને સાંભળે તેમ ખલુણ, ખલુણ કરી પાંચ રૂપિયા દાનની ગાગરમાં નાંખી પોતે દેવીના દર્શનની અભિલાષા દર્શાવી. દેવી સ્તવનમાં હતાં ત્યાં સુધી ઉપર એક ખંડમાં તેઓ બેસી રહ્યા. આમતેમ ખૂબ નજર નાંખી-શેતરંજી ને ગાદી ને છાપા સિવાય તે ખંડમાં કશું જ નહોતું. દેવીની આરાધના થતાં તેઓ અંદરના ખંડમાં ગયા. એક મોટી પાટ ઉપર સિંહચર્મ ઉપર દેવી બેઠી હતી. રૂદ્રાક્ષ-સ્ફટિકની માળા સામે પડી હતી. ગેરૂઆ રંગનું ઝીણું લૂગડું શરીર પર સખત વીંટાળ્યું હતું. તેમાંથી અંગના મરોડ અને અવયવો દીપી રહ્યાં હતાં.-રાયસાહેબ આબ્યા-જરા ખચકાયા. દેવીએ સામું જોયું. પાસે આબ્યા-પાટ આગળ માથું નમાવી-હાથ અડકાડ્યા ને હેઠળ બોંય પર રહેજ દૂર બેઠા. દેવી જોઇ રહી. તેની સ્થિર વેધક નજર અસહ્ય હતી. પાંચ મિનિટે રાયસાહેબની આંખ ઢળી પડી; પછી કાંઈક મુશ્કેલીથી તેમણે જીભ ઉપાડી.

રાયસાહેબ : ‘આપની પ્રકૃતિ તો કુશળ છે ને ?’

દેવી : ‘તમે કેમ અસ્વસ્થ લાગો છો ?’

રાયસાહેબ : ‘નોકરીની ઓછી ઉપાધીઓ છે ?’

દેવી : ‘સરકારની સેવામાં તમે ઉણપ રાખતા નથી. કહો—‘રાય બહાદુર’—થશે ને ? ભગવતીની ઈચ્છા છે.’

રાયસાહેબ : ‘ભગવતીની દયા હશે તો સૌ સારાં વાનાં થશે.’

દેવી : ‘સાહેબ લોક કેમ છે ?’

રાયસાહેબ : ‘તમારી ખબર પૂછે છે !’

દેવી : ‘મારી કાળજી કરે તે કાંઈ ઓછું છે—તમે કેવી ખબર આપી !’

રાયસાહેબ : ‘હજી મને ક્યાં ખબર મળી છે કે કાંઈ આપું.’

દેવી : ‘અહો હો ! એ કાંઈ તમારા જેવા નિપુણ અમલદારને મેળવવી અઘરી નથી.’

રાયસાહેબ : ‘એ પણ ભગવતીની કૃપા હોય તોજ મળે.’

દેવી : ‘કેમ ધર્મકાર્ય તો કરે છે ને ?’

રાયસાહેબ : ‘નિત્યનિયમમાં કદીએ ઉણપ નથી.’

દેવી : ‘સ્તવન કાળે એક સુંદર શ્લોક મને સાંભરે છે. હું આપું.’ દેવીએ સ્લેટ લીધી—પેન લીધી—ને પાંચ મિનિટ કાંઈ લખ્યું—ને રાયસાહેબને આપ્યું. તેમણે ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યું અને સ્લેટ પાછી આપી—સ્લેટ પરનું લખાણ દેવીએ ભૂમી નાંખી સ્લેટ લોટામાંથી જળ લઈ સાફ કરી.

દેવી : કેમ ‘તમારે યોગ્ય છે ને ?’

રાયસાહેબ : ‘વાહ અદ્ભૂત છે—મેં કશું કે ભગવતીની કૃપા હોય તો સાનુકુળ થઈ જાય—’

દેવી : ' કાંઈ પ્રસાદ લેશો.'

રાયસાહેબ : ' ના-દેવી-ના-'

દેવી : ' વળી આવજો-યજ્ઞને તમારી રક્ષાની જરૂર છે, તો કેમ તમે જણાતા નથી ?'

રાયસાહેબ : ' હા, હા. ધર્મ અને સમાજની રક્ષા કરવાની તો અમારી ફરજ છે. સરકાર તેની ખાસ કાળજી રાખે છે. આપ હમણાં તો રહેશો ને ?'

દેવી : ' રાયસાહેબ, હું તો ભગવતીની ઇચ્છાની નિમિત્ત છું. કોણ, ક્યાં રહે છે ને જાય છે. ભગવતીની ઇચ્છા થશે તો તમને ક્યાં ખબર નહિ પડે-તમારે જ રક્ષા કરવાની છે.'

રાયસાહેબ : ' દેવી, મને રજા ?'

રાયસાહેબ નમ્યા અને ગયા-

આખો વાર્તાલાપ એક સમસ્યા હતી-રાયસાહેબ ગંભીર ચહેરે બહાર નીકળ્યા પણ ટાંગામાં બેઠા પછી તેમનો ચહેરો પ્રકુલ્લિત થઈ ગયો.

ખંડમાં દેવી અનિમિષ નયને સ્ફટિક-ફેદાક્ષની માળા સામે જોઈ રહી હતી.

ખુલ્લા દ્વારમાં શાસ્ત્રીજી ક્યારનાએ આવી સ્તબ્ધ બિભા રહ્યા હતા.

થોડીવારે દેવીએ આંખ મીંચી ને ઉઘાડીને શાસ્ત્રીને જોયા.

દેવી : ' પધારો શાસ્ત્રીજી-મેં જોયા નહિ.'

શાસ્ત્રીજી : દેવી, હું તો યજ્ઞ પાસે હતો; પણ પેલા પોલીસના રાયસાહેબનો જતી વખતે ગંભીર ચહેરો જોઈ પૂછવા આવ્યો કે કાંઈ હરકત તો નથીને !'

દેવી : 'શું હરકત હોય-શાસ્ત્રીજી !'

શાસ્ત્રી : (જરા ખચકાતા) 'આ બધા શરકારવાળા જાણે છે ને દેવી-તેમને જરાજરામાં ચળદોહની મંધ આવે છે. જરા ધર્મ કામ હોય તો પણ તેમને તો શંકા ને શંકા !'

દેવી : 'શાસ્ત્રીજી, રાજકર્તાનો ધર્મ રાજ રક્ષક પાળે એમાં જ શોભા છે.'

શાસ્ત્રીજી : 'પણ ધર્મમાંએ શંકા અને અતંત્રાય !'

દેવી : 'શાસ્ત્રીજી, શંકા અને રાજનીતિને એસાણિયું સગપણ છે એટલે તે સ્વાભાવિક જ છે પણ તેથી ધર્મકર્તાઓની નિશ્ચળતા શું કરવા અસ્થિર થાય !'

શાસ્ત્રીજી : 'ના, ના-પણ મારે તો કાંઈ નહિ-પણ આ બીજા બ્રાહ્મણોને દહેશત લાગે !'

દેવી : (સખત અવાજે) 'શાસ્ત્રીજી-તો ભારતના બ્રાહ્મણમાં આટલું જ દૈવત રહ્યું છે, એમ મને મનાવો છે !'

શાસ્ત્રીજી : 'દેવી, દેવી !'

દેવી : 'જે બ્રાહ્મણોએ સિંહાસનો સરજ્યાં ને પીંખ્યાં, જેમણે માનવતાનો મહા નાદ કર્યો અને વેદાંતના સનાતન સત્ય જગતને અર્ધ્યાં-તેમના વારસો શું આટલા દુર્ગંધ મનના છે ? તો-તો-બ્રહ્મ-દેવોએ જળ-સમાધિ કરવી-સાધુઓએ કટારી ખાવી અને મંદિરોએ દ્વાર બંધ કરી મૂર્તિઓનું પોતે જ ખંડન કરવું.'

શાસ્ત્રીજી : (હાથ જોડી) 'મા, દેવી-કામ ન કરો !'

દેવી : 'શાસ્ત્રીજી, આ મંદિરમાં મૂર્તિઓ છે, તેને શું તમે રમકડાં સમજો છો ! તેને બાધા પહેરાવી-વિવિધ ભોમ

ધરાવી-જગત પાસે નાથું ઉધરાવી તમે તમારા વ્યવહાર-ધર્મને નામે સાચવો છો. તે સિવાય તમને ભૂર્તિઓમાં કે મંદિરોમાં કાંઈ અન્ય સમજાય છે-દેખાય છે ?

શાસ્ત્રીજી, તમે તો વયોવૃદ્ધ છો-વડિલ છો-શાસ્ત્રી છો, આ પત્થરના આકારમાં શું છે ? એની પ્રતિષ્ઠા યોગ્ય થઈ હશે કે કેમ તે કાણ જાણે-પણ એ પત્થરને તેની આકૃતિમાં ભૂર્તિ સરજાય છે. ને તે ભૂર્તિ શું છે ! ભૂર્તિનો આદર્શ અને આદેશની પ્રતિમા થઈ રહે છે. તેમાં ભાવના અને કલ્પના પ્રાણ પૂરે છે ! શાસ્ત્રીજી, જગદંબા અને જગદીશનાં અનેક સ્વરૂપ છે. કાળ અને સમય અનુસાર તેમના સ્વરૂપમાં ફેર થાય છે. આજે તેમના સ્વરૂપમાં કદરૂપપણું ને વહેમીપણું અને વેવલાપણું છે. નથી સૌંદર્ય કે શ્રદ્ધા કે શક્તિ: સમજ્યા ? તેથીજ આ 'શક્તિયજ્ઞ' કલ્પવૈ પડ્યો ને ઉજવવૈ પડ્યો.

તમારા જેવા જ્ઞાની તેનો ગુહ્યાર્થ નહિ સમજે તો કાણ સમજશે-રાજ રાજનું કામ કરે જાય, ને બ્રાહ્મણો, તેમનું કામ કરે જાય તેમાંજ ધર્મ છે. તે સિવાયનું સર્વ અધર્મ.

શાસ્ત્રીજી : 'હમે , તો નિરંતર હમારા કાર્યમાંજ રહીએ છીએ.'

દેવી : (કટુતાથી) 'હા, પરણાવવાના, શ્રાદ્ધ કરાવવાના, દક્ષિણ લેવાના, બાધા માનતા કરાવવાનું અને લોકમાં વહેમ અને દૂર્બળતાની વૃદ્ધિનું કાર્ય તમે સર્વે ઠીક કરો છો.'

શાસ્ત્રીજી : 'દેવી, આપ કાંઈ સ્પષ્ટ કહેશો ?'

દેવી : 'મોદક અને પ્રમાદ-એ આધુનિક બ્રાહ્મણોનું જીવન છે-તેમને શું કહેવાનું હોય ?'

શાસ્ત્રીજી : 'દેવી આપ કાણ છો-શું આદેશ છે.'

. દેવી જરા ફરી. આંખમાં આદ્રતા આવી ગઇ-દૃષ્ટિમાં તેજ આવ્યું-તે બારીની બહાર જરા ભેંધ રહી. ગળું ‘ખંખાયું’ ને ક્યું—

દેવી : ‘શાસ્ત્રીજી, હું કાણ છું ? મને જ ખબર નથી. પણ ભારતભરમાં ભમું છું અને દ્રવું છું. લોકના માનસની કંગાલિયત મને અકળાવે છે. જનતા હૃદયની કૃપણતા મને કંપાવે છે. શ્રીમંતોની જડતા અને મૂઢતા મને મુંઝવે છે અને તમે-હમારા ગુરૂઓ અને દેવોના રૂપ-તમારી દીનચર્યા-તમારી બિશ્વાવૃત્તિ-તમારી સમાજ નીતિ-તમારી દૃષ્ટિની અંધારી મને રોવડાવે છે.’

દેવીની આંખમાંથી એક આંસુ ટપકે છે. વૃદ્ધ શાસ્ત્રી પહોળી આંખે ભુએ છે. તેનાથી છાતી પર હાથ મૂકાઇ જાય છે. દેવી ખોલે છે—

દેવી : ‘તમે ભારતના વિદ્વાનો ને બ્રાહ્મણો, મહર્ષિ વશિષ્ઠનું કુળ કેમ ઉન્નત કરતા નથી ? તમે કેમ નવસમાજ સર્જતા નથી ? તમે કેમ થીજી ગયા છો ? તમે સર્વેને શું થયું છે ?’

શાસ્ત્રીજી : ‘દેવી-મને ક્ષમા કરો-હું કહું, કોઈ કોઈ વખતે વિચાર આવે છે ને દાખી દઉં છું-વિચારથી કષ્ટ થાય છે, ઉપાય સુઝતો નથી, કર્મ જડતું નથી અને ભાવના દાખી દઇ-નિત્યકર્મમાં દટાઇ રહું છું !’

દેવી : (વીફ્રેલી વાઘણુ માફક દંતાવલિમાંથી, સ્થિર પણ મંદ, શબ્દો નીકળે છે) - ‘આ શબ્દો મારકંડ-વેદના-નો વંશજ ખોલે છે ! આ શબ્દો જેના પૂર્વજોએ પાટલીપુત્ર આ યજ્ઞ કરાવ્યા હતા-જેના વડિલોએ નવાખીને નિર્મળ કરી હતી-તે ખોલે છે !’

શાસ્ત્રીજી : (અચંખાથી અકળાઇ) ‘દેવી, દેવી ! તમે જાણો છો-મારું કુળ જાણો છો. ઓ જગદંબા ! તમે કહો-તમે કાણુ છો ? હું પાચે પડું છું.’

શાસ્ત્રીજી પગે પડવા જાય છે, તેને ઢાથના ઇશારેથી ના કહી.

દેવી : ‘શાસ્ત્રીજી-કાણુ, કાણુ છે તૈ જાણવાની ને જોવાની મારી ધર્મનીતિ છે : ‘હું કાણુ છું તે જાણવા કરતાં સમજવાની, જેમના હૃદયમાં-વેદ અને ભારત-વસેલું હોય-તેની-વેદના હોવી જોઇએ. હું તો ગંગામાનો એક રેલો છું. ભારતની સંસ્કૃતિ શીખરેથી જૂમિના પ્રદેશમાં સંચારવા મથું છું. સંસ્કૃતિની ગંગોત્રી-સરસ્વતિ અને શક્તિ-દ્વારા ભારતમાં રેલાવાનું કાર્ય તો શાસ્ત્રીજી-તમારા જેવા બ્રહ્મદેવોનું છે. ઘેર ઘેર અને ગામેગામે તમે છો-કથાઓ છે-કીર્તિનો છે-વીસા અને બલિદાનની ભાવના ક્યાં શોધવાની છે. ફક્ત તમારામાં જ તે નવપલ્લવિત થાય તો ભારતમાં નવા પ્રાણ આવે. તમે બ્રાહ્મણો નહિ સમજો તો કાઇ શું કરી શકશે ?’

શાસ્ત્રીજી : ‘દેવી, મને તમે નવી આંખ આપી છે. મારા હૃદયમાં તમે દીવી પ્રગટાવી છે-મને આજ્ઞા કરો.’

દેવી : ‘શાસ્ત્રીજી-એ દિવસ વિચાર કરો. ભગવતીને આરાધો-તેનો આદેશ તમને હૈયામાં સંભળાય તો જ ત્રીજે દિવસે મળજો-જય જય.

નિહલા મેજિસ્ટ્રેટને બંગલે નિહલા પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ તેની સાથે વરંડામાં વાત કરતો બેઠો છે.

નિહલા મેજિસ્ટ્રેટ : ‘તમને કાંઈ ખબર મળી ?’

નિહલા પો. સુપ્રિ. : ‘રાયસાહેબે મેળવી છે તે લાવશે.’

નિહલા મેજિસ્ટ્રેટ : ‘એ સાચી હશે તેની શી ખાત્રી ?’

નિહલા પો. સુપ્રિ. : ‘આપણને જો કાંઈ ખબર મળે છે તે સાચી હોવાનું માની લઇને જ બહીવટ ચાલે છે.’

નિહલા મેજિસ્ટ્રેટ : ‘તમને કાંઈક વંચાવું-એક કાગળ આવ્યો છે તેના પર કંકુના છાંટા છે-ને રાત્રી શાહીએ લખેલા છે-નિહલા પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ ધ્યાનથી વાંચે છે.

નિહલા પો. સુપ્રિ. : ‘આ બાઇ અદ્ભૂત છે.’

નિહલા મેજિસ્ટ્રેટ : ‘મને તો બહુ ખેલાડી છે એમ લાગે છે.’

નિહલા પો. સુપ્રિ. : ‘તમે એનું જીવન અને વિચાર તો જુઓ.’

નિહલા મેજિસ્ટ્રેટ : ‘She Seems Quite an adventuresess—કોઈ પક્ષી ફગ ફેખાય છે.’

એટલામાં ટાંગો કંપાઉં-ડમાં દાખલ થઈ આઘો ઉભો રહે છે ને રાયસાહેબ આવે છે ને સલામ ભરી બેસે છે.

જિલ્લા પો. સુપ્રિ. : ‘કેમ રાયસાહેબ, તમારી તપાસમાં શું નીકળ્યું?’

રાયસાહેબ : ‘કાંઈ ખાસ જાણવા જોગ નથી.’

જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ : ‘(બવાં ચઢાવી) તમે કાંઈ ભાળ મેળવી શક્યા નથી.’

રાયસાહેબ : ‘મેં બને તેટલી ભાળ મેળવી હતી. પછી હું જાતે એને મળવા ગયો-કલાક ખોટી કરી મને મળીને મેં પૂછ્યું ત્યારે હસીને કહ્યું-કે તમારી ભાળ ખરી છે. તેમાં આટલી તકલીફ કેમ લીધી? પહેલે દિવસે જ મને પૂછ્યું હોત તો હું કહેત.’

જિલ્લા પો. સુપ્રિ. : ‘શું રિપોર્ટ છે?’

રાયસાહેબ : ‘એ બાઈ કોઈ સાધ્વી છે-ધર્મ કાર્ય કરતી ફરે છે. હિંદુ શાસ્ત્ર શીખી છે-બ્રાહ્મણ સાથે ચર્ચા કરે છે-દેશમાં પગે-ગાડીમાં મુસાફરી કરે છે-ને કોઈ વખત આવા યજ્ઞ કરાવે છે. એ અહીં ચાલતી આવી હતી. કોઈ ટ્રેનમાં નથી આવી. આબ્યા પછીની હકીકત જાણી છે. ક્યાંથી આવી તેની ખબર એમ છે કે, તે બનારસમાંથી આવી-ત્યાં તે ફેટલોક વખત રહી હતી. પછી ત્યાંથી નીકળી ગઈ. ને પછી ચાલતી ચાલતી અહીં આવી-એનું નામ કોઈ કહેતું નથી પણ બનારસમાં એને જાહેનવી મૈયા તરીકે બધાં આલેખતાં હતાં. બનારસમાં તે હરદ્વારથી આવી હતી, એમ કહેતી હતી. ધર્મક્રિયા-યજ્ઞ અને પૂજન તથા આખ્યાનો કરે છે.

જિલ્લા પો. સુપ્રિ. : ‘આ બધું તો દેખીતું છે; એનું ગુપ્ત રહસ્ય શું છે તે જાણવાનું છે.’

રાયસાહેબ : ‘ (આંખ પહોળી કરી) મને સમજાયું નહિ સાહેબ.’

જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ : ‘ એ બાપ્ત રાજ વિરૂદ્ધ કાંઈ જોલે છે-કાંઈ-ખટપટ કરે છે-તેનું વલણ શું છે-તેના વિચારો શું છે !’

રાયસાહેબ : ‘ એણે રાજકીય પ્રવચન અહીં કર્યું નથી. બનારસમાં પણ કર્યું નથી તેમજ રાજકીય જીવનના પુરોષોને તે મળી નથી ને કાંઈ સાથે વાત કરી નથી.’

જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ : ‘ તમે કેમ આમ તદ્દન બોધા જેવી વાત કરો છો ? વકાલ મંડળના આગેવાનોને તેણે હિંદુ ધર્મમાં સુધારા કરવા કહ્યું-અને સ્ત્રીઓના હક્કની મનુસ્મૃતિની ચર્ચા કરી, ધારાસભામાં કાયદો લાવવા કહ્યું. મને મી. સહાય, નવા વકીલ છે તેણે ખાસ કહ્યું. વિદ્યાર્થીઓ તેને મળ્યા-તેમની સાથે તેણે શારીરિક સુધડતાની વાત કરી. શારીરિક નિરોગીતાની જરૂરિયાત કહી. અલ્પચર્યા પર ભાર મૂક્યો ને બ્યાયામ કરવા કહ્યું. એક વિદ્યાર્થીએ પ્રોફેસરને રિપોર્ટ આપ્યો ને તેમણે મને મોકલાવ્યો છે. આ બધું શું છે ? સાધુને વળી કાયદો અને બ્યાયામ સાથે શી નિરખત :’

રાયસાહેબ : (જરા હસીને) ‘ આપ અમારા ધર્મની હકીકતથી અજાણ છો-રજ્જ હોય તો કહું.’

જિલ્લા પો. મુખિ. : (અધિરાધથી) ‘ જોલો, જોલો.’

રાયસાહેબ : ‘ હમારા ધર્મમાં સાધુની ફરજ જે કાંઈ મળે તેમને સંસ્કાર અને સ્વકર્મના વિચાર-આચાર-શીખવવાની છે; અમારા મંદિરોમાં ભજન-કીરતન-કથા છે-ને સાહિત્ય-કાવ્ય સંગીતના ધાર્મિક રૂપ છે-ધર્મ અને સમાજ અમારામાં સંકળાયેલો છે, અને અમારા મંદિરોમાં અખાડાનો રિવાજ તો

પુરાણો છે. ધર્મ અને મંદિરોના રક્ષણ અંગે—ત્યાં જીવાનો અને પુરૂષો શરીરને કળવતા અને કસતા.

જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ : ‘ પણ તે તો મુસલમાનોના જીલમને લીધે હતું. હવે અંગ્રેજ રાજ્યની સલામતિમાં તેનું શું કામ છે ? ’

રાયસાહેબ : ‘ મુસલમાનો તો ઠીક પણ હમારા રાજ્યોની આંખ પણ મંદિરોના ખજાના ને દ્રવ્ય પર ક્યાં પડતી નથી ? એ પ્રથા હતી. હવે કૃપાવંત સરકારના રાજ્યમાં તે ભય નથી; તેથી પ્રથા શિથિલ થઈ છે—પણ હમણાં પાછી તે ચાલુ કરવાનું વાતાવરણ છે. ’

જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ : ‘ શું કરવા તે ચાલુ કરવી ? ’

રાયસાહેબ : ‘ હમારા જીવાનોના શરીરો નબળા પડી જાય છે ને વહેલા લગ્નની રીત છે. સંસારનો ભાર બહુ રાખે છે ને જીવાનો સશક્ત ન હોય તો વહેલા મરી જાય છે ને વિધવાઓ વધે છે. ને વિધવાની હાય અમારા સમાજને લાગે. એટલે વિધવાની સંખ્યા વધતી અટકાવવા પુરૂષોની તંદુરસ્તી—આરોગ્ય—શરીર—સાફ સંભળ હોય. માટે સમાજમાં આ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી છે—મારા છોકરાને હું અખાડામાં મોકલું છું. એ વર્ષ પહેલાં તદ્દન નબળો હતો. હવે કાંઈક ઠીક થયો છે. ૧૮-૧૯ નો થશે કે હજુર પાસે લાવી સરકારને સોંપીશ. ’

જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ : ‘ (ખુશ થઈ) ‘ જરૂર લાવજો. હમારું ખનતું કરીશું. હું આજે જ નોંધ કરું છું. તેનું નામ શું. ’

રાયસાહેબ : ‘ જવાલાપ્રસાદ—જી, હવે કાંઈ ફરમાન છે ? ’

જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ : ‘ હા, જરા આ કાગળ એ સાધુબાપ્તએ મોકલાવ્યો છે તે મેં કારકુન પાસે વંચાવ્યો પણ તમે બરાબર સમજાવો. તરજુઓ બરાબર છે કે ? ’ (કાગળ આપે છે.)

રાયસાહેબ : (એક વખત વાંચી જાય છે, ફરી ધીમે ધીમે વાંચે છે) ‘સાધુબાઈનો સરસ વિચાર છે— સાહેબ !’

જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ : ‘હા, રાજ્ય તરફ પ્રેમ અને રૈયતના ધર્મની કાળજી. રાજ, સમાજ અને ધર્મની રક્ષા કરે, ને ધર્મ રાજતંત્રને પોષે—તે સરસ સિદ્ધાંત છે. એમ લખ્યું છે— બરાબર વાંચો—’

રાયસાહેબ : [પત્ર વાંચે છે]

માન્યવર સાહેબ,

‘મારી સરકાર ચિંતા કરે છે ને આપની પાસે ભાળ કઢાવે છે તેનો હું ઉપકાર માનું છું. રાજ્યની ફરજ છે કે, ધર્મની રક્ષા કરવી ને વૃદ્ધિ કરવી. ધર્મની ફરજ છે કે, રાજ્ય સુરક્ષિત રહે તે કાળે રાજવી અને રાજકર્તાને બોધ કરવો. અંગ્રેજી અમલમાં ભારતવર્ષ સલામત છે ને પ્રજામાં શાંતિ છે. પ્રજાને કેળવણી આપવાના આપના શુભ પ્રયાસો પ્રશંસનિય છે—પણ અમારી કંગાલિયતનું દુઃખ દાઢ્યું છે. આપ રાજના સ્થંભ છો—હમારી નિર્ધનતાનો કાંઈ ઇલાજ કરો. હમારી પ્રજા સુખી હશે તો રાજને આશીર્વાદ આપશે—ને રૈયતમાં બળ હશે તો રાજસત્તા પડખે લડશે. વિલાયત અને હિંદ જગતની બે આંખો થાય અને એક શરીર થાય તો માનવતાનાં નવાં મૂલ્ય અંકાશે, ને હમારા દેશની ને આપના દેશની સંસ્કૃતિ અને સમૃદ્ધિનું મિલન જગતમાં નવો શાંતિયુગ લાવશે, પણ અમારી સ્થિતિ બાળે નિરાધારીની છે.’

‘આપના ઉપરની સત્તાધિશો સમક્ષ દેશભરમાં ભમતી એક સાધુ બાઈની આ વાંચના મૂઢી-અમારી રાંકડી પ્રજાવા ઉદ્ધાર કાળે કાંઈ વિનંતિ કરું છું.’

‘ખ્રિસ્ટન ભારતને સખળ કરે અને મહાન થાય એ મારી પ્રભુપ્રાર્થના છે.’

લી. ભગવતીની દાસી

માનવીદેવીના આશીર્વાદ

જિજ્ઞા મેન્જિસ્ટ્રેટ : ‘આ સાધુબાઈ અમને શિખામણ આપે છે.’

જિજ્ઞા પો. સુપ્રિ. : ‘એની શિખામણ તદ્દન સાચી છે.’

રાયસાહેબ : ‘હું કહું તો ક્ષમા કરજો પણ આવી ઉત્તમ રાજપ્રિયતાની શીખ અમારા આદર્શ ધર્મવાળા સાધુઓની ફરજ છે, અંગ્રેજી રાજ્ય અને અમારા દેશનું ભવિષ્ય, સુખ અને સમૃદ્ધિમાં એક રહે તેનાથી વિશેષ કેવી વફાદારીની ભાવના હોય !’

જિજ્ઞા મેન્જિસ્ટ્રેટ : ‘તમે આને વફાદારીની ભાવના તરીકે ગણાવો છો ?’

રાયસાહેબ : ‘હા-સાહેબ. હું એમજ માનું છું.’

જિજ્ઞા પો. સુપ્રિ. : ‘હું એને High policy સર્વશ્રેષ્ઠ રાજનીતિની જાંચ સિદ્ધાંત-શ્રેણી કહું છું.’

જિજ્ઞા મેન્જિસ્ટ્રેટ : ‘ઠીક રાયસાહેબ, આપ સિધાવો, ખબર રાખતા રહેજો.’

રાયસાહેબ ગંભીરભાથી જાય છે, ટાંગો કંપાઉન્ડથી બહાર નીકળે છે ને તેમના મ્હોં પર સ્મિત ફરકે છે. ‘ખરેખર દેવી અદ્ભુત છે.’

બંગલામાં જિજ્ઞા પો. સુપ્રિ. જેવા ઊભા થાય છે ને જિજ્ઞા મેન્જિસ્ટ્રેટ તેમને વિદાય આપતા ખુરશીપરથી ઊઠે છે- એક વાત કરતાં કરતાં બંગલાના પગથિયા પર ઊભા રહે છે.

જિલ્લા પો. સુપ્રિ. : 'હવે કાંઈ છે ?'

જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ : 'ના, હમણાં તો નથી.'

જિલ્લા પો. સુપ્રિ. : 'આ કાગળ તમે કલકત્તે મોકલાવોની,
હીક પડશે.'

જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ : 'બરાબર, એ હીક કલેં. હું આઈ-
કાનશીડેન્સીએલ-ચીફ સેક્રેટરીને મોકલાવું છું.'

જિલ્લા પો. સુપ્રિ. : 'સારું, હું પણ આઈ. પી. જી. ને
રિપોર્ટ કરું છું.'

યુક્તની પૂર્ણાહુતિને થોડાક જ દિવસ બાકી હતા. દેવીએ ચર્ચા કાળે બપોરનો સમય રાખ્યો હતો. આ પ્રસંગે અનેક તેને જોવા, નાણી જોવા-સમજવા, કુતૂહલથી, શ્રદ્ધાથી, વિચારથી-કે શંકાથી આવ્યા, વાતો કરી અને દેવીની વિચક્ષણતાથી વિસ્મય થઇ ગયા.

કાલેજના વિદ્યાર્થીઓ આવ્યા-આઠેક જણ દેવીની પાસે ગયા-દેવીએ સ્મિતથી સામું જોયું ને તેઓ ખેડા.

એક વિદ્યાર્થી : ‘આધુનિક સમયના આવા યત્નથી દેશને શો લાભ છે?’

દેવી : (હસીને) ‘તમે લણો છો ને પરીક્ષા કરજો શરીર ગુમાવો છો તેથી દેશને શો લાભ છે-તમે કાંઈ નોકરી કરશો-તમે કાંઈ ધંધો કરશો-પછી, તેથી દેશને શું?’

બીજો વિદ્યાર્થી : ‘અમારી દેશસેવાની ધમ્મજા છે.’

દેવી : ‘શી રીતે ! શું કરશો !’

ત્રીજો વિદ્યાર્થી : ‘આપજ કહેાને ?’

દેવી : ‘તમે લણી ડીઝી મેળવશો-તમે વિદ્વાન છો. વિદ્વાનને મારે શું કહેવાનું હોય ! તમે જ વિચારી લેજો.’

ચોથો વિદ્યાર્થી : ‘અમારે માર્ગદર્શનની ધમ્મજા છે.’

દેવી : 'એ તો તમારા હૃદયની ઇચ્છા થશે તો તુરતજ સમજશે.'

પાંચમો વિદ્યાર્થી : 'એટલે અમને શું દેશસેવાની ઇચ્છા નથી ?'

દેવી : 'તમને પેટમાં ભૂખ લાગે છે, ને અપવાસ કરો ત્યારે જે ટળવળાટ લાગે છે, તે ખબર છે ?'

એ ચાર વિદ્યાર્થીઓ : 'હા, જાણે ક્યારે કાંઈ પેટમાં નાખીએ, એમ થાય.'

દેવી : 'તો દેશપ્રેમ કાળે આવી જાતના હૈયાની ભૂખ થશે ત્યારે-હોય તોજ-તમે ચોકસ કાંઈ કરી શકશો.'

એક વિદ્યાર્થી : 'પણ કરવું શું ?'

દેવી : 'તમે કાલેજમાં શું કરો છો ?'

ખીજો વિદ્યાર્થી : 'ભણીએ છીએ.'

દેવી : 'શું કરવા બણો છો ?'

ચોથો વિદ્યાર્થી : 'જ્ઞાન મેવવવા.'

દેવી : 'એટલે તમને જ્ઞાન નથી તે સંપાદન કરવા કાળે અભ્યાસ કરો છો ને ?'

પાંચમો વિદ્યાર્થી : 'હાસ્તો.'

દેવી : 'ને તે પછી તેનો ઉપયોગ શો ?'

ત્રીજો વિદ્યાર્થી : 'અમારી સ્થિતિ સુધારવા-સારી કરાણી કરવા.'

દેવી : 'હીક, તો જ્ઞાન અને સંપત્તિ સંપાદન કરવા તમે ઉત્સુક છો, એ તો સ્પષ્ટ છે.'

બધા વિદ્યાર્થીઓ : 'હા-જરૂર.'

દેવી : ‘તો તમારા શિક્ષકો તમને બરાબર જ્ઞાન આપે નહિ ને તમારા સ્નેહિત્રો સંબંધીઓ શિક્ષણમાં અને સંસારમાં તમને હળવા સ્થાય ન કરે તો તેને શું કહો ?’

એ વિદ્યાર્થીઓ : ‘તેઓ બૂલ કરે-અમારા પ્રત્યેના ધર્મમાં ચૂકે.’

દેવી : ‘માણસ કંજૂસ હોય તો તેના પર તમને કેવી લાગણી થાય ?’

એક વિદ્યાર્થી : ‘અમને હંસવું આવે છે-ને તિરસ્કાર થાય છે.’

દેવી : ‘તો પછી મને કે સર્વને તમારા પર હંસવું આવવું જોઈએ કે તિરસ્કાર થવો જોઈએ ?’

બધા વિદ્યાર્થીઓ : ‘વાહ-શું કારણ ?’

દેવી : ‘તમે કેળવણી પામો છો-જીવન સુધારો છો પણ તમે તે કંજૂસાઈથી એ તમારી કનેજ રાંખો છો, તમારા જ સુખનો વિચાર કરો છો.’

એ વિદ્યાર્થી : ‘કંજૂસ કેવી રીતે ? હમે શું કરીએ ?’

દેવી : ‘તમારું જ્ઞાન તમે ખીજીને આપો તો જ કંજૂસ નહિ. તમારે કરવાનું તે એ કે જે તમે મેળવો છો, તે તમે ખીજીને ખુશીથી આપો-જ્ઞાન અને જ્ઞાન વડે જીવન સુધારવાની ઇચ્છા અને સાધન-હવે સમજાયું ?’

પાંચમે વિદ્યાર્થી : કટાક્ષથી ‘એટલે હમારે બધાએ ભારતર થવું ?’

દેવી : ‘ના-ને-હા; ના-એટલે દરેક પોતાને પસંદ પડે તે વ્યવહાર કે ધર્મ લેવો-હા-એટલે દરેક નિયમ કરવા કે હું રાજ એક કલાક પાંચ જણને મક્કત જ્ઞાન-દીક્ષા દર્શાવું.’

બધા વિદ્યાર્થીઓ : ‘જ્ઞાન-દીક્ષા એટલે શું ! ચર્ચા કરીએ ?’

દેવી : ‘ચર્ચા સમજશે કોણ ? જ્ઞાનદીક્ષા એટલે અક્ષર-જ્ઞાન-ને જ્ઞાન રસજાતા-જ્ઞાન મેળવવાની જિજ્ઞાસા, વાચનની વાંચના, અભ્યાસની આદત એ બધું તમે દરેક કરી શકો છો. તમારે ત્યાં નોકરથી માંડીને ફળિયાના-અભણ-માણસ સુધી તમારાં વર્તુલ ગોઠવી શકો. તમારે ત્યાં રાત્રીશાળા રાખો-સૌને શીખવો ને સમજાવો-વાંચતાં-લખતાં કરો. પછી વિચાર કરતાં ને વાત કરતાં શીખવો. પ્રશ્ન પૂછતાં અને નિરાકરણ કરતાં શીખવો. માહિતી અને બુદ્ધિ કેળવો અને વિચારપૂર્વકના નિર્ણયો કરી મક્કમ રહેતાં શીખવો. આનું નામ જ ચારિત્ર-સર્જન. તમારામાં તે સિદ્ધ કરો અને સહવાસથી તેની દીક્ષા આપો.’

ત્રીજો વિદ્યાર્થી : તમે આને દેશ કાર્યજ કહો છો ?’

દેવી : ‘દેશ એટલે પ્રજા : પ્રજાને સમજાવો અને સમજાવવાનું કાર્ય એજ દેશ કાર્યનું મુખ્ય અંગ.’

ચોથો વિદ્યાર્થી : ‘પણ હમારે તો રાજકીય કાર્યની ભાવના છે.’

દેવી : ‘રાજકીય વાત કોને કહેશો-કોણ સાંભળશે ? કોણ સમજશે ? ખાવાનાં ફાં ફાં છે ને મગજ પર મણ મણના પોષણની ચિતાના પત્થરો છે ત્યાં રાજકીયતા પ્રત્યે કોણ લક્ષ આપશે ?’

પાંચમો વિદ્યાર્થી : ‘આ એક માર્ગદર્શન છે. પણ આપે આ યસનું કારણ કહ્યું નહિ.’

દેવી : ‘આ યસ એટલે ભક્તિ-કાંતિક આદેશ કાળે આહુતિ-તેની સિદ્ધિ કાળે અને તે નિઃસ્વાર્થ-ભાવની નિરપૂઠાથી

કેવળ સ્વ-પ્રજ્ઞાથી પર, સાર્વજનિક હિત કાળે-એ યમનો ભાવ છે, અને યમની મહત્તા 'છે. આ 'શક્તિ-યમ' છે અને તમને કહ્યું-જ્ઞાન એ એક શક્તિ છે ; એનો-જ્ઞાનનો તમે વિદ્યાર્થીઓ દેશભરમાં પ્રજ્ઞામાં મહાયમ આરંભો-ને જુઓ કે પ્રજ્ઞામાં કેવું નવું ચેતન આવે છે ! વિશેષ મારે કાંઈ જ કહેવાનું નથી.'

સૌ વિદ્યાર્થીઓ ઉભા થાય છે-પાંચે જઈ પગે પડવા કરે છે-તેમના હાથ દેવી ખસેડે છે, કહે છે : 'બેટા ! સામુ જુઓ.' સૌ સામું જુએ છે. દેવીની આંખમાં વેદના ને ભાવનાની ભીની રતાશ સળગતી દેખાય છે. 'તમે તો ભારતના ભાવિના સર્જકો છો ! સમજ્યા ! તમારો આદર્શ તો પ્રહલાદ અને સુધનવાની જેમ-સત્ય-કાળે સ્વ-ગતને વિસર્જન કરવાનો હોય-અને આપણે ત્યાં આ સમયનો ધર્મ એકજ છે. જેમાં પ્રજ્ઞ દરિદ્ર છે-તેને તે જ્ઞાન અને ભાવનાનાં સીંચન તેજ આત્મ દરિદ્રતાનું નિવારણ । જાઓ અને ભારતના 'આલુપણુ' થાઓ.'

વિદ્યાર્થીઓ સામું જોઈ રહે છે. ફરી પાંચે પડવા કરે છે અને દેવી એક હાથ ઝાંચો કરી આશિષ આપે છે અને સૌ નમ્ય છે.

*

ત્યારપછી અડધાએક કલાકમાં વકીલો અને પ્રોફેસરો આવ્યા. રાયબહાદુર સરકારી વકીલ : 'માતાજી ! આપની કીર્તિ ખુબ સાંભળી છે. આ શક્તિયમની મહત્તા શું છે, કેમ ? મી. બનવારીલાલ.'

પ્રોફેસર બનવારીલાલ : 'હાજી. પટણામાં સર્વને નિચાસા છે.'

મી. ઇમામ : ‘ હું તો મુસલમાન છું. પણ હિંદુભાઈઓની ધર્મ-ક્રિયાના અભ્યાસનો શોખ છે તેથી આવ્યો છું.’

દેવી : ‘ આપના જેવા સુશિક્ષિત સન્નતો આવી વાતમાં રસ લે તે જ ભારતના ઉદ્ધૃતાં ભાગ્યના ચિહ્ન થશે : મી. ઇમામ, તમે સાચા મુસલમાન હો તો કહો કે કુરઆનીનો અર્થ શો.’

મી. ઇમામ : ‘ પોતાના ઇમાન કાળે માથુસ પોતાની જાતને આપી દે તે કુરઆની.’

દેવી : ‘ ઇમાન સમગ્રવો.’

મી. ઇમામ : ‘ હમારો ઇમાન તો કારાનની ‘અઃયતો’ છે.’

દેવી : ‘ તો પ્રોફેસર બનવારીલાલ, તમે સંસ્કૃતના પારાંગત છો. આપણા હિંદુઓના ઇમાન, વેદ અને ઉપનિષદો છે. એના પ્રતિપાદન કાળે, એના અમલ કાળે આપણે કાંઈ કરવું જોઈએ કે નહિ ?’

પ્રોફેસર બનવારીલાલ : ‘ જરૂર, એ તો ફરજ છે.’

દેવી : ‘ તો આ યજ્ઞનો અર્થ એજ છે કે વેદ અને ઉપનિષદોનું પ્રતિપાદન; જનતામાં ધર્મનો પ્રચાર.’

રાયબહાદુર સરકારી વકીલ : ‘ પણ શક્તિયજ્ઞ એટલે શું ?’

દેવી : ‘ રાયબહાદુર, આપ અધિરા કેમ છો ?—યજ્ઞ એટલે સાર્વજનિક હિતના આદેશ કાળે સમગ્ર પૂજન—તેમાં હોમ—હવન એ ક્રિયા સંપાદન કરવા કાળે યજ્ઞની ભાવના છે.’

રાયબહાદુર સરકારી વકીલ : ‘પ્રજામાં શું નથી? પ્રજા સુખી છે-દેશમાં શાંતિ છે.’

દેવી : ‘પ્રજા નિરક્ષર-નિરાધાર છે-નિર્ધન છે-નિર્બળ છે-પ્રજામાં શક્તિ આવે તોજ પ્રજા ગૌરવશાળી થાય અને વિર્યવાન પ્રજા હોય તોજ રાજની શોભા છે.’

રાયબહાદુર સરકારી વકીલ : ‘પણ આ તો રાજકીય હેતુ જણાય છે.’

દેવી : ‘જરાય નહિ. તમારા પુત્ર-પુત્રાદીને તમે નિરક્ષર-નિરાધાર-નિર્ધન કે નિર્બળ રાખવા ઇચ્છો? તેના નિવારણ કાળે ફેટલું કરી નાંખો! તો પ્રજાને રાજ પિતા તુલ્ય છે. પ્રજાનું ઉત્થાન રાજનો પિતા ધર્મ છે. તે દર્શાવવો એજ આ યજ્ઞની મહત્તા છે. એની પ્રાર્થના છે કે પ્રજામાં બળ આવે અને આપો.’

રાયબહાદુર સરકારી વકીલ : ‘પણ રાજ ક્યાં નથી કરતું?’

દેવી : ‘જે કરે છે તે ઝાણું છે. અંગ્રેજ રાજ જેવી સમજી રાજસત્તાએ, પોતાનું હિત જીદી રીતે વિચારી જે કરે છે તેના કરતાં સોગણું કરવું જોઈએ.’

પ્રોફેસર બનવારીલાલ : ‘પણ તેમાં ફેટલો વિશ્વાળ ખર્ચ થાય-સરકાર એ નાણું લાવે ક્યાંથી?’

દેવી : ‘આ યજ્ઞ તેનો ઉદ્દેશ છે.’

મી. ઇમામ : ‘એટલે શું માતાજી?’

દેવી : ‘એટલે ભાઈ, એમ કે રાજ આવા યજ્ઞ કરે અને સર્વને તેમાં સ્વેચ્છિત-સ્વયંસેવા કરવા નિમંત્રણ આપે.’

રાયબહાદુર સરકારી વકીલ : ‘પણ લોક શું કરે માતાજી!’

દેવી : ‘લોક યજ્ઞના ફળ આપે ને આપના જોવા જિજ્ઞાસુ સમજે ને સ્વીકારે કે કેળવાયલા સર્વનો સાચો ધર્મ—જ્ઞાનસંચાર—કેળવણી પ્રચાર છે.’

પ્રેફેસર બનવારીલાલ : ‘ઠીક, ઠીક. તમે કોઈ જાતના વોલન્ટરી એજ્યુકેશનનો વિચાર જણાવો છો.’

દેવી : ‘હા, અજ્ઞાન અને સંસ્કારના કાર્યમાં હજારો ને લાખો કેળવાયલા સજ્જનો પોતાનો સમય અને સાધનનો દસમો ભાગ પંજુ આપે તો પ્રજામાં નવું ચેતન આવે ને રાજસત્તાની મુશીબત ઓછી થાય.’

રાયબહાદુર સરકારી વકીલ : ‘એ આપે શું કહ્યું?’

દેવી : ‘પ્રજા અજ્ઞાન હોય તો તેને ગમે તે ગમે તેવું અવળું સમજવાશે. પ્રજા જ્ઞાની અને સમજી હોય તો કહેનારને ખૂંચીને કરનારની પરીક્ષા કરે. માટે જ રાજસત્તાની ફરજ છે કે પ્રજાને જ્ઞાન અને સંસ્કારથી સજ્જ કરવી કે રાજસત્તા સલામત રહે અને અસંતોષના કારણો ન રહે.’

રાયબહાદુર સરકારી વકીલ : ‘આપે આ પ્રશ્નને નવે રૂપે જ મૂક્યો છે.’

દેવી : ‘એજ સાચો રાજધર્મ છે.’

પ્રેફેસર બનવારીલાલ : ‘પણ સરકાર તેમ કરે તેમ ક્યાં છે?’

દેવી : ‘તો, જે રાજ પોતાનો ધર્મ ચૂકે, તે વિનાશને નિમંત્રે એ સૂત્ર તો ચીરંજીવી છે—અગ્રેજ સત્તા શાશ્વી છે—

ને સમયસર સમજે તેમ કરવા તમારા જેવા તેમના મિત્રોને ધર્મ છે. અને રાયપહાદુર, કલેક્ટર સાહેબને કહેજો કે મારા પર તેમની મીઠી નજર છે તેવીજ રાખજો. અને મારી રક્ષા કરજો. ને તમે પ્રોફેસર સાહેબ, રાયસાહેબ થાઓ ત્યારે અમને સંભારજો. મારા આશીર્વાદ છે.’

અધાં જરા સંક્રાંત્યાદને નમસ્કાર કરી જાય છે. દેવી મનમાં જ બોલે છે. ‘ઓ પ્રભુ—આ ભારતમાં કેવાં માંકડાં ને મગતરાં જન્મ્યાં છે. આ વિદ્યાર્થીઓનું ચિત્ત સ્થિર નહિ—ગતિ નહીં—ને આ વકીલો—પ્રોફેસરો—જ્યાં અધિકારીની કૃપા કે હલકા સ્વાર્થ દેખે ત્યાં મગતરાં માફક ભમે ને ટળવળે છે. જય પ્રભુ—જય પ્રભુ !’

ત્યાર પછી ચાર વર્ષ પૂરાં થયાં હતાં : કાળીંદ્રી એ 'શક્તિ-યજ્ઞ' ની સમાપ્તિ સાધ્ય કરી હતી: ચારે દિશામાં તે ફરી વળી હતી-જ્ઞાનવી મૈયાના નામથી તે જ્ઞાન અને સ્વધર્મની દીક્ષાની તારક બની હતી. સરકારી દફતરમાં એના નામની ફાઇલના થોકડા થયા હતા-છતાં રાજદ્રોહની એક છાંટ સરખી પણ તેમાં સરકારી જનસૂસો મેળવી શક્યા નહોતા: દેશભરમાં નવા વિચારના વહેણ ચઢ્યાં હતાં: રૂશિયા અને જાપાની વિગ્રહમાં જાપાનના વિજયથી એશિયાની પ્રજાની શક્તિ સિદ્ધ થઈ હતી. દરેક એશિયાવાસીને 'ગેયુ માયુ' રાખવાની ઇચ્છા થતી હતી. ઇરાનમાં સળવળાટ શરૂ થયો હતો. ટુરકીમાં કમિટિ ઓફ યુનિયન અને પ્રોગ્રેસમાં નવા પ્રાણ આવ્યા હતા. અને અનવર પાશા તેનો પ્રણેતા હતો-ચિનમાં સૂન-યાટ-સેનની પાદશાહતને પદબ્રષ્ટ કરી પ્રજાસત્તાક સ્થાપવાની યોજના મૂર્તિમંત થતી હતી. હિંદ પર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યશિરોમણી લોર્ડ કરઝનનું અને રૂ વર્ચસ્વ હતું. હિંદી સ્ત્રીની ઇર્જીત ખાતર તેણે બ્રિટિશ પક્ષટણેને અરતરફ કરી હતી. દુકાળમાં તેણે જાતે ફરી રાહતને વિકસાવી હતી. છતાં તેણે યુનિવર્સિટીઓને જેર કરવા કાયદો બંધ્યો હતો. અગમચેતીયા તેણે જનતાની ગરીબાઈ જેર કરવા કાયદો બંધ્યો હતો-અગમચેતીયા તેણે જનતાની ગરીબાઈ જોઈ

કા-ઝોપરેટિવ અને ખેતીવાડી ખાતાની નવી વ્યવસ્થા કરી હતી. રાજ્યો અને હાકોરોને તેણે તેમના ગેરવહીવટ કાળે થયેલા વ્યા હતા-હૈદરાબાદ જમ નિઝામને ડારી ખીહારના પટા પર તેણે સહી કરાવી હતી. દિલ્હી દરબાર ભરી તેણે બ્રિટિશ સર્વોપરિતાનો 'ગર્વ ઘંટ' વગાડ્યો હતો. અને કરઝન દેશમાં એક અદ્ભુત ક્રાન્તિકારી ભાવનાનો પ્રેરક થવા સરળથો હતો, તે ઐતિહાસિક વર્ષ હતું-સને ૧૯૦૫.

કલકત્તાના એક સ્થળના વિશ્વાળ કંપાઉન્ડમાં કાષ્ટજમીન-દારન ભવ્ય પ્રાસાદના ત્રીજે માળે કેટલાંક માણસો મળ્યાં હતાં.

ઝોરડો સાધારણ લગ્નચોરસ હતો. એક ઝાંચી મોટી ગાદી પર દેવી બેઠી હતી. તેની સામે છૂટા કાગળો અને ફાઇલો પડી હતી. એક ફાઇલને તે ઉથલાવતી હતી. તેમાં સરકારી લખાણ છાપ-મહોરના સિક્કા વગેરે પરથી તે સરકારી ફાઇલ છે એમ દેખાતું હતું.

જમણી બાજુએ પાંચેક ગૃહસ્થો બેઠા હતા. તેમની પડખે ગાદી પર સિતાર પડ્યો હતો. ને કાષ્ટ લાહોરી ઉસ્તાદ પાસે બેઠો હતો. એમાંના એકે સિગાર સળગાવીને ધુમાડો કાઢ્યો. તેની ગંધ ઝોરડામાં પ્રસરી અને દેવી બોલી. 'રાજસાહેબ, આ વાસ ક્યાંથી આવે છે ?'

રાજસાહેબે એકદમ સિગાર કાઢી હોલવવા મસળી.

રાજસાહેબ : 'માતાજી બૂલ થઈ, એ તો મ્હેં સિગાર સળગાવી હતી. હોલવી નાંખું છું.'

દેવી : 'શું કરવા-જરા બહાર જઈ તમે પૂરી કરી લોને.'

ચારે જણા એક બીજા સામું જોષ રહ્યા. થોડીવાર પછી દેવીએ તેમને બોલાવ્યા.

દેવી : ‘આવો, તમે સૌ અહીં પાસે આવો.’

બધા પાસે ગયા ને ગાદીની કિનારે બેઠા. રાજસાહેબને એક બીજાને ‘અહીં બેસો’ એમ દેવીએ કહ્યું ને તેઓ ગાદી ઉપર ખસ્યા—બધાંએ સામું બેચું ને તે બોલી.

દેવી : ‘કેમ ખાં સાહેબ, તમારું નામ તો મશહૂર થયું છે ને ?’

ખાં સાહેબ : હા, અધ્ધાની મહેર છે—આપની દુવા છે.’

દેવી : ‘જુઓ ત્યારે તમને કાલે ‘સાંભળીશું’ હાલ આમની સાથે વાત કરી લઉં.’

ખાં સાહેબ : ‘તો હું રજા લઉં.’

દેવી : ‘શું કરવા, તમે બેસોને !’

ખાં સાહેબ : ‘આ સાહેબ મને ઓળખતા નથી !’

રાજસાહેબ : ‘માતાજીને જે સ્વીકાર્ય હોય તે અમને માન્ય છેજ.’

ખાં સાહેબ : ‘જેવી આપ લોકોની ખુશી.’

દેવી : ‘કેમ જગતશેઠ, તમારું કેમ ચાલે છે !’

જગતશેઠ : (હાથ જોડી) ‘પ્રભુની કૃપા છે—સાહેબ લોકમાં સારો સંબંધ છે. પાંચ પૈસાનું રણતર છે.’

દેવી : (ખડખડાટ હસે છે) ‘સાંભળો છો કે બધા, આ જગતશેઠ બિચારા મજૂરી કરી પાંચ પૈસા રજા છે. લોકના બ્યાજમાં ને મજૂરીની મહેનતમાંથી વ્યાપારની કુનેહથી કેટલા કરોડ કર્યા વાડું! કહો !’

જગતશેઠ : ‘એ બધા આપનાજ છે ને !’

દેવી : ‘ને રાજસાહેબ, બેસો ગામની જમીનદારીમાંથી નીચોવા નવી હીરાની વીંટી ફાંક લીધી છે! જુખ્યા બેડૂતોની તકતકતી આંખ સાઠ જગરના હીરામાં સરસ ચમકે છે !’

રાગ્નસાહેબ : (વીંટી કાઢી) ‘માતાજી, આ વીંટી તમારે ચરણે. એવી એક નહિ પણ અનેક !’

દેવી : ‘ના, ના તમેજ રાખો. અમારે સાધુ અને સંસ્કારીઓને આવા ચમકતા પત્થરો શું કામના છે ? કેમ ખાં સાહેબ !’

ખાં સાહેબ : ‘હા, મૈયા-આપણા મુલકમાં તો ‘હીર-હૈયાં’ ની જરૂર છે. નિર્મળ-સખળ અને સર્વદેશીય-એક સો હીરા-વીર હોય તો દાયકામાં હિંદુસ્થાનને નવું બનાવીએ.’

દેવી : ‘ચાલો વાત પર આવીએ !! જુઓ આ કાષ્ઠ તમે જોઈ-આ સ્ત્રીપ મૂકી છે તે જોઈ જાઓ વકીલ સાહેબ ’ એમ કહી એક ગૃહસ્થ આગળ મૂકે છે.

દેવી : ‘ને તમે પણ જુઓ-પત્રકાર મહાશય.’ એઉ કાષ્ઠ અંદર આંખો પરાવી વાંચે છે. ને આંખ પહોળી કરે છે !

‘કેમ લાગે છે’ દેવીએ કહ્યું.

વકીલ ને પત્રકાર : ‘ભયાનક છે !’

રાગ્નસાહેબ : ‘આફત છે !’

દેવી : (ખડખડાટ હસે છે) ‘ભય અને આફત સિવાય તમને કાંઈ દેખાતુંએ નથી ને સમજાતુંએ નથી-મને તો આ બહુજ પસંદ આવ્યું.’

બધા એક અવાજે ‘શું અમારા બંગ દેશના ભાગલા કરવાની આ યોજના, ભયાનક ને આફત નથી ? તમે શું એને આવકારો છો મા !’

દેવી : ‘તદ્દન સાચું કહું છું-મને તો એટલો આનંદ થાય છે !’

અંગતરંગી : ‘આપ ગહન છો, પણ જરા સમજાવશો ?’

દેવી : શું સમજાવવાનું છે? હવેજ તમારું પોત કેવું છે તે જણાશે—આ તો કસોટી થશે કે અંગાળ અને અંગાળીઓ કેવા છે.’

પત્રકાર મહાશય : ‘હેં. હેં. એમ કેમ અર્થ કરો છો !’

દેવી : ‘હારતો; હું તો આફતને આવકારું—આફતમાંથી જ દેશ અને પ્રગ્નના ‘વીર્યજો’ સરળય છે—અને પ્રગતિ વહે છે.’

વકીલ મહાશય : ‘આપની શું સલાહ છે ?’

દેવી : ‘તમને મળશે કાણુ ? ને મળશે તો ધુતકારશે’ ને સત્કારશે તો મીઠા શબ્દો કહી સાંત્વન આપી જે ધાર્યું છે તે તો સરકાર કરેજ નરશે.

વકીલ મહાશય : ‘સલાઓ ભરીઓ.’

દેવી : ‘એમાં જ તમે શરૂ છો. જ્યાં ત્યાં વકીલો ભાપણુ કરવા ફૂદી પડે. તે હીક છે પણ તમે તમારા જેવાની સલાઓ ભરો તેમાં શું ?’

વકીલ મહાશય : ‘ત્યારે શું કરીએ ?’

દેવી : ‘જનતાને જગાડો.’

પત્રકાર : ખુશ થઈ જઈ ‘બરાબર છે— Mass awakening માસ મિટિંગો કરીએ—કલકત્તા ગાથ બેઠશે.’

ખાં સાહેબ : (ઢાઢી પર હાથ નાંખી) ‘આપ લોકના ખ્યાલમાં તમારું કલકત્તા એટલે દેશ, એમ છે, ત્યાં લાચારી !’

જગતશેઠ : ‘કેમ ખાં સાહેબ એમ કહો છો.’

ખાં સાહેબ : પૂછો દેવી મા ને.’

દેવી : ‘ખાં સાહેબનું કહેવું ખરું છે. કલકત્તા જગે તે સરસ, પણ જનતા તો ગામેગામમાં છે—તેમને—’

રાજસાહેબ : (કાન સવળા કરી) 'તેમને શું કહીએ મા !'

દેવી : 'લો, આ રાજ સાહેબને ખીક લાગી; કે ગામડાની જનતા જાગે તો કોઈ દિવસ તેમને પણ વેઠવું પડે.'

રાજસાહેબ : 'એમ નહિ પણ એ બિચારી લાચાર ગરીબ ગ્રંથ પર કોઈ આકૃત નંખાય તો !'

દેવી : (સખતાઈથી) 'તો તમે છો કે નહિ ? આ પેઢી દર પેઢી તમે તેમના પરસેવાના પૈસાથી અહીં મહેલ બાંધી મલીકા ને રસગુલ્લા ખાઓ છો. તે પૈસા કાના છે-તમે કે તમારા વડીલોએ ક્યાં મહેનત કરી હતી ? તમારી રૈયત પર આકૃત આવે તો તેની સ્થાય કાળે તમારા ધનધાન્યના ભંડાર મોકળા ન થાય તો તમારું કુળ લાજશે. રાજસાહેબ !'

જગતશેઠ : 'કેમ રાજસાહેબ શું કહો છો-છે જવાબ ?

રાજસાહેબ : 'ડીક, એ તો હું માતાજી સાથે વાત કરીશ. પણ તમે શેઠ શું કહો છો ?'

જગતશેઠ : 'હું શું લાવ્યો હતો ને શું લઈ જવાનો હતો ! આ બધી માયા એકઠી કરી છે, તે જે માયાએ આપી તેમને ખપમાં આવે તો સાર્યક.'

પત્રકાર મહાશય : કયી માયાએ આપી, શેઠ ?'

જગતશેઠ : 'અમારા કારખાનાના મજૂરો ને શહેરના બજારો-એ માનવી માયા છે ને તેમાંથી રહ્યા. આજે છે-કાલે જાય-વેપાર છે-બોલો શું છે ?'

દેવી : 'જગતશેઠ તો એક હાથે માળા ફેરવી કીરતારનું નામ લેશે-બીજે હાથે નાણાં જોખશે. જમણે પગે નાણાંને ઠોકરે મારી વેરી નાંખશે. એમનું મન તો વેરાગી છે.'

વકીલ મહાશય : 'તો આ કામમાં ફાળો આપશેને-'

જગતશેઠ : ‘હાં-હાં કેટલો જોષએ, બોલોને.’

વકીલ મહાશય : (હીંમત કરી) ‘દસ વીસ હજાર તો જોષશુંને ?’

દેવી : ‘વકીલ મહાશય ! તમે બોલતાં બૂલ્યા ! આ જગતશેઠ દસ વીસજ આપશે ને તેટલામાં તમારું કામ ચાલશે-કેમ જગતશેઠ ?’

જગતશેઠ : ‘મા. હોય...વકીલ મહાશય છે. તીતર ત્રણ ટીપાં પાણી પીએ, ને બાજને બાવન જોષએ.’

ખાં સાહેબ : ‘હા જેવું જેવું ગળ્યું.’

દેવી : (હસીને) ‘લો વકીલ મહાશય-આ શેઠ તમારી ઠેકડી કરે છે. તમે તો કહો, તમો શું આપશો ?’

વકીલ મહાશય : ‘હું, હું. કેટલું આપું ?’

રાજસાહેબ : ‘હમારી પાસેથી શી તો હજારોની લો છો. દસ હજારની માસિક આવક છે.’

પત્રકાર મહાશય : ‘પણ તેમાં પાછો નાચરંગ-મિજલસનો ખરચ હોયને !’

દેવી : ‘લો, કહો તો ખરા !’

વકીલ મહાશય : ‘હું હજાર આપીશ ને જ્યારે મને કહેશે ત્યારે હાજર થઈશ.’

દેવી : (કટાક્ષથી) ‘ને લોકમાં યશ મેળવી-વકીલાતમાં વધારે કમાઈશ-હજાર તો વસૂલ થઈ જશે ! કેમ ?’

વકીલ મહાશય : ‘મા, આમ કહો છો !’

દેવી : ‘તો તમને પાંચ હજાર આપતાં શું આંચકા આવે

છે ? ને કલકતામાંથી કામ સર થાય. પણ બહાર નીકળવું પડશે, સમજ્યા ?

વકીલ મહાશય : 'મા-એક આખી નિશાળ નીલાવું છું. મારા માતૃશ્રીનું નાનું સદાવ્રત છે તેને આપું છું. તમે કહો તો પાંચ હજાર આપું.'

દેવી : 'હું શું કરવા કહું ? તમારી 'સમજ' હોય તો, 'ગરજ' મળી આપો.'

ખાં સાહેબ : 'હા, મુલકનું કામ-ગરજ ગણીએ, તો જ થાય. તેમાં પરગણુપણું રાખીએ તો થાય જ નહિ. એ તો મોટી ગરજ હોવી જોઈએ.'

દેવી : 'બરાબર. તો એમ કરો, કકડે કકડે પૂરા કરજો.'

વકીલ મહાશય : 'તો આ પત્રકાર મહાશય શું આપશે ?'

દેવી : 'તમને વિચાર પડતો નથી : આપણે ત્યાં પત્રકારના ધંધામાં કંઈ કમાણી છે કે કાંઈ આપે ? ઉલટું તેમને લખાણ કાળે ફંડમાંથી આપવું જોઈએ. અનેકને આપવું પડશે.'

પત્રકાર મહાશય : 'હું રોકડ કાંઈ આપી શકું નહિ પણ હું જ લખું તે વારતે મારે કશું જોઈતું નથી.'

દેવી : 'ઠીક છે-એ તો.'

રાજસાહેબ : 'પણ કાંઈ કાર્યક્રમ તો નક્કી કરીએ.'

દેવી : 'જુઓ, હમણાં કોઈએ કોઈને વાત કરવી નહિ, એ પ્રતિજ્ઞા. વાટ જુઓ : અંદરથી તૈયારી કરો. પૈસા જગતશેઠ પાસે લેજો. રાજસાહેબ ઉપરનો સંબંધ સાચવી રાખશે. ને તમે વિદ્વાન મંડળ કામનો ભાર ઉપાડી લેજો. ને એવો 'વંદોળ' ચલાવો કે ફુનિયા જોઈ રહે.'

પત્રકાર : ‘તેમાં વિદ્યાર્થીઓ અને જુવાનો પાસે કામ કરાવવું નોંધ્યું. તેમના જેવો ઉત્સાહ કોઈનો નહિ હોય; આ પણ છે.’

દેવી : ‘હા, તેમના ઉત્સાહ ને આદર્શને માર્ગ આપો, પણ કેવળ તેનો ઉપયોગ કરવાનું માનસ યોગ્ય છે—તેમને પ્રેરણા આપો અને કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવો. છતાં મને બહુ શંકા છે.’

વકીલ મહાશય : ‘શેની ?’

દેવી : ‘આ આપણા વિદ્યાર્થીઓની ! વિશ્વાસ અને વિષયથી ચૂસાયલા આ જુવાનોમાં જુવાની ક્યાં છે ?’

ખાં સાહેબ : ‘ખૂબ કહી નાંખ્યું મા, ખૂબ કહી નાંખ્યું.’

પત્રકાર મહાશય : ‘તો હમારી કલમથી તેવી જુવાનીની ભાવના તેમની આંખ આગળ ધરીશું—માતાજી.’

દેવી : ‘બહુ સરસ—કલમની ભાવના હૃદયમાં ઉતરે તોજ કર્તવ્ય જન્મે, નહિ તો તે પણ કદપના—વિશ્વાસ રહે, એ વીસરશો નહિ !’

પત્રકાર મહાશય : ‘બરાબર ! હમારાં છાપાંઓ આ કામ કાળે બધું કરશે !’

રાજસાહેબ : ‘હા—પણ જળવન્ને—જપ્તી થશે—તેમજ કેસ ચલાવે તો જેલ જવું પડશે.’

પત્રકાર મહાશય : ‘જેલ જવું પડે તો જર્મશું, તેમાં શું ?’

દેવી : ‘એ તો સામાન્ય વાત છે. સત્તા પાસે દમન અને પ્રજા પાસે દેહાર્પણ એ બેજ કનિષ્ઠ અને ઇષ્ટ માર્ગો છે—ન્યારે પ્રજા—જનતા—આદેશ અને આદર્શ કાળે દેહાર્પણની દીક્ષા સ્વીકારે છે ત્યારે જ તે અભય અને અજેય થાય છે. તેવીજ પ્રજા જનતામાં ઐક્ય સ્થાન અને ગૌરવ સાધ્ય કરે છે. અને

પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય પણ સંપાદન કરી, સાચવી, સફળ કરી શકે છે—આ પ્રસંગને અપનાવી લો, એજ માફ સૂચન છે.’

રાજસાહેબ : ‘પણ છાપાં જપ્ત કરે તો પ્રચારના સાધન બંધ થઇ જાય.’

દેવી : ‘છાપાં બંધ થાય, પણ કલમ ને ખરિયા તો રહેશે ને! સૌને જીલ તો રહેશે ને! જનતાની જીભને કાઈ સીવી શક્યું છે!’

પત્રકાર : ‘બરાબર! સરસ! મૌખિક પ્રચારની સરસ શક્યતા છે.’

જગતશેઠ : ‘અરે તમારે વાત-ધડીક કાનમાં કહેજોની? હમારા બજારો શું કામના છે. પાંચ મિનિટમાં પચાસ મોંઝે ને પા કલાકમાં કલકતામાં ના પ્રસારી દઉં તો કહેજો! ને પાંચ કલાકમાં તો આખું બંગાળ જાણે ને પાંચ દિવસમાં તો આખું હિંદુ ગાજી ઉઠે.’

દેવી : ‘વાહજી શેઠ! ભારતમાં બજારો, મઠો અને સાધુઓ પ્રચારના મહાન સાધનો છે. એની શક્તિ સમજી, તેમનો સફળપયોગ થાય તો રાષ્ટ્રના ચેતન અને સર્જનમાં નવું બળ આવે.’

રાજસાહેબ : ‘મારે શું કરવું મા!’

દેવી : ‘તમારે આ વંટોળ અને સરકારના અધિકારીઓ વચ્ચેની સુવાણી સમજી સાંકળી થઇ કામ કરવું. ને આ છાપાની જપ્તી થાય તો નવા છાપખાના ખરીદી આપવા—એ કાળો તમારો.’

વકીલ મહાશય : ‘જપ્ત થાય તેવું શું કરવા કરવું? નવા ફરફરીયાં ઊભાં કરવાં. ક્યાં ટાઇપની ખોટ છે.’

પત્રકાર મહાશય : ‘સરસ ઉકેલ છે. એ ફરમાના ટાઇપ ને

ટ્રેડલ; એ હળરમાં નવું છાપું; જેમ લખવું હોય તેમ લખાય ને તેમ ન થાય તો લીથો-પથરા-જીચકીને ગમે ત્યાં ખસેડી દેવાય, ને ટાઇપની જરૂર નહિ. પાંચસોમાં છાપુ નીકળે.’

દેવી : ‘એ માર્ગ પલ્લુ બરાબર છે.’

ખાં સાહેબ : ‘જુઓ હું તો ગાયન-વાળો છું. તમે જનતામાં રમઝટ લાવવા ધારતા હો તો નવાં ગીત-ગાયનો રચાવજો ને સભા થાય ત્યાં ગવડાવજો.’

વકીલ મહાશય : ‘હાં, હાં. મારી દીકરી ફક્કડ ગાય છે. ‘કોનસર્ટ’ ગોઠવીશું.’

દેવી : ‘એ ખીજ વાત છે. અનેક ‘કોનસર્ટ’ ગોઠવજો. આ તો જનતાને મ્હોંએથી ગીત ગવડાવવાનાં છે.’

પત્રકાર મહાશય : ‘એટલે ?’

ખાં સાહેબ : ‘એટલે કે આવી સભા-હળર હોય કે દશ હળર હોય-તે બધા એકજ અવાજે એક એક પંક્તિ ગાય ને ગળવે.’

રાજસાહેબ : ‘વાહવાહ ધન્ય છે, આ કદપનાને. જે દિવસે એક લાખની વિરાટ સભા એકજ ગીત ગાશે ત્યારે નવું ચેતન ચમકશે.’

વકીલ મહાશય : ‘પલ્લુ, એવું એક ગીત ક્યાંથી રચાવવું ?’

પત્રકાર મહાશય : ‘રચાવીશું, તેમાં શું—અનેક રચાશે.’

દેવી : ‘તે થઈ રહેશે.’ ‘પલ્લુ હાલ છે તેનો ઉપયોગ કરજો.’

પત્રકાર મહાશય : ‘કોનો ?’

દેવી : ‘આ ‘વદે-માતરમ્’ના ગીતમાં માધુર્ય ખૂબી છે, રસાળ શબ્દાવલી છે અને બંગાળીમાં હૃદયનાં ડોલન કરાવશે.’

રાજસાહેબ : ‘ ફક્ત વસ્તુ કહી-મા-હવે !’

દેવી : ‘ હવે તમે હમણાં જલ મ્હોંમાં રાખજો-તૈયારી કરજો.’

વકીલ મહાશય : ‘ પણ વાતાવરણ સર્જવું પડશે !’

દેવી : હા, જરૂર-તમારી કલ્પો છે-કાંઈક ગંભીર પ્રસંગ આવવાનો છે, મહાન વિકટ રાજકીય પ્રસંગ છે-એવી ગોળ ગોળ વાતો મ્હોટાં મ્હોંડાં કરીને કરવી શરૂ કરો-ભણેલા લોકમાં ગળગણાટ ચાલુ કરો. શું છે ! શું હશે ! એમ પૂછામણીની પરાકાષ્ટા થવા દો, પણ રખે કાંઈ કાંઈ અક્ષર કાંઈને પામવા દેતા. શું છે તેનો જવાબ ‘કાણુ જાણુ-પણુ છે ખરું એજ.’

રાજસાહેબ : ‘ સરસ છે. હું આજે વહેતી મૂકું છું.’

દેવી : (જરા થોભજો) ‘ આ ફાઈલ ખાછી તેને ઠેકાણે પહોંચવા દો, પછી હું કહીશ ત્યારે તમે કલ્પમાં પડજો લઈ જઈ કાંઈ અધિકારીને જ પૂછજો-કે તે પણ ચક્રિત થાય ને તમારામાં શ્રદ્ધા રાખે.’

રાજસાહેબ : ‘ તેમ રાખો.’

દેવી : ‘ ત્યારે હવે આ વાત પતી, ને તમે અધાં આવતે રવિવારે પાછા અહીં મળવા આવશોને ! ત્યાંસુધી હું સમાધિમાં બેસીશ ને ઇષ્ટ દર્શનની પ્રતિક્ષા કરીશ.’

ખાં સાહેબ : ‘ મા, ત્યારે હું ક્યારે મળું.’

દેવી : ‘ કાલે અપોરે !’

પછી સર્વે મંડળ ઉડીને ગયું અને દેવી આખી મીઠી ધ્યાનમાં બેઠી.

જી મીનદારના મહેલમાં જે ખંડમાં વાતચીત સાંભળી હતી તેની પાસેના નાના ઓરડામાં દેવી સાદા ખાદ્યા પર સૂતી હતી. તેને માથે સખત રૂમાલ બાંધ્યો હતો, ને પાસે ટેબલ પર દવાની શીશી પડી હતી. પાસેજ નીચી પાટીની ખુરશી જેવા ચારેક બાજુ મૂક્યા હતા ત્યાં ‘ખાં સાહેબ’ બેઠા બેઠા પાન ચાવતા, કાગળીઓ ઉથલાવતા હતા. દેવી આંખ મીચી પડી રહી હતી.

ખાં સાહેબ : ‘મા, ઠીક હોય તો વાત માંડુ.’

દેવી : ‘ખાં સાહેબ બોલોની-તમારી વાત તો હું ચાર કાને સાંભળીશ.’

ખાં સાહેબ : ‘હા, મા, પણ તમારું શરીર સાફ નથી.’

દેવી : ‘હા હુસેન-એ તો શરીરને પણ માંડુ પાડવું પડે છે ને સાફ પણ કરી લેવું પડે છે. શું કરીએ ?’

ખાં સાહેબ : ‘એવું શું છે મા ?’

દેવી : ‘હા, હમણાં જરા આઠ દિવસ શરીર અને અમુખ રહેશે. સમજ્યા-હુસેન-બાઈ.’

ખાં સાહેબ : ‘વાર, મા, હવે મને નિરાંત લાગી.’

દેવી : 'કેમ !'

ખાં સાહેબ-હુસેન : 'એક તો તમે કશું તે સમજાયું, અને બીજું તમે હુસેન કહી બોલાવ્યો.'

દેવી : ફરી 'બાપ હુસેન, મારે ચાર બાપઓ છે-બીજું કાણ છે-મને ?'

હુસેન : 'મા, તમારે અનેક છે, ને કાંઈ નહિ-?'

દેવી : 'બરાબર છે-હુસેન હું ક્યાં 'મારી' છું. હું તો ભારતની છું. અને તું કે તમે ક્યાં પોતાના છો ? તમો પણ ભારતના છો.'

હુસેન : 'મા, મને બહુ અકળામણ થાય છે.'

દેવી : 'શું કરવા અકળાય છે.'

હુસેન : 'તમે હવે કાંઈક શાંતિ લો, તો ઠીક !'

દેવી : (ગ્ધાની ભર્યા અવાજથી) 'શાંતિ ! હુસેન, શાંતિ ! ક્યાં છે મને દેખાડને ?'

હુસેન : 'મા.'

દેવી : (હકળાટમાં) 'શાંતિ ! કોને હોય ! ક્યાં હોય ?'

હુસેન : 'મા, તમારા મનને સ્વસ્થ રાખો.'

દેવી : 'ફરી એવું કહીશ નહિ બાપ !'

હુસેન : 'શું ?'

દેવી : 'શાંતિ કે મનની સ્વસ્થતાનું.'

હુસેન : 'કેમ-મા !'

દેવી : 'મન તો સ્વસ્થ છે-સંપૂર્ણ રીતે-સ્વસ્થ છે અને મારી લાગણીઓ-'

હુસેન : 'મા, તમને લાગણીઓ છેજ ક્યાં ?'

દેવી : ‘ ગાંડા રે ગાંડા ! લાગણી વિના તે કાંઈ જીવી શકે ? લાગણી વીણુ માનવતા હોઈ શકે ? હા, પણ મારી લાગણીઓનાં કેન્દ્ર ને ક્ષેત્ર નિરાળાં છે.’

હુસેન : ‘ એ તો-ભાવના છે, મા ! લાગણી તો-’

દેવી : (સખતાપ્રથી) ‘ વ્યક્તિગત હોય, એમ કહેવા જતો હતોને હુસેન ?’

હુસેન : ‘ મા !’

દેવી : ‘ પંડિતજીની મરણ પચારીએ તમે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા તમને સર્વેને યાદ છે ને ?’

હુસેન : ‘ અમે તે પાળી નથી મા ? આટલું-આટલું...’

દેવી : ‘ પાળી છે, ઇમાનદારી ને વફાદારીથી પાળી છે. તેથી તો કાંઈક પણ કરી શક્યાં છીએ.’

હુસેન : ‘ તો પછી શું કહો છો ?’

દેવી : ‘ એમ કે, તેમાં-તમને વ્યક્તિગત-ઓછા વત્તો-મોહ-મારા પ્રત્યે-અંગત જરાયે નહોતો, એમ સમજાવવા દેવા પર હાથ મૂકી કહી શકો છો-તું કહી શકે છે બાપ ?’

હુસેન : (સામું જોઈ) ‘ મા, સાચી વાત છે. પણ તેમાં વિષય કે વાસના નથી-ને હતાં નહિ-હતાં તો ચૂંથી નાખ્યાં. વર્ષો થઈ ગયાં. હવે તો કેવળ બકિત રહી છે, મા !’

દેવી : ‘ ને હું તમને ચારેને માફ હૈયું આપું છું. તમને ભારતના વીરોને મારી અભ્યર્થના છે-અહોહો-તમે કેટલું કેટલું કર્યું, કેટલું સહ્યું—(આંખો સ્થિર થાય છે. ઝંડાણમાંથી દેવી મોટા સ્વરે બોલે છે) ‘ તમે નથી જોયું માતાપિતાનું દિત, નથી સહ્યો પત્નીનો મોહ કે બાળકનો કિલકિલાટ, તમે ધરને પણ કાર્યનું ક્ષેત્ર ગણ્યું-તમે જીવનને કર્તવ્યનું સમરંગમ

માન્યું. તમે હૃદયને યજ્ઞકુંડ માન્યો-તમે કુર્યાનીને મૂર્તિમંત કરી-નવલકથાઓ સર્જાવી તમે ભારતને અજવાળવા.’

હુસેન : ‘મા, મા, અમે ક્યું’ તે ઓછું ક્યું’ છે; ને જે ક્યું’ તે ક્યાં કંઈ ઉપકાર કર્યો છે ! જનેતાની મર્યાદા અને માન સાચવવાનો-રક્ષવાનો તો ધર્મજ છે. મા, અમારાં ધર, કુટુંબ, એ બધાં છે. પણ એવાં ભારતમાં કરોડો છે-તે બધાજ અમારા છે.’

દેવી : ‘હુસેન! ધન્ય છે, તમારા જીવનને ! તમારો જ્યારે વિચાર કરે છું-ત્યારે મને મારી ઉણપો લાગે છે-મને એમજ થાય છે કે મારાથી કંઈ થતું નથી, થયું નથી.’

હુસેન : ‘તોખા ! તોખા ! મા, આ શું બોલો છો ! તમે જ અમારી જીવનદોરી છો, તમારા આતશથી તો અમે જલતા રહ્યા છીએ.’

દેવી : ‘હુસેન, મારો આતશ શું કરત ! જે તમારામાં તણુખા હોત નહિ તો-ઓલવાઈ જત-ને રાખોડી થાત-તમારા તણુખાએતો ઠેકાણે ઠેકાણે દેશપ્રેમની જવાળા બળતી રાખી છે.’

હુસેન : ‘મા, હવે આ કથા તો કેટલીએ વખત આપણે કહી ને સાંભળી પણ મા-હવે શું ?’

દેવી : ‘હવે શું ? હુસેન-જે છે તે હવે જ છે ને ! ગઈકાલનું ‘અધું’ સાંભળ્યું છે ને !’

હુસેન : ‘હા, મા સત્તાધિશોએ સારી ચાતુરી વાપરી છે.’

દેવી : ‘કેમ ?’

હુસેન : ‘હા, મા. એક વખત જો પ્રજા-દેશમાં-ભાગલા સહી લે તો આખા દેશના ધીરેધીરે ટૂંકા કરતાં તેમને સવડ પડે-ઝાચુ કે લોકને ‘ટૂંકા’ની ટેવ પડે.’

દેવી : ‘ ઠીક કહ્યું. બાઈ-’ ‘ દુકડા ’ થી આપણા લોક જીવન માલતા થઈ જાય-ને હમણાએ ‘ દૂકડા-મહાદુરે ’ ક્યાં નથી ! ’

હુસેન : ‘ ઓ મા ! એમની સંખ્યા તો ગણી ગણાય નહિ. ’

દેવી : ‘ હુસેન, જનતામાં ‘ બ્રાણુ ’ નથી તો ‘ પારખ ’ ક્યાંથી હોય ? લોક તો કનિયા ને કલેશમાં સડે છે. ’

હુસેન : ‘ ને ન્યાયને નામે વકીલાતનો ધંધો સ્થાપી કનિયાદલાલોનું ખજાર ઊભું થયું છે. ’

દેવી : ‘ જવા દે એ વાત. હુસેન-પણુ તેમનો આપણે દેશહિત કાળે ઉપયોગ કરવાનો છે, તેઓમાં પણુ કાંઈ કાંઈ ભાવનાશાળી હોય જ. ’

હુસેન : ‘ રહેવા દો, મા-જરા લાલચ મળી કે તજી દે, અને ડરામણું થયું તો નાસી જાય-આ ભણેલાની ભિરુતા તો ખરેખર ભયાનક છે ! ’

દેવી : ‘ હા, એમનું અનિષ્ટ દૃષ્ટાંત પ્રગ્ન ઉપર પડે છે. ’

હુસેન : ‘ અને મા, પ્રગ્ન ! કાયદા કાનુનની જાળમાં માંછલા માફક તરફડે છે ને નિર્જીવ થઈ ગઈ છે. ’

દેવી : ‘ કાયદો જીવનમાં સિદ્ધાંત અને ન્યાયવૃત્તિ સત્ય-વૃત્તિનો સર્જક થઈ શકે, પણુ-પણુ-જો એવી પદ્ધતિ, ફક્ત અક્ષલની કરામત-ને કબજે પોષે તો તેથી ચારિત્ર અને જીવનનું ખંડન થાય. ’

હુસેન : ‘ દેવી ! આ રાજ્યપદ્ધતિ ને વહીવટતંત્ર, કાયદાની જાળમાં, કલમની લીટીએ, રૈયનને રૂંધાયેલી રાખે છે અને રૈયત લા-ધલાજ થઈ પોતાના હિતનું રક્ષણ કરવા અધિકારી-વર્ગને લાભ લાલચ આપી કામ ફલાવતાં શીખી છે, એને

પરિણામે દેશમાંથી સાચ-વૃત્તિ આવે ન્યાયવૃત્તિનો લોપ થઇ ગયો છે ને કેવળ અંગત લોભ અને સ્લોભમાં પરેલી રૈયતમાંથી નીડરતા ને નિર્ભયતા ઓસરી ગયાં છે-પ્રજા ભીરુ થઇ ગઈ છે.’

દેવી : ‘ ખરૂં છે, પ્રજા તો મદોન્મત હાથી હોવી જોઇએ. અને સત્તા તો કેવળ કવચિત અંકુશ રૂપે જ હોય ! જે તંત્ર અને પદ્ધતિમાં પ્રજાનું દિલ સંકુચિત થાય, વૃત્તિ કૃપણ થાય, મન કપટથી કાળું થાય, ને જીવન ખટપટથી ખદખદે, તેવી વ્યવસ્થા પ્રજા-દેહની દ્રોહી છે.’

હુસેન : ‘ મા ! તમે તો રાજના શાસન-સિદ્ધાંત ઉચ્ચારો છો પણ આપણે ત્યાં પરદેશી સત્તા છે.’

દેવી : ‘ હા, પણ તેમને લાલ લેવા છે; ને જો એટલુંજ એ સમજે કે આપણી રૈયતનું રખોપુ કરવાને બદલે રૈયતને પોતાનેજ રખવાળું શીખવે ને સોંપે, તો અંગ્રેજ સામ્રાજ્યનું કાઈ નામ લેવા જગતમાં સમર્થ નહિ રહે !’

હુસેન : ‘ પણ એને ડર છે કે આપણે પાછું ૧૮૫૭ જેવું કરી નાંખીએ !’

દેવી : ‘ જો અંગ્રેજો પ્રજાના આત્માને શિક્ષણ અને શિસ્તથી સિદ્ધાંત સાથે કેળવે તો કાંઈ શું કરવા સત્તાવનનો વિચાર કરે ? પ્રજાદેહને પોષણ અને આલ્સપણ જોઇએ-પ્રજા માનસને સિદ્ધાંત અને ધ્યેય જોઇએ અને પ્રજાહૃદયને લાવના અને ભક્તિ જોઇએ. હું તો અંગ્રેજોને જોળો પાથરી કહું કે તમે જુઓ-આંખ જોણી જુઓ ને અમારું હિત સાધી તમારું હિત સાચવો.’

હુસેન : ‘ મા, એમ કરે તો અંગ્રેજ અહીં નિરંતર કાયમ રહે !’

દેવી : ‘ શું કરવા રહે ? અને મિત્ર અને સહોદર રીતે રહે તો એના જેવો સમજી, શાણો અને સારો બીજો કોઈ મિત્ર મને નથી દેખાતો.’

હુસેન : ‘ પણ એને તો ઘણીગણી થઈને રહેવું છે ! ’

દેવી : ‘ એજ દુઃખ છે. પણ તેમજ ચાલુ રહેશે તો અને પ્રભને દોરજેમજ રાખશે તો-રૈયત પછી કોઈ દિવસ મારકણી થઈ વિફરશે-પછી વળી ચૂંથાઈ જશે ને ચગદાશે.’

હુસેન : ‘ હા; મા, પણ એવો ચૂંથાવવાનો ને ચગદાવવાનો પ્રસંગ આવે, તો ફરી ઉભા થતાં પાછાં પચાસ વર્ષ લાગે, માટે હવે તેવા પ્રસંગની જરૂર ન પડે, તેમ સરકાર સમજીને કરે તો સારું. ખરું તો પ્રભને એવી તૈયાર કરી રાખવી કે ચૂંથાય નહિ ને ચગદાય નહિ ! ’

દેવી : ‘ એમજ જોઈએ-ભાઈ-તમે અધા તેજ કહો છો ને ! ’

હુસેન : ‘ મા,-હવે આ પારાયણ હમણાં શું કામનું ? હવેનું કામ કહો ને ? ’

દેવી : ‘ આ ગઈકાલે સાંભળ્યું તે જ ! ’

હુસેન : ‘ તેનું શું ? ’

દેવી : ‘ આ ભાગલા અટકાવવાનું-અને ભાગલા જાહેર થાય જ તો તેમાંથી-ઉકળાટ-ઉત્પન્ન કરવાનું ! ’

હુસેન : ‘ એ તો કરી શકાશે પણ તેમાંથી કાંઈ નીપજશે ? ’

દેવી : ‘ હુસેન-કાંઈ નીપજે નહિ તોય શું ? ટાઢાં પાણી ઉકળે તો, ચોખ્ખાં થાય ને એવા કાંઈ કાંઈ ઉકળાટ થતા રહે તેમાં જ લાભ-’

હુસેન : ‘ મને તો વિપરિત પરિણામ લાગે છે ! ’

દેવી : ‘શું ?’

હુસેન : ‘ફશિયામાં હમણાં જ પીટર્સબર્ગમાં બોમ્બ પડ્યો ને ઝારશાહીને ઊથલાવી નાંખવાનું કાવત્રુ થયું ને થીજી ગયું—જાપાને ફશિયાને હરાવ્યું—બોર લોકોએ અંગ્રેજોને હંફાવ્યા—ધરાનમાં પણ મજાગણાટ છે—એ બધું જોતાં તોફાની વાતાવરણ થઈ જાય.’

દેવી : ‘તને તોફાનની ભીતિ કેમ લાગે છે ?’

હુસેન : ‘દરેક નિષ્ફળ તોફાન એટલે રૈયતની ગભરામણ અને ગૂંચવામણ.’

દેવી : ‘દરેક તોફાન રૈયતને સખત અને સમજદાર કરે તેમજ તેને ગોઠવવું પડે—’

હુસેન : ‘પણ વસ્તુ ક્યાં હાથમાં રહે છે ! ગમે ત્યારે કમાન છટકી જાય અને બાણ ઉછળી—પોતાની છાતીમાં વાગે તો મૂર્છા આવે.’

દેવી : ‘અરૂં કહે છે. એ મૂર્છામાંથી ઊભા થતાં રૈયતને પાછો એક દાયકો લાગે.’

હુસેન : ‘માટેજ, મા, વિચાર કરી સલાહ આપજો અને કહો ?’

દેવી : ‘શું છે ?’

હુસેન : ‘આ મારવાડી શેઠનો બહુ ભરોસો કરો છો, હો !’

દેવી : ‘કેમ ?’

હુસેન : ‘વાણીઆ અને વેપારીનો વળી વિશ્વાસ હોય ! બહિશનાનાં કામ તો બાહ્ય બંધ સીધા કરે, અને કેસરિયાં શરોશિયા કે પદાણી કરે. આ તો કાલકાં તોળે,—ત્રાક ને નફા

નુકશાનની ગણતરીમાંથી પરવારે નહિ, ને નુકશાન દીઠું કે તુરત ફેરવી તોળે.’

દેવી : ‘એ અરાખર કહ્યું! પણ અંગ્રેજ વાણીઓ છે, એટલે એમની સાથેના કામાં વાણીઆવૃત્તિમાં તેવાજ ચકાર ને ચાલાકની કાંઈક જરૂર છે. એકલા બળ-વીરો કે બુદ્ધિવીરો શું કરે?’

હુસેન : ‘તમે જાણો મા ! પણ એટલું કહું કે જો એ ફસકયો, કે તમને તેમાંથી, કોઈ રીતે કાંઈ નુકશાન થયું, તો એ અને એની સાત પેઢીના કોઈ એના કરોડ-ભોગવવા-જીવતા નહિ રહે-હો.’

દેવી : ‘જા ભાઈ જા. હુસેન ! કોઈ દિવસ આવા વિચાર મનમાં ધરીશ નહિ. હુસેન જે હિંસાથી શરૂ થાય તે હિંસામાં સમાપ્ત થાય.’

હુસેન : ‘એ તમારૂં લાંબુલાંબુ મને ના સમજાવો; હું તો દગો અને દ્રોહનું નિકંદન કાઢું.’

દેવી : ‘પણ તેમ નહિ થાય ! જો થશે તો, લાલચમાં લપટાય કે ભીતિથી ભીરૂતા આવે તોજ—’

હુસેન : ‘તો તેઓની તો જીવતાં ચામડી ઉતારવી જોઈએ !’

દેવી : ‘હુસેન ! તું તો અસલી-જંગીઝખાનનો વારસ રહ્યો. આવું બોલીશ નહિ-આપુ, મને મનમાં દુઃખ થાય છે.’

હુસેન : ‘કેમ મા !’

દેવી : ‘તમે જ્યારે ક્ષમાની વીરતા શીખશો, ને શિક્ષાની નિષ્કુરતા સમજી નિર્થક માનશો, ત્યારથી જ નવાં હૈયાં સરજવી શકશો.’

હુસેન : ‘વળી પાછું તમે તો સૂત્ર કહ્યું મા !’

દેવી : ‘સાચું નથી, બાઈ?’

હુસેન : ‘છે-ખરૂં છે પણ આચરવું સામાન્ય રીતે બહુ જ કપરું છે.’

દેવી : ‘કપરામાં કપરી ભાવનાને નિર્મળ રીતે આચારમાં મૂકાય, એટલે ચારિત્ર સર્જાય; ને ચારિત્ર સરળાય, તોજ ગૌરવ પ્રાપ્ત થાય; ને ગૌરવ પ્રાપ્ત થાય તોજ માનવીમાં માનવતા રહે ને પ્રજા-પામરતા તજી ભવ્યતાથી શોભે.’

હુસેન : ‘મા, તમે મને પંડિત કરી નાંખશો. મને તો લડવૈયો રહેવા દો; મારે તો સિપાઈ જ રહેવું છે.’

દેવી : (કટાક્ષથી) ‘વાહરે હુસેન-તું વળી સિપાઈ ક્યાં રહ્યો છે.’

હુસેન : ‘કેમ?’

દેવી : ‘તું તો મોટો સંગીતકાર ઉસ્તાદ બન્યો છે ને!’

હુસેન : ‘હા, મા. અલ્લાની મહેરથી, પેશાવરથી કલકત્તા સુધી સંગીતની સુંવાળી સાંકળેથી મન-વિચાર-હૈયાં અંકોડવા મથ્યો છું.’

દેવી : (ખેડી થઈ ઓવરણું લે છે) ‘ધન્ય છે મારા વીરા, તેં પણ અદ્ભુત કામ કર્યું છે; તારા જેવા સાચા સહસ્ર હોય તો ભારતનું ભાવિ ઉજ્જવલ થઈ રહે.’

હુસેન : ‘મા, પણ હવે મારો રિપોર્ટ તો સાંભળો.’

દેવી : ‘પછી; હમણું જરા-ચાહ નાસ્તો કરીએ-સમજ્યો-પેલું બટન દબાવ.’

એજ ઝોરડામાં દેવી અને ખાં સાહેબ (હુસેન) બેજ હતાં. ફળફળાદિ નાસ્તો અને ચાહ-શરબત વચમાં પડ્યાં હતાં અને બેઉ અત્યંત સ્વસ્થતાથી કાગળીઆં બાંચતાં હતાં અને વાત કરતાં હતાં. પાસે ધૂપનું મોટું કુંડું હતું. તેમાં અંગારા અને સુખડનાં છોડીઆં બળતાં હતાં ને મીઠી વાસ આવતી હતી. કોઈ કોઈ કાગળ ફાડી ચપ્પરકી કરી તેમાં નાંખતાં ને તેની રાખ થઇ જતી જોતાં હતાં.

હુસેન : ‘મા ! તમારી સૂચના પ્રમાણે હું દક્ષિણમાં રહ્યો હતો.’

દેવી : ‘મ્હોટા સરકાર કેમ છે ?’

હુસેન : ‘મ્હેલમાં ત્રીજો માળે બેસી ઉત્તર તરફ નજર રાખી ઉઠાસિન રહે છે.’

દેવી : ‘વરાડનું વળગણુ હશે !’

હુસેન : ‘હોય જ ને ?’

દેવી : ‘શું કરવા રાખે-જે રાજકર્તા ન તો રૈયતને રીઝવે-ન તો શત્રુને સમજાવો શકે, ન તો સામંતોને સાચવે કે ન તો ખજાનો બરેલો રાખે, તે રાજકર્તા માનબંધ થાય ને તેનું દિલ દીનતામાં ફુટી રહે તેમાં નવાઈ શું ?’

હુસેન : ‘એનું દિલ બહુ ઉમરાવ છે !’

દેવી : ‘અમીરીનો ઉદ્દેશ દેખરખની બે કાળજી અને વહીવટને બે લગામ થવા દેવો એમ તું કહે છે-હુસેન ?’

હુસેન : (અચકાઈને) ‘ના-એમ નહિ, પણ...’

દેવી : ‘શું ?’

હુસેન : ‘એનું દિલ ડાંખતું લાગ્યું.’

દેવી : ‘દિલ્હીનાં સ્વપ્નાં સેવે છે ?’

હુસેન : (આંખો વિકાસી) ‘શેના ! દિલ્હીમાં એનું શું છે !’

દેવી : ‘સ્વપ્નાં તો કાંઈ કાંઈ હોય, પાપ કયું હોય તે મનમાં કનડે તેનાં અને કાંઈ મહત્વાકાંક્ષા મનમાં રમતી હોય તેનાં પણ !’

હુસેન : ‘મા, પાપ તો જરૂર કયું-દિલ્હીના પાદશાહને છેલ્લે દષ્ટ-ગ્રસ્તે દક્ષિણને પચાવી પડી શાહ થઈ ગયા તેની કાણ ના કહી શકે તેમ છે ?’

દેવી : ‘ને હવે પાછું દિલ્હીનું મયુરાસન તેને આકર્ષતું નહિ હોય કે ?’

હુસેન : ‘એ તો અંગ્રેજી સલ્તનતનો વફાદાર સાથી છે.’

દેવી : ‘રાજાઓની વફાદારીની વાત જ કરવી નહિ. હુસેન ! રાજાઓ પોતે પોતાના પ્રત્યે પણ વફાદાર ક્યાં છે ? તેમને તો તેમના કાર્યસ્થાનોનો મોહ ! જો રાજકર્તાઓ દેશ કે દેવ, રૈયત કે રહીમ, કાંઈના પ્રત્યે પણ ધમાનદાર હોત-વફાદાર હોત તો ભારતનો ઇતિહાસ જુની રીતે લખાયો હોત—’

હુસેન : ‘તમને એવું સમજાય છે ?’

દેવી : ‘શું કરવા તેને વિચાર ન આવે—રાજકુળમાં ધણાએ ‘તો’ હોય—તેમાંનું આ પણ ‘એક’ કેમ નહોય ?’

હુસેન : ‘તમે શું ધારો છો ?’

દેવી : ‘તું પક્ષાધી વાત કરે છે, તે હું સમજું છું. હુસેન ! જે હોય તે સાફ કહી નાંખની એટલે કડાકૂટ ઓછી.’

હુસેન : ‘શું કહું મા ?’

દેવી : ‘તું કોઈ અમીરને મળ્યો હતો ને—જે વાત કહી હોય તે સમજાઈ હોય તે ?’

હુસેન : (અચંબો પામી) ‘મા, મા—હું હું તમે...’

દેવી : ‘હા, મને જાણ છે ! ખોલ, તે સાંભળ્યું—જાણ્યું અને કહ્યું તે જરા વિસ્તારીને કહે !’

હુસેન : ‘શું કહું. તમે તો બધું જ જાણો છો.’

દેવી : ‘એવું કાંઈ નહિ—પણ હું ખબર રાખું છું. કહો ! બાઈ, વિગત કહો !’

હુસેન : ‘મા, ચારેક વર્ષ પર—દક્ષિણમાં એક ફકિરનો પરચો પડ્યો—‘ઓલિયો’ ખૂબ નામીયો થઈ ગયો—અમલવા દિવસે કોઈ કબર પર લીલી ચાદર દેખાઈ—સાંજે દીવા થયા ને મુઝાવર ત્યાં બેઠેલો દેખાયો—દોરા, ધાગા, બાધા, માનતા આવીને બેઠી. લોકની ધમસાણુ જાગી. એક દિવસ તેને માનભર ધણા આવી શહેરમાં તેડી ગયા—અચાનક તે શુક્રવારના દિવસ હતો. મોટી મસ્જિદમાં નિમાઝ હતી—સર્વની સાથે તેણે પણ નિમાઝ કરી અને પછી અરબીમાં હાથ જોત્યા કરી ‘આવામ’ને આશીર્વાદ આપ્યા. બીજે શુક્રવારે ‘નિમાઝ’ પછી તેની ‘વાયઝ’ થઈ. ઈસલામ એટલે પ્રમાન અને બેપ્રમાન બંને તે કાફર એ સૂત્ર કહ્યું. તથા જે બેપ્રમાન—કાફર હોય તે

મુસલમાન હોય કે હિંદુ હોય, તે અસ્લાદનો-હઝરત પયગમ્બર સાહેબનો, ને દરેક સાચા ધર્મના દ્રોહી છે, એ સિદ્ધાંત સંભળાવ્યો. પછી ખલીફાની કથાઓ લીધી અને સત્તાના હવસ ખાતર થતી કતલને તિગ્રસ્કારી. તેવી કતલો ઇસલામને ઝાંખો પાડે છે એમ કહ્યું. ત્યાંથી તવારિખ લઈ દિલ્હીની પાદશાહતના પતન ઉપર ઉતરી નવાબો અને નાઝીઓના દગા ને દ્રોહથી તે કેવી નાકોવત અને નાહિંમત થઇ-નાશ થઈ તેનું વર્ણન કર્યું. ઓલિયાએ ઉર્દુમાં પોણા બે કલાક, લગભગ પંદરેક હજારની મેદનીને આંખ સાથે પકડી રાખી. તેની જખાન સાથે જકડી રાખી. મીઠા-ઊંચા-નીચા હલકથી બોલાતી ઉર્દુ જેવી શાએરી જખાન બીજી એક પણ નથી-હિંદી અને ફારસીનું એ પ્યારું ફરજંદ-આપણા દેશની માદર જખાન થાય તો શાએર અને શૂરા બેઉને ચેતન આપે. ઠીક, ઓલિયાએ આગળ ચલાવ્યું. ઇમાનનું નવું ચણતર બતાવ્યું. હિંદુ-મુસ્લિમ ખિરાદરી અને બહાદરી પર રચાયેલો નવો દેશ, એક દીલી અને એક આઝ્કીન પર સરજીત નવી સંસ્કૃતિનાં વર્ણનો કર્યાં. મુલકની આઝાદીની આશા સમગ્રવી. અને જેમણે ઇમાન વીસાર્યો હતાં, જેમણે બેઇમાની કરી હતી, તેમને શીર નવા ઇમાનની જવાબદારીનો ભાર છે, તે જાહેર કર્યું.

પછી પાંચેક દિવસ બાદ કોઇ ગંબીર માણસ-સાધારણ લેઆસમાં ઓલિયાને મળવા આવ્યો અને કાનમાં કહ્યું. ઓલિયાએ સામું જોઇ ઇન્કારમાં માથું ધુણાવ્યું. ને તસબી ફરવ્યાં કીધી. વળી બે ચાર દિવસ ગયા, ફરી તે જ માણસ રાતે આવ્યો, ને કોઇ રૂકો લાવ્યો. તે ઓલિયાએ વાંચી શાલ ઓઢી તે બેઉ બંધ ગાડીમાં ગયા. ને કલાક પછી કોઇ મહેલમાં પેઠા. એક નાની સીડી પરથી ઉપર ગયા ને વિશાળ ખંડમાં એક

ખઝરમ અમીર સ્વસ્થ રીતે કીનખાખની મસનદ પર બિરાજેલો હતો. તેણે ઉભા થઇ ઓલીયાને આવકાર આપ્યો અને પેલા માણસને જવા ઇશારત કરી. ખંડમાં બેજ જણ રહ્યા ને ખૂબ વાત થઇ. પછી તે ટૂંકમાં કહ્યું.

અમીર : ‘ શાહ-સાહેબ આપ ક્યાંથી તથરીફ લાવો છો ?’

ઓલીઓ : ‘ ખખર નથી-ક્યાંથી આવું છું ને ક્યાં જઇશ. અસ્થાના હુકમ પ્રમાણે ફરં છું, કહું છું-ને જઈ છું.’

અમીર : ‘ મારે વાસ્તે કાંઈ ફરમાન છે ?’

ઓલીઓ : ‘ વાઅઝમાં કહ્યું હતું તે પુદાના નેકીના નિયમના ફરમાન છે.’

અમીર : ‘ નેકીનો નતિજો ક્યાંથી મળશે ?’

ઓલીઓ : ‘ બેઇમાનીનો નતિજો ગુલામી અને નાદારી તે આપને હજી સમજાયું નથી ? આપને તો અતુલ્ય છે—’

અમીર : ‘ અમને સલામતી મળી છે.’

ઓલીઓ : ‘ જેવી વ્યંટળોને મૂળે છે તેવી, નહિ ?’

અમીર : ‘ (ગુસ્સાથી) ‘ શાહ-સાહેબ !’

ઓલીઓ : ‘ કેમ ?’

અમીર : ‘ હમાઈ ખમીર-અમારી તલવાર.’

ઓલીઓ : ‘ ખમીર જોવાઇ ગયું છે ને તરવાર રંડાઇ છે. તમારી પલટણો પરવશ છે. ને તમારા સરદારો ખેડૂતોના શિકાર કરે છે. શેરની સામે છાતી ઠોકનારા મરદો અને મેદાનમાં સમશેર ફેરવનાર સિપાઇઓ મને દેખાતા નથી.’

અમીર : ‘ અમારું આપ અપમાન કરો છો.’

ઓલીઓ : ‘ નહિ, તમને તમારું ‘સ્વ-લાન’ કરાવું છું.’

અમીર : ‘આપના શબ્દો સખત છે.’

ઓલીઓ : ‘સુંવાળા છે-જનાખ! જે આકરા ધા ગ્રીલવાનું વીસરી ગયા હોય તે જરૂર સાચા સખત શબ્દોથી અકળાય.’

અમીર : ‘અમારી ઇજ્જત તો સહ્તનતના સાક્ષી તરીકે છે.’

ઓલીઓ : (ખડખડાટ હસી) ‘સરખા હોય તે સાચી-જનાખ! તમે સર્વ નાના મોટા કેવળ ઓશિયાળા અને આશ્રિતો છો.’

અમીર : ‘અમારી સ્વતંત્રતા છે-અમારા કામમાં કોઈ જાતની ડખલ નથી.’

ઓલીઓ : ‘લોકને છૂંટવાની-રૈયતને રંજડવાની છૂટ! એકામ નાણું ઉડાડવાની સગવડ! બે-લગામ વહીવટ ચલાવવાની પરવાનગી! એટલી સ્વતંત્રતા તમને છે. તમે કોઈ પણ કશે જખ શકો છો! ના. કોઈ પણ આમણુ-સામણુ લેખ-લખાણુ કરી શકો છો? ના. તમે રાજાઓ ને જમીનદારો તો સહ્તનતના શિકાર થાણીઓ છો.’

અમીર : (ફાટી આંખે) ‘શું કહ્યું! શું કહ્યું!’

ઓલીઓ : ‘હા, હું સામેજ બેઠો છું, મને જેર કરો-કેહ કરો-તમે જ સહ્તનતને સાથ આપી સાચવી છે. તમે મુગલધને દ્રોહ કરી-ઇસ્લામને શિકસ્ત આપી-તમે અંગ્રેજને મદદ કરી-ટીપુને મહાત કરાવ્યો; અને પેશવાને લાચાર કરાવ્યો અને તમારું નક્કી કરી, તમારા સ્વપ્નાનાં દક્ષિણમાંથી, કોળીઓ કરી, અંગ્રેજોએ તેમની ચાલાકીથી આખું રંજપૂતાના-માળવા કાઢિયાવાડ ને માતેહાતની સંધીથી તાબે કર્યા અને ગુજરાતના નંદનવનને લશ્કર રાખવાને નામે ખરીદી લીધું. કહેલ-હવે, તમે

શું કરે છે ? જનાનામાં સડો છે. સમશેર ખીંટીએ ભેરવી છે. ઉમરાવો પ્રજાને કનડે છે. ખજાનો ખાલી છે. તમારી જમીનો ગેરવહીવટ છે. દસકરોડની રિયાસત લૂપી લીમડા જેવી થઈ ગઈ છે. ને તમે અપમાનના કડવા ઘૂંટડા ગળી, કાંઈ નાચનારીના ખોળે આશ્વાસન લો છો.’

અમીર : (ઊભો થઈ ગયો છે. આંખમાં રોષ ભરાયો છે.) ‘સાંધ્યાવા, બસ કરો. હમણાં તમે હવાલતમાં જશો. ને એક સુખનથી તમે રેસિડેન્સીમાં પહોંચી જશો.’

ઓલીઓ : (ખડખડાટ હસી) ‘શાખાશ, ઇસ્લામના નૂર શાખાશ. શત્રુને પણ સમશેર સાથે માનમરતપાથી વિદાય કરનાર શાહોના વારસ થવાનું ગુમાન રાખનાર તને હજારો હજાર વાર મુખારક હો. મોકલ, મોકલ મને રેસિડેન્સીમાં જબદીથી મોકલ કે તારી ઇજ્જત હિંદુસ્તાનમાં જાહેર થાય અને સાથે સાથે તારા ઇમાન પરની લ્યાનત દુનિયાને રોશન થાય. મને શું કરવા બોલાયો—મને રૈયત સાથે કામ છે. રાજા ને નવાબો સાથે મને કામ નથી.’ (ઊભો થઈ જાય છે. કદાવર શરીર ઊંચું થાય છે. આંખો ચમકારા મારે છે.) ‘બોલ, શાહ થવાના ખ્વાબમાં ઊંઘનાર અમીર, બોલ—તારે મારું શું કામ હતું ? મેં તો જે સાચું હતું તે કહ્યું.’

અમીર : (બેસી જઈ) ‘નહિ, નહિ—તમે અકળાઓ નહિ. પણ હમે લાયક છીએ.’

ઓલીઓ : ‘જેનું દિલ ડરી ગયું છે, તેનું બદન કંઈ જેવું જ સમજવું !’

અમીર : ‘તો શું કરવાનું સૂચવો છો ?’

ઓલિઓ : ' તારા જંડાર ભરવા માંડ. તારો ખજનો તર કર, કે તમને નહિ તો તમારા કાઈ વારસને કામ આવશે. તારી રૈયતને સમશેરની તાલીમ લેવા દે. તારી પલટણોને કાબેલ બનાવી રાખ. તને નહિ, પણ મુલકને કામ આવે તેવી મુરાદ રાખ.'

અમીર : ' અમારી પલટણો ! શાહ સાહેબ ! ચાર દિવસ પણ હમે લઠીને ટકાએ નહિ.'

ઓલીઓ : ' વાહ, વાહ. હવે ત્યારે તમે સમજો છો ખરા ! '

અમીર : ' સમજીને કરીએ શું ? સો, સો વર્ષના કાટ ચઢ્યા છે.'

ઓલીઓ : ' તમારા મન પર કાટ ચઢ્યો છે, અને ખૂબી તો એ છે કે તમારા દિલમાં કીડા પડ્યા છે.'

અમીર : ' શાહ સાહેબ શું કહ્યો છો ? '

ઓલિઓ : ' જનાબ સાચી વાત છે-તમને સાચો ઇમાન નથી. ઇન્સાનિયતનો ઇસ્લામ તમને પ્યારો નથી. મરિજદ અને મોલવીઓનો ધર્મ, તમને સાચવવા પૂરતો, તમે માનો છો; તે સાચવો છો. ઇસ્લામ તો ઇન્સાનિયતનો પેગામ છે. હિંદુઓનો વેદ, એશિયાના પહાડી શિખરમાંથી સર્જાયા ને પથરાયો-ઇસ્લામ રેતીના રણમાંથી પથરાયો-ને બેઉ-વેદ અને કુરાન-પાકે પરવરદીગારની કોઇ અવનવી કરામતથી આ ભરતખંડમાં ભેળા મળ્યા. અને યાદ રાખો-નવા ઇમાનનો કોઇ અજબ આકૃતાબ અહીંથી પ્રકટ થશે. રૈયતને ઇન્સાનિયતનો નવો પેગામ અહીંથી દુનિયાને મળશે. જનાબ, તમે ફક્ત ઇસ્લામના જ નહિ, પણ ઇમાન, ઇજ્જત અને ઇક્લમના નૂર

થઈ શકે છે-આંખોમાં તરવરાટ લાવી જરા બુઝો ને આવતો જમાનો પારખો, જનાખ.'

અમીર : 'એકસ રાહ કહો-શાહ સાહેબ !'

ઓલીઓ : 'રાહ તો સાફ છે. વહીવટની નવી રચના કરો, ઉમરાવોને કાબૂમાં રાખો-રૈયતને તરખીઅતક તાલીમ આપો-ખેતી લીલી બનાવો-હુન્નર ઉદ્યોગની સગવડ કરો. ખજાનો એકઠો કરો-એકની જરૂર પડે હજાર ખર્ચી શકાય તેવી અનામત રાખો, અને તમારી દહેશત મૂકી દો.'

અમીર : 'મારી દહેશત-શું મૂકી દઉં ?'

ઓલીઓ : 'તમને-સૌ રાજાઓને-પરહેઝ કરે-ઉઠાડી મૂકે-ખાલસા કરે-તેવી બીતિ છે તે છોડી દો. અને તમારું એકજ ઇસ્લામી રાજ મુસલમાનોની આંખ થઈ રહે ને સારા મુલકની પાંખ થાય તેવો વર્તાવ રાખો. મુલકમાં ફરો-અમારા પ્રાંતોના અકાબરો સાથે ઓળખાણ કરો. સંબંધો રાખો. તમને સસ્તનત અડકી શકશે નહિ-સસ્તનતને તમને સાચવવામાં જ સ્વાર્થ છે.'

અમીર : 'કેમ ?'

ઓલીઓ : 'તમારે નામે દેશના મુસલમાનોને ખુશ રાખી, બોળવી તામે રાખવા-અણીને મોકે તમને આગળ કરી આખા દેશને તામે રાખવા-ને તેમાં મુસલમાનોનો ઉપયોગ કરવા-જરૂર પડે ઇસ્લામની દુનિયામાં તમને મોખરે રાખી, પાછળ તોપ મોઢવી, તમારી મારફત, તેની સસ્તનત ને લાગવગ દિલ્લીથી મીસર સુધી કાયમ રાખવા !'

અમીર : 'સમજમાં આવે છે. શાહ સાહેબ-તમે કોઈ મોટા ઇસ્લામી છો-તમારી આંખોમાં તવારિખની તમન્ના છે-પરવરદીમાર તમારા જેવા હસ ઓલીઓ ઇસ્લામને આપે.'

ઓલીઓ : ‘ ખૂદાની મહેર છે. જનાબ, ઇસ્લામનો હું સેવક છું. હિંદુસ્થાનનો હું પરવરશ છું. રૈયત હિતની પરસ્તી મારો સાચો ધર્મ છે. હિંદુસ્થાનની આઝાદી મારી એક જ તમન્ના છે.’

અમીર : ‘ બીજી કાંઈ ફરમાશ છે--ફરી મુલાકાતે આવશો ?’

ઓલિઆ : ‘ જનાબ, મુલાકાતનો સવાલ નથી. ઉપયોગ હોય અને જરૂર હોય તો મળીશ. પણ હું જે કામે આવ્યો હતો તેમાં અસ્લાહની મહેરથી સલુકાઈ મળી છે. ને હવે આઠ-દસ દિવસમાં હું ચાલ્યો જઈશ.’

અમીર : ‘ મારી ઉંમર થઈ છે. આપની તમામ વાત હું ખાસ મારા નખીરાને કરીશ. ને તેનો રૂકો કરી મારા કબીલાને ખાનગીમાં ફરમાવીશ.’

ઓલીઆ : ‘ કોઈ રૂકાની જરૂર નથી. આપ પોતે શાયર છો, ખૂબ કાવ્ય બનાવી આપના નખીરાની જમાનમાં મૂકાવોને. નિમાઝની આયત માફત રોજ પઢે તેમ ફરમાવો. એટલી જ મારી આરજુ છે.

અમીર : ‘ ખુદા, શાહ સાહેબ, સિધાવો, દુઆ આપો.’
(ઊભો થઈ સ્ટેજ માથું નમાવે છે. હાથ લાંબા કરે છે.)

ઓલીઆ : (અમીરનો હાથ પકડી) ‘ અસ્લાહ આપને દિમાગ-દિલ-દિલેરી ને દિલાવરી આપે-જનાબ, મને રૂખસત આપો.’

‘ અમીરે તાળી પાડી એટલે તેના માણસો તુરત આવ્યા. ને હું ત્યાંથી વિદાય થયો ને દરગાહ પર ગયો. ને આવી રીતે હું જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં વેદાન્ત અને ઇસલામના સમન્વય

અને હિંદુ-મુસલમાન શરાફત અને મોહબતની સમજુત આપી એકમત એક જૂથ થવાની નોખત પોકારી છે-મા.'

*

દેવી : 'હુસેન-મારા ભાઈ! તેં તો અણમૂલ કામ કર્યું છે ને હજુ તો તારે કેટકેટલાં કામ કરવાનાં છે. ખાં સાહેબ, ઓલીઆએ અજમેર શરીફમાં ક્યારે પડાવ આપવા વિચાર રાખ્યો છે!'

હુસેન : 'કેમ મા-કાંઈ છે-ત્યાં?'

દેવી : 'અજમેરમાંથી-કરાંચીથી માંડી સિયાળકોટ અને લખનોથી-ખંડવા સુધી નજર રખાય ને કામ કરાય-અહોહો! કેવો મ્હોટો પ્રદેશ ને કેટલી ભવ્ય શક્યતાઓ છે!'

હુસેન : 'મા-શું કરાવશો?'

દેવી : 'જે દક્ષિણમાં કશું અને કરાવ્યું તેજ!'

હુસેન : 'મા-મુસલમાન છું અને આ તો તદ્દન જૂની માન્યતાનો હિંદુનો દેશ છે!'

દેવી : 'તેથી જ વધારે સગવડ છે ને તારી મદદમાં પૂર્ણાનંદ સ્વામી ત્યાં પાસે પાસે ફરતા હશે. ત્યાંની સૂફી ભૂમિમાં જરા નવાં પાણી સીંચો.'

હુસેન : 'પૂર્ણાનંદ કોણ છે મા?'

દેવી : 'તમારો મુરખખી છે-હુસેન, મારતંડ પૂર્ણાનંદ થયા છે ને!'

હુસેન : 'તારે હવે, અહીં મારો બીજો રિપોર્ટ તો બધા યાદીમાં છે-મને ખાસ કાંઈ કહેવાનું છે?'

દેવી : 'ના, હમણાં તું જરા માંદો પડી જ ને ઘેર જઈ
બાર મહિના આ બંગાળના તોફાનનું કેમ થાય છે, પછી વાત.'

હુસેન : 'તમને કેમ લાગે છે-મા?'

દેવી : 'તું શું ધારે છે?'

હુસેન : 'આ લોકે લાગણીવશ છે, ઉસ્કેરાશે ને ધમ-
પછાડ કરશે-પણ...'

દેવી : 'પણ-શું?'

હુસેન : 'એમનામાં કર્તવ્યાર્પણ નથી-મા.'

દેવી : 'હુસેન-તમે લોકે પાંચસો વર્ષ બંગાળને પગ
તળે ચગાવું છે, એટલે બાયલું જ હોય ને?'

હુસેન : 'હમારા સમયમાં તો બંગાળીઓ હમારી સામે
લડ્યા હતા ને સાથે રહી પણ લડ્યા છે. આ તો દોઢસો
વર્ષની અંગ્રેજ આબાદી છે-મા.'

દેવી : 'મને કાંઈક ફરેબ લાગે છે. પૂર્વ બંગાળના
મુસલમાનોને છૂટા પાડવા કેશિષ થશે!'

દેવી : 'એ તો જે સત્તાધિશ હોય તેને કાઢના કાઢ
અમીચંદ મળી આવે-પછી અંગ્રેજ હોય કે મુગલ હોય કે
હિંદી હોય!'

હુસેન : 'અમીચંદોની ઓલાદ તો કાયર દેશ અને પામર
પ્રજામાં અખ્યાતી રહેવાની.'

દેવી : 'પણ, તો પછી આપણું બધું કામ નકામું જ
ગણવાનું હુસેન.'

હુસેન : 'મા, આ કલમથી કંપતા મુલકમાં એક
દાયકાનો દાવાનળ સળગે નહિ, ને હોળીના કેસકાના શરબતની

માફક લોહીના રંગ ભૂમિ પર છંટાય નહિ, ત્યાં સુધી રૈયતનાં હીમ થઈ ગયેલાં હૈયાં ઉકળશે નહિ ને અમળાઈ ગયેલી અક્કલ સવળું જોશે નહિ, ને અયાશી શરીર તથા એદી હાથો ઉશ્કેરાશે નહિ.’

દેવી : ‘એજ માર્ગે જવું પડે તો હું નિઃશ્વાસ નહિ નાંખું. પણ બીજો માર્ગ છે હો !’

હુસેન : ‘શું મા ?’

દેવી : ‘અંગ્રેજો સમજે ને આપણને શીખવી, તેમના સાચા સહોદર કરી, જગતમાં તેમની સાથે શાંતિ અને સંસ્કૃતિ સ્થાપવા-સમૃદ્ધ અને શક્તિશાળી થવા આપણને કળવે અને પોતાના કરી લે, તે.’

હુસેન : ‘મા, આ તમારાં સુંદર સ્વપ્ના છે. અંગ્રેજોને પરગજુ શું કરવા માને છે ? એ તો વેપારી પેઢી છે. તેણે આપણી કમઅક્કલ અને કમતાકાત આપણા અંગત હિતો અને આકાંક્ષાનો લાલ લીધો; બાકી તેઓ કાંઈ આપણું ઐય કરે તેમ હું માનતો નથી.’

દેવી : ‘કાણે જાણે ઇશ્વરની લીલા કેવી હશે, હુસેન !’

હુસેન : ‘મા, ઇશ્વરને સ્મરી માળા ફેરવવાથી કાંઈ વળતું નથી. સલતનતો તો સમશીરથી સંપાદન થાય છે, સંહાર થાય છે ને સચવાય છે. માટે આ સમાધાનની વાતની કલ્પના કેમ કરો છો !’

દેવી : ‘હુસેન, સમશીરથી કાંઈ નહિ વળે. સમશેર રક્ત રેડે પણ સમશેર એક બિંદુ લોહીનું બનાવી શકે નહિ. જે પણ સમશેરમાંથી કોઈ કીલકીલાટ કરતું બાળક સાંપડ્યું, એવો અમલકાર થશેન્યારે હું સમશેરને ઇશ્વર માનીશ.’

હુસેન : ‘મા, મા. તમે શું કહો છો ?’

દેવી : ‘હુસેન, સમશેર તો શહિદોને શોભે. સ્વદેશના રક્ષણ કાળે, પ્રજાના આત્મા કે સ્વમાનની સાચવણી કાળે, કેસરિયાં ને જૈહર શોભે. જે સમશેર આક્રમણ કરે તે અન્યાય કરે. તે સમશેરનો નાશ કરવો, તેજ પુણ્ય છે.’

હુસેન : ‘તો મા, અંગ્રેજની સમશેરે તેમજ ક્યું છે ને તેનો નાશ કરવામાં પુણ્ય તમારી કહેવતથી જ ઈષ્ટ છે.’

દેવી : ‘ના, અંગ્રેજની સમશેરે હિંદુસ્થાન જીત્યું નથી. અંગ્રેજની અકલ અને ગેકનિષ્ઠા ને આપણી બેઠમાની અને દેશ પ્રત્યે બે દિલથી-આપણે, આપણા જ માણસોની મદદથી તેમને આપણે લેવા દીધું-એમજ કહો કે તેમને સાંખ્યું છે-તેઓ હવે સાચવે છે ને તેમાંથી નફો કરે છે-તેમનો શું વાક ?’

હુસેન : ‘પણ તેમ ક્યાં સુધી ચલાવવા દેવું મા ?’

દેવી : (આંખમાં તેજ આવે છે) ‘સમજ સીધી થાય, જનતાના આગેવાનોમાં દેશની દૃષ્ટિ આવે ને બાળકોની માતાઓ તેમના સ્તનમાંથી પોતાના બાળકોને દેશપ્રેમનાં દૂધ પાય ને અન્યાય કાળે-સત્ય કાળે-રાષ્ટ્ર કાળે-સંસ્કૃતિ કાળે-શહિદોનાં હાલરડાં ગાય ત્યાં સુધી હુસેન.’

હુસેન : (બોલો થઈ જઈ માથું નમાવે છે) ‘મા-મા. ખરું કહ્યું, પણ પછી તો આપણી બગાવતમાંથી સલતનત થશે ને ?’

દેવી : ‘બગાવત નહિ, ને સલતનત તો નહિજ હુસેન, બગાવત તો બે દિવસ નહિ ટકે ને સલતનતનો ખ્યાલ થયું કરવો નહિ-’ આવામ સાદશાહ રૈયત રાજ ’-એજ શ્રુત

ભારતમાં પ્રસારવું ને તે કાળેનો મંત્ર-રૈયત હિતની ભક્તિ અને તે કાળે સ્વ-અભિદાન.'

હુસેન : આ સત્ય છે-પણ મા, પૂછું ? તમારું મન અંગ્રેજ તરફ કેમ પક્ષપાત કરે છે !'

દેવી : 'કારણ છે, હુસેન-તેઓ અહીં સો વર્ષથી છે, તેમનો ને આપણો દૈવ્યોગે કાંઈ સંબંધ નોડાયો છે-એ સંબંધ સુધારવો ને સોનેરી કરવો તેમાં ખરું રાજનીતિપણું છે. આપણી તાકાત ને કાબેલિયત એમની મદદથી ફળવી-આપણું સ્થાન મેળવવું ને એમની મદદ ખોવી નહિ. તેમાં આપણું હિત છે, એમ માનું છું.'

હુસેન : 'ખીન સંબંધો કહી શકાય, મા ?'

દેવી : 'જો, ચીનની દશા જો, ઈરાનની દશા જો-વરૂની માફક તેની વહેંચણી કરવા યુરોપનાં રાજ્યો મથે છે. તે સ્વતંત્ર હતા ને છે-છતાં તે કેમ વિકસ્યા નહિ ને લાચાર રહ્યાં ? આપણી કદાચ એથી પણ ખરાબ દશા થાત. આજે આપણો આખો ભરતખંડ એક અને અંકિત છે-તે મહાસિદ્ધિ છે. એ કદીએ ન ત્રુટે તે જોવાનું છે-તેમાંથી આપણા ખેડના ધર્મનું ને પ્રગ્નના ઉદ્ધારનું હિત છે.'

હુસેન : 'તમારું માનસ-સમાધાનનું છે-મા ?'

દેવી : 'હા, જગતભરમાં સમાધાન-સમજાવટ અને સમજીત પછી-સ્વમાન અને સ્વહિત-સાથનું, મૈત્રી માટેનું સમાધાન જ એકજ-સર્વકલહ અને કષ્ટનો સનાતન ઉકેલ છે-સમજ્યો ?'

હુસેન : 'અંગ્રેજો આવું સમાધાન કરશે ?'

દેવી : ‘હા, આગેવાનો પ્રજાને સખળ કરશે તો પ્રજા-
હિતમાં સમાધાન થશે. અને આગેવાનો પ્રજાને અંધારામાં
રાખી કેવળ રાજકીય કે આર્થિક હિત જોઈ વિચારી વર્ગો ને
વર્તુલને બળવાન કરતા હશે, પક્ષવૃત્તિથી કામ લેશે, તો
આગેવાનો સાથે પ્રજાને નામે જુલું સમાધાન થશે, અને દેશમાં
નવી તરહની ગુલામી આવશે. પ્રજાને તો પછી બળવો કરવાનો
બાકી રહેશે-પોતાના જ છત્ર સામે-અને તે વધારે કઠણ પડે;
અને તે પ્રસંગ વિપરિત થઈ પડે. તેમાંથી માર્ગ તો કાંઈ
અદ્ભુત પ્રભાવશાળી-અગમ્ય બુદ્ધિમત્તા પ્રજાહૃદયના પારખુ
હોય તે જ નૈસર્ગિક આત્મ સમજથી કાઢી શકે.’

હુસેન : ‘અદલાની ધમ્મી, મા ! ભારતના ભાગ્યમાં
કાણુ જાણુ શું સંતાપ ને કેટલાએ પરિતાપ હશે-મને રજા
આપશો ?’

દેવી : ‘હા, તમે બધા મળવાના છો કે નહિ ?’

હુસેન : ‘તમે કહો તેમ કરીએ !’

દેવી : ‘આવતી સાલે કે પછી અજમેરના ઓરસ વખતે
રાખો ને બેઠે એકજ વખતે હોય તો હું પણ પુષ્કરજીની યાત્રાએ
આવું-હિતાવળ શી છે ?’

હુસેન : ‘વારૂં મા ! મને આશિષ આપો.’

દેવી : ‘તું, જાઉં છું કહે છે ને જતો કેમ નથી-વાત
કરાવે છે. તે શું છે હુસેન, કાંઈ છે ?’

હુસેન : ‘(પાસે જઈ) ‘મા, માઈ મન માનતું નથી.’

દેવી : ‘કેમ ?’

હુસેન : ‘તમે અહીંથી વીકળી જાઓ.’

દેવી : ‘ શું છે ? ’

હુસેન : ‘ મને દગાનો સંદેહ છે, ને આ બધા તમે કહો તેમ તોફાન કરશે પણ માથે આવી પડશે તો પગે પડી બધું બોલી દેશે. ’

દેવી : ‘ એ લોકો કાંઈજ જાણતા નથી. ’

હુસેન : ‘ તે ખરૂં પણ તમને તો પુરાવી દે. ’

દેવી : ‘ હા એ શક્ય છે—તેનો ઇલાજ છે—હુસેન ! પેલા પોલીસ રાયસાહેબ—રાયબહાદુર—થઈ અહીં આવ્યા છે—તે કામ લાગશે. ખાત્રી રાખજે. ’

હુસેન : ‘ જસ હવે મને નિરાંત થઈ-જઈસ. ’

ઉલકતાની એક મોટી સરકારી ઓફિસમાં એક ખંડમાં પટણામાં જોયા હતા તે પોલીસ ડેપુટી સાહેબ-પછી રાયબહાદુર બન્યા હતા તે-ટેબલ આગળ બેસી વિમાસણમાં બારીબાર એકી નજરે નિહાળતા હતા. વારેવારે ટેબલ પર બે ચિટ્ટી હતી તે જોતા હતા. એકમાં ત્રિપુંડ્ર અને ત્રિશુલના ચિત્ર સિવાય કંઈ નહોતું. બીજામાં આખા ખંડાળના પોલીસ વડા-આઇ. જી. વી.ની ખાનગી ચાર લીટી હતી-‘મને મળી જજો.’

રાયબહાદુરની આંખ આગળ ધણું ચિત્રો આવી ગયાં. તેમનું બાળપણ-તેમનું સગપણ-તેમનું નોકરીમાં રહેવું-લૂંટ પકડતાં જીવનું જોખમ થયેલું તેમાંથી કોઈ સાધુએ તેમને બચાવેલા-ને સારવાર કરેલી-સાધુએ આપેલી દેશ-હિત-રૈયત પ્રેમ રાષ્ટ્રભક્તિની દિક્ષા-વખતોવખત કોઈ કોઈ સોંપેલાં ને કરેલાં નાનાં મોટાં કામ-પટણામાં દેવી-આવી-રહી-ને વિદાય કરી-પછી તેણે દેશમાં પર્યટણ આરંભ્યું, તેના પર નજર રાખવાનું કામ તેમને સોંપાયું, તેમણે ખૂબીથી બુદ્ધિસર પણ કાયદાથી રક્ષિત એવી રીતે પ્રવૃત્તિઓને વર્ણવી-શંકા આવે પણ સાબિતી હોય નહિ, તેવી રીતે રિપોર્ટ કરી દેવીને સાચવી હતી. હવે તેની ગૂંચવણ વધી હતી. તેમનું પોતાનું સ્થાન બહુ ઊંચું ગયું હતું. વયમાં અનેક નાના અધિકારીઓની

હશેજો હતી. તેમની ચારણીમાંથી આવતા રિપોર્ટોને મરેડ આપવાનું મુશ્કેલ થઇ પડે તે સ્વાભાવિક હતું. વળી દેવી હમણાં જ કલકત્તે આવી પંદર દિવસથી—મહાભારતની કથા કરતી હતી—કોઇ મંદિરમાં તે ઉતરી હતી. પણ ત્યાં તે જડતી નહિ. દેવી રીતે ને ક્યાં જતી, ખેસતી, તેની તપાસ ચાલતી હતી. છતાં કાલેન્જેમાં—નિશાળોમાં—કારખાનાઓમાં નવી રીતને ગણગણાટ અને સળવળાટ અમલદારોના ચક્રાર કાને સંભળાઈ સમજાઇ ગયો હતો. પોતે અલિપ્ત રહી શકે તો સાઈ, પણ આજે જે આપત્તિ શરૂ થઇ હતી, ત્રિપુર અને ત્રિશુળ મોકલી દેવીએ તેને સ્મૃતિ કરાવી હતી. ફરી તે જ ચિહ્ન—આવે તો તેને મળવાનું નિમંત્રણ સમજવાનું હતું. તેના વડાએ તેને ખોલાવ્યો હતો. કદાચ આ જ કામ હશે ? કોના પર અરોંસો રાખવો ? વિચિત્રણ પ્રસંગ દેવી રીતે પાર કરવો તેની વેતરણમાં તેઓ એકા હતા. તેટલામાં આરાયું ઉઘડ્યું ને એક સામાન્ય માણસ સાદા પોષાકમાં અંદર આવ્યો, ને ઊભો રહી સીધા હાથે સલામ કરી. રાયબહાદુરે સામે જોઈ પૂછ્યું, ' કેમ સલીમ ? '

આવનાર સલીમ : ' હજુર, મને-તો આ સાધુબાઈ બહુ વિચિત્ર લાગે છે. એનું ચોક્કસ રહેઠાણ હું શોધી શક્યો નથી. પણ મંદિરમાં એને ઘણા મળવા આવે છે ને બધા સાથે તે ખુદ્દી રીતે વાત કરે છે. કથા કરે છે ને સ્ત્રીઓ સાથે ચર્ચા કરે છે. હિંદુ—મુસલમાન ધણી બાઈઓ વાત કરવા ગય છે. '

રાયબહાદુર : ' સ્ત્રીઓને શું કહે છે ! '

સલીમ : ' હજુર, મારી બહેન ત્યાં ગઇ હતી. તેને કહ્યું કે બહેન, તારે દુઃખી રહેવું નહિ—તારો બાપ હોંશિયાર માણસ છે. જે ઈમાન સમજે ને ઈમાન સાથે જીંદગી જીવે તેના પર

ખુદાની મહેર હોય છે. બાકી તો બહેન! તું શું કરે! મારી બહેન પૂછ્યું કે તમે મારા કાઢને ઓળખો છો? ત્યારે કહ્યું કે, ધણા મળે છે. કાઢ દિવસ જોયા હશે-પણ તારા જેવો નેકીવાળો હોય તો મુલકનું બહુ કરશે. ને પછી નામ પૂછી કહ્યું, કે કાતમા! તારે લગ્નની વાર છે. બે વર્ષ પછી કાઢ સરસ ખાવીદ તને મળશે એમ મને લાગે છે. મારી બહેન તો હેરાત પામી ગઈ. અને તેવી રીતે કાઢને કાઢ ગય છે તેને તે કહે છે. એ ક્યાંથી આવી, કાણુ છે, તે કાઢ જાણતું નથી.'

રાવબહાદુર : 'તે તો તારે શોધવાનું છે. તારે ઇમાનદારીથી નોકરી કરવાની છે, સલીમ.'

સલીમ : 'સાહેબ, મેં કદી હરામી કરી નથી.'

રાવબહાદુર : 'પણ નહિ જ કરે તેની શી ખાત્રી-વેસો ઇમાનને પણ પીગળાવી દે છે.'

સલીમ : 'તોઆ! તોઆ સાહેબ.'

રાવબહાદુર : 'પછી એ બાઈ ચર્ચામાં કાંઈ ખાસ કહે છે?'

સલીમ : 'ઘણું ઘણું, ઘણી રીતે, કહે છે. પણ એનો સાર એજ હોય છે કે, ઇમાન ખાતર-દેશ ખાતર-રૈયત ખાતર-મરદ ને ઓરત બેઉએ બચ્ચાંને જીવવા અને જીન આપવા કળવવા.'

રાવબહાદુર : 'બરાબર છે, તેમાં ખોટું શું છે-સલીમ?'

સલીમ : 'પણ આજનું શું સાહેબ?'

રાવબહાદુર : 'કેમ એમાં રાજને શું?'

સલીમ : 'માફ કરજો, આપ મહેરબાન છો. આપ મોટા ઉપરી છો ને મારી મક્કરી કરશો તો?'

રાયબહાદુર : 'કેમ વળી તે શું છે !'

સલીમ : 'તો સાહેબ આ તો અંગ્રેજનું રાજ છે.'

રાયબહાદુર : 'તેમાં શું ?'

સલીમ : 'પણ મુલક તો આપણો છે. રૈયત તો હિંદુ મુસલમાનની છે.'

રાયબહાદુર : 'એટલે તેમાં તારે શી પંચાત છે-
છોને રહી.'

સલીમ : 'તો સાહેબ-આ સાધુબાઇ રૈયતની વાત કરે
તે રાજ વિરુદ્ધ ગણાય કે નહિ ?'

રાયબહાદુર : (ખડખડાટ હસી) 'રાજ તો રૈયત કાળે
છે. મહારાણી વિક્ટોરિઆએ ઢંઢેરા પીટી રૈયતની આબાદી ને
શાંતિ સુખાકારીનાં વચન આપ્યાં છે-સલીમ ?'

સલીમ : 'પણ એ બધું ક્યાં છે, સાહેબ !'

રાયબહાદુર : 'કેમ, શું નથી ?'

સલીમ : 'રૈયતમાં ક્યાં આબાદી કે સુખાકારી છે ?'

રાયબહાદુર : 'તો શું છે !'

સલીમ : 'અરે સાહેબ, તમે મોટા માણસો; પંદરસોના
પગાર મળે તેમને શું ?-ગરીબ લતામાં શી હાલત છે તે તમને
ન સમજાય સાહેબ !

રાયબહાદુર : 'તે મારે સમજવાનું કામ પણ શું ?'

સલીમ : 'કેમ નહિ સાહેબ, તમારે બધી વાતની,
લોકમતની-લોકશક્તિની બાતમી રાખી રળુ કરવાની-આપે જ
મને શીખવ્યું છે તેથી કહું છું.'

રાયબહાદુર : (હસીને) ' તે શું બાતમી લાગ્યો છું !
ઉલટો તું તો બાપણુ કરે છે ! '

સલીમ : ' નહિ સાહેબ, મને માફ કરો. હું તો પૂછતો
હતો કે રૈયતહિતની વાતો આપણા સાહેબો રાજ વિરુદ્ધ
કેમ ગણે છે ? '

રાયબહાદુર : ' રાજહિત અને રૈયતહિત એક હોય ત્યારે
રાજપ્રોહ સંભવે નહિ-આપણે ત્યાં તે વીસરાઈ ગયું ને વંશ-
હિત અને કામ-હિતની વૃત્તિ થઈ, એટલે અંગ્રેજોએ આપણો
ઉદ્ધાર કરવાનું માથે લીધું. '

સલીમ : (અચંબો પામી) ' સાહેબ ! '

રાયબહાદુર : ' ખરું છે, પછી અંગ્રેજને ' સત્તા અને
' પ્રબલ 'નો લોભ લાગ્યો; એટલે હવે રૈયતહિતમાં રાજહિત છે,
તે વચનમાં રહ્યું, અને અમલમાંથી જતું રહ્યું. '

સલીમ : ' આપ તો સરકારનો દોષ કાઢો છો ! '

રાયબહાદુર : ' જરૂર ! મેં મારા રિપોર્ટમાં લખ્યું છે
કે રાણીનું વચન પાળવા સક્રિય પ્રયાસ કરીને પ્રજાનાં મન
પાછાં મેળવી લેવાય તેમાં જ સરકારનું હિત છે. '

સલીમ : ' આ સાધુઆઈ પણ તે જ કહે છે, સાહેબ ! '

રાયબહાદુર : ' તો પછી તેમાં રાજની સેવા છે. સલીમ !
રાજવિરુદ્ધ શું રહ્યું ? '

સલીમ : ' સાહેબ-તો પછી એના પર તપાસ કેમ
રહે છે ! '

રાયબહાદુર : ' શત્રુ અને મિત્ર, સૌની ચોકસાઈથી તપાસ
રાખવી, તે રાજનું એક કામ છે. '

સલીમ : (સામું જોઈ) ' તો મારે ફવી રીતે રિપોર્ટ કરવો ? '

રાયબહાદુર : તેં જે સાંભળ્યું હોય ને જોયું હોય તે તમામ-ટીકા-વગર, સમજ્યો ? વિશેષ કંઈ નહિ. '

સલીમ : (આગ્રહ પૂર્વક) ' મારો અભિપ્રાય લખવો કે નહિ સાહેબ ? '

રાયબહાદુર : ' તારી પાસે રિપોર્ટ કરવાનું કામ છે; સલીમ ! અભિપ્રાય આપવાનું તારું કામ નથી. અભિપ્રાય બાંધવાનું કામ પણ તું હમણું કરતો નહિ. હજી તારે બહુ શિખવાનું ને સમજવાનું છે સલીમ ! '

સલીમ : ' સાંઝે સાહેબ એકદમ મત બાંધવો નહિ ને ઉચ્ચારવો નહિ, તે શિક્ષણ હું બૂલી ગયો. '

રાયબહાદુર : ' કંઈ નહિ, અને સલીમ તારી બહેને પાછી જશે કે ? '

સલીમ : ' મોકલું, સાહેબ ? '

રાયબહાદુર : ના રે, જય તો જરા કહેજે કે સાધુઆઈ પાસે જાણી લાવે કે તે તાજિયા સુધી રહેવાનાં છે ? '

સલીમ : ' જેવો હુકમ સાહેબ, હું રજા લઉં છું. '

રાયબહાદુર : ' વાર્-ને સલીમ, ઇમાન કદી ચૂકવો નહિ હો. '

સલીમ : ' જી, સાહેબ કદી નહિ બૂલું. '

એ જીવાન ગયો, અને રાયબહાદુર ઊભા થઈ, પાંધડી પહેરી, બહાર નીકળી, મોટા સાહેબની ઑફિસ તરફ ગયા. •

સરકારી સેક્રેટરીએટના વિશાળ મકાનના એક ખંડમાં ઇલાકાનો પોલીસનો વડો, ટેબલ આગળ બમર ચઢાવી બેઠો છે. ચપરાસી કાર્ડ લઈ આવે છે. ને તેણે ‘સલામ બોલો’ કહ્યું. અદ્યત્થી ચપરાસીએ જઈ બારણું ખુલ્લું રાખ્યું ને રાયબહાદુર સાહેબ અંદર આવ્યા. જરા નમી સીંધા અક્કડ થઈ સલામ કરી કહ્યું. ‘કેમ છો સાહેબ, ખુશી છો ને.’ સાહેબ ખુરશી પરથી ઊભા થઈ, હસ્ત લાંબાવ્યો ને કહ્યું. ‘ઠીક છું. રાયબહાદુર તમે કેમ છો?’ ‘તમે’ અને ‘કેમ’ ઉપર સહેજ બાર સ્વરમાં હતો, તે રાયબહાદુર કળી ગયા ને ગંભીર થયા.

રાયબહાદુર : ‘હમણાં જરા ફિકરમાં છું.’

સાહેબ : ‘શું છે વળી-કાંઈ ખાસ છે?’

રાયબહાદુર : (સહેજ હસી) ‘જૂનું દર્દ છે, સાહેબ.’

સાહેબ : ‘તમારું શરીર તો ફક્કડ છે, રાયબહાદુર ! દર્દ શેનું?’

• રાયબહાદુર : ના રે, સાહેબ, શરીર પર તો પ્રભુની કૃપા છે.’

સાહેબ : ‘ત્યારે શી વાત છે.’

રાયબહાદુર : 'એ તો સાહેબ, એક જૂનો કેસ છે. તે વખતોવખત હેરાન કરે છે.'

સાહેબ : 'અરર-તમારા જેવા બાહોશ, જૂના કેસને નિકાલ લાવી શકતા નથી ?'

રાયબહાદુર : 'સાહેબ, નિકાલ લાવવાનો અર્થ નથી.'

સાહેબ : (બકૂટિ ચઢાવી) 'એટલે-કારણ ?'

રાયબહાદુર : 'તો પછી બધી રાજકીય જાળ ક્યાં પથરાય છે, કેવી પથરાય છે, કેટલી પથરાય છે, તેની મુખ્ય કડી લૂટી જશે.'

સાહેબ : 'એવડું મોટું શું છે ?'

રાયબહાદુર : 'સાહેબ, આ તો ઑલઇન્ડીઆ કેસ છે. પોલિટિકલ છે. એક સાધવી બાઈ દસ-બાર વર્ષથી દેશભરમાં ઘૂમે છે. યજ્ઞો કરે છે. વિદ્વાનો અને વિદ્યાર્થીઓ, પંડિતો અને મોલવીઓ સૌને મળે છે. અને પ્રજામાં શારીરિક સુખાકારી અને ઉત્તમ કેળવણીની સલાહ આપે છે. દેશમાં નવી સંસ્કૃતિ જન્મે તેમ તેની મહત્વાકાંક્ષા છે. પ્રજામાં પ્રાણ અને બળ આવે તેવી ભાવના રેડે છે. તેણે શક્તિયજ્ઞો કર્યા છે, અને સંસ્કૃતિની પરબો માંડવાનું તે હવે કહે છે. તે બાઈ નિખાલસ છે ને નિર્ભય છે.'

સાહેબ : 'એ કાણ છે ? મહે કાંઇક સાંભળ્યું છે.'

રાયબહાદુર : 'સાહેબ, એને જનતા જાહાનવી મૈયાનાં નામથી ઓળખે છે. પણ ગુપ્ત રીતે તે કાંઈ જૂના સંન્યાસીની દીકરી છે ને વર્ષો પહેલાં તેના પિતા પરલોક થયા પછી તે આ પથે વળી છે, અને હવે સાંભળ્યું છે કે તે સરસ્વતીની મહાપૂજા કરનાર છે. તે હમણાં કલકત્તામાં છે, મુકતેશ્વર

મહાદેવના મંદિરમાં ઉતરી છે, અને મારી તપાસ બારીક રીતે ચાલે છે.’

સાહેબ : ‘રાયબહાદુર, તમે બાહોશ અમલદાર છો. મહે તમને આ બાઇ કાળે ચીઠ્ઠી લખી હતી.’

રાયબહાદુર : ‘કેમ સાહેબ, કાંઈ ખાસ છે?’

સાહેબ : ‘જમીનદાર મહારાજ સાહેબને ત્યાં એક મ્હોટો સંગીતનો જલસો થવાનો છે. તેમાં મારે જવાની ઇચ્છા છે. તેને મારે જાતે જોવી છે. તમારે સાથે આવવાનું છે, ને ગોઠવવાનું છે.’

રાયબહાદુર : ‘બહુ સરસ સાહેબ, હું મહારાજ સાહેબને મળી સૂચન કરીશ.’

સાહેબ : ‘નહિ, નહિ. એમ નહિ. તદ્દન આડકતરી રીતે જ થવું જોઈએ.’

રાયબહાદુર : ‘અહો, તે તો વધારે સગવડ પડશે.’

સાહેબ : ‘કેવી રીતે?’

રાયબહાદુર : ‘એના મુનિમ અને સેક્રેટરીને જરા ઇશારો કરવાનો.’

સાહેબ : ‘સેક્રેટરી પેલા મી. દત્ત છે, તેજ કે?’

રાયબહાદુર : ‘હાજી, ધણી વખતથી એમનું નામ ‘રાયસાહેબ’ વારતે બલામણની યાદીમાં છે.’

સાહેબ : ‘એમ? ઠીક, લાયક હશે તો ચોક્કસ આ વર્ષે જોઈશું.’

રાયબહાદુર : ‘એ તો તેમણે સાબિત કરવાનું છે સાહેબ, આપણે તો સલાહ આપીએ. વિશ્લેષ થું કરીએ!’

સાહેબ : ‘બરાબર છે, રાયબહાદુર ! તમે ધણા ચાલાક છો.’

રાયબહાદુર : ‘આપના જેવા ગુરૂઓ પાસે ક્ષીપ્યો છું.
હજી આપની પાસેથી વધારે શીખું એવી મને ઉમેદ છે.’

સાહેબ : ‘ઓ-હો,’ (હસીને) ‘તમે તો મને પણ
શીખવો એમ છો. ઠીક, આટલું ગોઠવી દો.’

રાયબહાદુર : ‘અરે સાહેબ-આપની યુરોપની માહિતી
અને તાલીમ ક્યાં અને મારો ટૂંકો અનુભવ ક્યાં. આપની
પાસે રહેવાની કૃપા થાય તે જ મારી આકાંક્ષા છે !’

સાહેબ હસે છે ને ઊભો થાય છે. રાયબહાદુર નમન
કરી વિદાય લે છે.

દેવીની કાર્તિક સારાએ કલકત્તામાં પ્રસરી હતી. મહાદેવના મંદિરના વિશાળ સભામંડપમાં રાજ સાંજે મેદની ઉલટતી; ને દેવી સરળ શુદ્ધ હિંદીમાં પ્રવચન કરતી. તેણે આજે ‘અભિમન્યુ’ આખ્યાનની કથા કહી. માતાના ઉદરમાં રહી એ કાઠા યુદ્ધ શીખ્યો હતો. તે વર્ણવી, માના સંસ્કાર કેવી રીતે ફળવાતા તે કહ્યું. ગર્ભવતી સ્ત્રીનું મન કેવા વિચારમાં રોકવું તેનું આ દૃષ્ટાંત કહ્યું. વીરના કુટુમ્બીજનોએ વીરતા અને શૌર્યની કથાએ સંભળાવરી ને વંચાવવા. વિદ્વાન કુટુમ્બોએ ગાર્ગી અને પુલોમાની કથામાંથી પ્રેરણા પાવી. વૈષ્ણવોએ સગાળશા શેઠ અને કલૈયાની વસ્તુમાંથી અમીપાન કરાવવાં અને શુદ્ધોએ-શ્રમકર્મીઓએ કલા-કારીગરી અને કાર્યકુશળતાની સંપાદનની શિક્ષા આપવી. અભિમન્યુ મ્હોટો થયો. ઓતરાને પરણ્યો અને તુરતે મીઠળખંધી પ્રણયીને મૂકી યુધ્ધે ચઢ્યો. આંધ્રુ સારતી જનેતા અને વિલાપ કરતી હૃદયરાહીએ વિદાય આપી-શૌર્યની શીખ આપી. એ વિલાપનો સંવાદ મહારથીના ધર્મનો સંવાદ છે. એ સ્ત્રીઓનું રુદન નથી; પણ તેવા રુદનને રૂંધી પુત્ર કે પ્રિયતમને કર્તવ્ય કાળે ઉલટભર્યા-પ્રાણાર્પણ કરવાનો-યુધ્ધે ચઢવાના સ્વધર્મનો સ્પષ્ટ આદેશ છે, તે તેણે સમજાવ્યો; અને પછી કાઠા યુદ્ધમાં બાળવીર બને છે, એક

પછી એક કોઠો પડે છે. અભય અને અજ્ઞય અભિમન્યુ સાતમે કોઠે આવે છે, અને સાક્ષાત પરમાત્મા રૂપ શ્રીકૃષ્ણને વિમાસણ થાય છે. અભિમન્યુ તે જ પળે જીતે તો અટકે, અને પરમાત્મા -પ્રકૃતિ હાથીને ગાંડો કરે છે અને કાકા બીમસેન ત્યાં રોકાય છે. અહીં કોઠામાં ચાકલો બાળક સહેજ શ્વાસ લે છે; અને અહીં પણ પ્રકૃતિ તેની ક્રિયા પ્રકટ કરે છે. હડપચીએ ટેકવેલા ધનુષને ઉદર કાતરે છે, અને બાણ સાંસર બાળવીરને વીધે છે. પ્રકૃતિની લીલા પૂરી થતી નથી. બીમસેન ત્રાડતો આવે છે. અને પિતા અર્જુન પ્રલયકારી કાપથી સળગે છે. અને યુદ્ધક્ષેત્રને આમ નવું રૂપ આવે છે. અભિમન્યુની કથા તે પ્રત્યેક બાળવીરની કથા હોય-પ્રત્યેક માતાની તેના પુત્રને શીખ હોય-પ્રત્યેક પ્રાણુશ્વરીની પોતાના પિયુને તેની પ્રેરણા હોય-અને કર્તવ્ય કાળે, ધર્મરક્ષા કાળે, આશાવંતાઓના બલિદાન દેવા સજ્જ હોય, તેવા જ પુત્રની માતાઓ થવાના કોડ હોય, તેમાંથી જ મહાક્ષેત્રો જન્મે છે અને પરમ ઈષ્ટ પરિણામોની સિદ્ધિ થાય છે, તે ઉદ્દેશ છે. બીમસેનના બલિદાનથી રચાતી પુણ્યભૂમિનાં તેમાં આવાહ છે. જ્યાં અન્યાય હોય, અનીતિ હોય, ત્યાં ત્યાં સ્થળે સ્થળે કુરૂક્ષેત્રો જ હોય અને તેનો પ્રથમ ત્રાસ બાળ બીમસેન લક્ષણોનો જ હોય, અને તેમાં ના કોઈ રડે કે ના કોઈ હસે-પણ કંકુ ઘોળી ફૂલમાળ આરોપી તેમના નામે કીર્તિકળશ ચઢાવે, એજ ભારતનો મૂળધર્મ-ભારતની પ્રજાનો, સર્વનો, પ્રત્યેકનો મૂળધર્મ. તે દેવીએ માદિલા કંઠે, અંગારીઆ આંખે, વર્ણવ્યું અને મેઢનીએ જયધોષ કયો. 'વીર અભિમન્યુનો જય.' કથા કરવાની શૈલી, કથા કરનારની પ્રતિભા અને સ્વરાવલિ, કથાનું સ્થાન અને સમય, કથા સમયે પ્રાસંગિક તબલાની 'તડક ધીંગ' અને મીઠા સિતારનો માર્દવજયો રણકાર, મેઢનીની અપૂર્વ શાંતિ અને કથાનો

વિષય, જનતાના હૃદયને હર્ષોન્માદમાં રેલાવી અદ્ભુત પ્રેરણા પાછ શકે છે, તેની સૌને પ્રતીતિ થઈ. મેદની ઓસરી ગઈ. સજામંડપમાં નીરવતા આવી. ફક્ત ચાર-પાંચ જણ સાંસ્કૃત કરતા હતા. દેવી ભઠી પાછી અંતઃદ્વારમાં ગઈ. દૂધ ઝરતી જળાધારી અને ઘીની અગીઆર જ્યોતથી દીપતા શિવજીને નિહાળ્યા. કમળ અને ગુલાબથી સીંચાઈ જટામાંથી વહેતી ગંગોત્રી જેવી ફૂલ ગૂંથણી કરી હતી. દેવી જોઈ રહી. નમીને સિવસ્તોત્રનું એક પદ ભાવભીના કંઠે ઉચ્ચાડ્યું. ને પાછી ફરી-પાસે એક બાવો બોલો હતો. તેણે નમસ્કાર કર્યા. બેઠેની આંખ મળી. કોઈક ઓળખાણ હોય તેવું જણાયું.

બાવો : ‘મા, વર્ષો પછી આપનાં મુખદર્શન થયાં.’

દેવી : ‘હશે, બાઈ, હું તો વેરાગણ છું. દેશભરમાં ભમું છું. અને ભગવતીની સ્તુતિ પ્રસાદ છું.’

બાવો : ‘સાચું છે, મા, ભારતમાં શંભુ અને શક્તિ-તે જ સાચાં છે.’

દેવી : ‘બાઈ, ખીન્ન બે જ નથી તેની મ્હોટી ઉણપ છે.’

બાવો : ‘શું મા?’

દેવી : ‘અરસ્વતી અને શ્રી-સમૃદ્ધિ એ બે વિના ભારત-મંડપ અપૂર્ણ છે.’

બાવો : ‘પ્રભુની કૃપા હોય, તો તે ક્યાં અશક્ય છે !’

દેવી : ‘હાં-હાં; જેવી ભગવતીની ઇચ્છા. આપ ક્યાં વાંસ કરો છો?’

બાવો : ‘અહીંજ હમણાં છું. પ્રથમ પટણામાં હતો.’

દેવી : ‘વાહ, આહું આહું તમારું સ્મરણ આવે છે.’

આવો : ‘હોય મા, સહસ્રો નરનારીના મેળાપમાં મારા જેવા અનેક મળે અને વિસરાય તેમાં થું !’

દેવી : ‘હા, બાઈ. એમજ થાય છે.’

આવો : ‘પણ મા, તમને જે મળે, જે તમારા સંસર્ગમાં આવે, તે તમને કદીએ વીસરે નહિ.’

દેવી : ‘હોય બાઈ. જેવી જેની વૃત્તિ અને વ્યવસાય.’

આવો : ‘વ્યવસાય ગમે તે હોય, મા, પણ વૃત્તિ કાંઈ બદલાય છે? વૃત્તિ તો પ્રકૃતિ સર્જે છે, અને જેમણે તમારાં વચન પાન કર્યાં હોય તેની વૃત્તિ તો સ્થિરજ રહે મા.’

દેવી : ‘ભગવતીની લીલા છે, બાઈ.’

આવો : ‘હા, મા, આ કલકતા જુઓ. મંદિરો છે, બે મહાશક્તિઓ અહીં વિરાજે છે. એક આસુરી માનવીનું શસ્ત્ર-બળ અને એક દૈવી માનવીનું શ્રદ્ધાબળ : કેવી લીલા છે મા ! કોણ બળવાન ? મા, શ્રદ્ધા કે શસ્ત્ર ?’

દેવી : ‘બાઈ, શસ્ત્રો પણ શ્રદ્ધા વિના નિર્માણ્ય છે, પણ શ્રદ્ધાના સમર્થનમાં તો એકજ શસ્ત્ર-સ્વર્ણલિદ્ધાન-સ્વાર્પણ.’

આવો : ‘મા, તમે અદ્ભુત છો. બારતને નવી દિક્ષાનો નાદ ચખાડો છો.’

દેવી : ‘બાઈ, આ દિક્ષા તો વેદાંત-કાળની પરંપરા છે. હું તો કેવળ તેની વાહિની થવા તલસું છું.’

આવો : ‘મા, ભગવતી તમને યશ આપે : પણ પવિત્ર મંગાળને પણ અપવિત્ર કરનારની સંખ્યા અપાર છે.’

દેવી : ‘તેવાં અપવિત્રને પણ ગંગાજી પવિત્ર કરી શકે બાઈ.’

બાવો : ‘હા મા, તમે તો દેવી-બળ છે. મારા જેવાને તો આસરી બળની ભીતિ હોય-અને મા, તમને પણ આસરી પ્રવૃત્તિથી ભગવતી રક્ષા કરે એટલું જ હું અને મારા જેવા અનેક પ્રાર્થના કરે છે.’

દેવી : ‘હા બાઈ, પ્રભુ રક્ષા કરે છે. ભારતની અને ભારતના હિતચિંતકો અને વાહકોની, ભારતના સંતાનોના ભાવિ સર્જન કાળે તમારા જેવાની પ્રાર્થના અને પરાક્રમથી દેવ દેવીઓ સુરક્ષિત છે.’

બાવો : ‘આપનું વચન સિદ્ધ થાયો-મા. પણ આસરી પ્રકૃતિનો અનુભવ થાય તો શિવ કવચનો આશ્રય લેશો ?’

દેવી : ‘જાઈ, ગાયત્રીમંત્રથી નિવારણ થાય તો સાફ, નહિ તો શિવના તાંડવનો આશ્રય; અને સહસ્રભૂજવાળી મા ભુવનેશ્વરીની રક્ષાની મને શ્રદ્ધા છે, હોં.’

બાવો : ‘વારૂ મા, આશિષ આપો.’

દેવી : ‘હા, આપની (હજીવે સ્વરે પાસે જઈ) રાયબહાદુર ! તમારી વૃત્તિ સ્થિર બાળી મને સંતોષ છે.’

બાવો સહસ્રાટ ચાલી જાય છે. દેવી દ્વાર પર હાથ દે છે. સ્થિર નયને જોતી ઊભી રહે છે.

જી મીનદાર મહારાજને ત્યાં સંગીતનો જલસો યોજાયો હતો, જલસામાં હાજરી કાળે કાંઈ કાંઈ વિનવણીઓ અને શીફારસો આવતી અને તે સર્વેને મીઠાશથી અલગ રાખવી પડી હતી, જલસાની હાજરી અને જલસાનું કામ એવી રીતે યોજાયું કે તે કલકતા-કહો તો બંગાળના જીવનની સમસ્યા થઈ રહી. ફક્ત સીતેર એંશી તોળી તોળી પસંદ કરેલાં નિમંત્રણ હતાં. જલસા કાળે છેક ત્રીજે માળના મ્હોટા હોલમાં સળવટ કરી હતી. સીલીંગ પર લાઇટની એવી ગોઠવણ હતી કે ચાંદનીના તેજ જેવું આખા ખંડમાં પથરાયલું દેખાય-ખેડકા કાળે પુરાણી નમૂનેદાર કાતર કામના નીચા સોફાઓ નાવ-આકારમાં ગોઠવ્યા હતા. તેના પર લીલી રેશમી ખેડકા અને તકિયા મૂક્યા હતા. નાવ-આકારના ખુલ્લા સ્થાને એક રહેજ ઊભી ખેડક હતી. તે પર વાદળી બિછાવટ હતી ને વચમાં સોનેરી જરીની ચોરસ ચાદર હતી. તેની આસપાસ, ડાબા જમણા, સંગીતકાર બેસી સૂરની મિલાવટ કરતા હતા. વાદ્યો જરી પર મૂકેલાં હતાં અને જરીની ચાદર પાછળ ચાંદીના મિનાકારી સાથેનો મોર કળા કરી વાંકી ડોંકે ઊભેલો ગોઠવ્યો હતો. તેની કલગીમાં ચમકતા કાચ હતા. અને ચાંચમાં સોનેરી પાન લટકતું હતું. તેમાં ઝીણા માણેકથી 'ઓમ' અને 'અલાહ' કાતરેલા હતા.

દેવી, જમીનદાર, ખાં સાહેબ અને જગતશેઠ આવી, સાંજના સર્વ તૈયારી બોધ ગયાં; અને નિમંત્રણોની ચાદી

તપાસી ગયા. નિમંત્રિત સિવાય કોઈ અન્ય અંદર ન જ આવે તેવી ચોકસ બ્યવસ્થા કરી હતી. દેવીએ ખાસ નામો પસંદ કર્યાં હતાં અને ફેટલાંક નામો કાઢી નાંખ્યાં હતાં. કુલ સવા બસોની યાદીમાંથી તારવણી કરી હતી. જમીનદાર અને જગતશેઠ રહેજ કચવાયા પણ હતા. પણ દેવીએ તેમને શાંતિથી સમજાવ્યા હતા ને તેઓ સમજી અનુકૂળ થઈ ગયા હતા. અને નિમંત્રણો અંગત મુલાકાત સાથે પ્રત્યેક વ્યક્તિને પહોંચાડ્યાં હતાં.

જલસાની સાંજે મહેલનું વાતાવરણ તદ્દન શાંત થઈ ગયું હતું. બહુ જ મ્હોટા માણસો આવવાના હતા. ખૂદ હાકિમ આવશે એવી અફવા ઊડી હતી અને સર્વ હળવે સાદે વાત કરતા હતા. નવથી અવરજવર શરૂ થઈ. પૌરટીકામાં મેનેજર તથા સેક્રેટરી સૌને સત્કારતાં હતાં. વચલે માલે જગતશેઠ અને ખાં સાહેબ ઊભા હતા. ઉપરને માળે મહારાજ પોતે ગંભીર સ્મિત સાથે સર્વ સાથે હાથ મેળવી પોતે જ અંદર લઈ જઈ યોગ્ય સ્થાને બેસાડતા હતા. લગભગ સાડાનવે પ્રાંતને પોલીસ વડા અને રાયબ્રહ્મદુર આવ્યા ને હેડળ ફક્ત સેક્રેટરીને જોઈ જરા કચવાયા. ઉપર જગતશેઠ ઝળી લળી હાથ મેળવ્યા ને મડમ સાહેબની હેતથી ખચર પૂછી. વિલાયતમાં તેમના બે છોકરા બચુતા હતા તેમની પણ ચિંતા દર્શાવી. અહીં પણ જમીનદાર મહારાજને જોયા નહિ. તેથી જરા દોલ કરતો તે મ્હોટો અમલદાર ઉપર ગયો. માળે મહારાજએ સત્કાર કર્યો અને અંદર લઈ ગયા. ત્યાં નજર ફેરવતાં જ ચાલાક વડાની આંખો પહોળી થઈ. અહીં વડા બીશપ સાહેબ હતા, વડા ન્યાયમૂર્તિ હતા, વડા મંત્રીશ્વર હતા. ખૂદ વડા હાકિમના રાજમંત્રી હતા. વડા મેજિસ્ટ્રેટ હતા. આગેવાન ડોક્ટરો,

ખેરિરદરે હતા. અંગાળનો મહાનકવિ પ્રવિણનાથ હતો. સુધારક ચંદ્રસાગર હતા. અર્થશાસ્ત્રી વિનયચંદ્ર હતા. પત્રકાર જ્ઞાનનાથ હતો અને વ્યાખ્યાનકાર શૈલેશચંદ્ર હતા. અંગાળનાં નારીરત્નો ત્યાં હતાં. કલા અને સેવામાં શ્રેષ્ઠ એવી વૃજકુમારી રાણી અને પ્રકૃષ્ઠાદેવી, મદ્રાસથી આવેલાં શ્રીમતી કરુણા અને ગુજરાતની ચીરંજીવી હતાં. ઉત્તર હિંદની હસીના બાનુ અને પુનાની સાવિત્રી બાઈ હતાં. 'કાણુ નહોતું ! આ ખંડમાં ભારતની સંસ્કૃતિ અને સત્તા સીંચાઈ દેખાતી હતી. અને સાથે શ્રીમંતાઈ અને સાધુતા વિરાજતી હતા. જ્ઞાનવીરો સાથે મહેશ્વરી મટુના અધ્યાપક સ્વામી આત્માનંદ ત્યાં હતા. અને આખુંએ વાતાવરણ અપૂર્વ અને અવર્ણનિય હતું. સૌને એકબીજા સાથે રહેજો એળખાણો હતી જ. મંદસ્વરે વાતો થતી હતી. રાગ સાહેબે ઊભા થઈ સર્વનો આભાર માન્યો અને સંગીતકારોની એળખાણ આપી. જલસો શરૂ થયો. ફક્ત બેજ કલાકનો પ્રોગ્રામ હતો. એક અંગાળી બીનકારે 'બિહાગમાં' કૃષ્ણ-રાધાનું વિયોગ અને વિરહનું પદ ગાયું. એ જાણીતા પદમાં ચાર કડી છેવટે નંવી હતી. કૃષ્ણને કાન્તિવીર તરીકે એળખાવી, રાધાને નિઃસ્વાય પ્રજા તરીકે જણાવી, સર્જન કાળે ટળવળતી વર્ણવી સુંદર ભાવના આલેખી હતી. વારેવારે ઉલટાવી એ કડિયો ગવાઈ. ત્યાર પછી કેવળ સિતાર અને સંગીતમાં 'માલકોષ'નો સ્વર વિકાર થયો અને તેના રણકારથી લોકનાં મન ઝલુઝળી રહ્યાં. છેવટ માધુરી નામની એક બાળગોપિકાએ 'આશાવરી'ના પદથી મેંદનીને મોહિત કરી. પછી ખાં સાહેબને ફરમાશ બધ. હા-ના-જી કરતા ખાં સાહેબે કબૂલ્યું અને એમના બુલંદ અવાજથી આખો ખંડ ગાજી રહ્યો. તેમણે 'દિપક' ગાયો અને ગાયનના પદેપદે શબ્દાવલિમાં અંગાર ઝરતા તણખા ઊઠ્યા-આગ લાગી હોય-ભીંતો કકડબસ પ્રકટી હોય-ભારેટિયાં ભાગતાં

હોય-ભડક ઉઠતા હોય અને અગદાયલાની ચીસો સંભળાતી હોય તેવા ભવ્ય, વિચિત્ર ગાને મેદનીને અકળાવી, ચરચરાવી, ઉશ્કેરી. સાંભળનાર અંગ્રેજ માંધાતાઓને પણ અસર થઇ.

બીશપ સાહેબ : 'It is a Strange Melody, it is like a Volcanic Eruption, આ તે બહુ વિચિત્ર સ્વર છે-જાણે કાંઈ નવાળામુખિ ફાટ્યો હોય નહિ !'

પાસે જ બેઠેલાં જ્ઞાનવી મૈયાએ સામે ફરીને મોહક અંગ્રેજીમાં કહ્યું, 'You have Divined Correctly, It is one of our Epochal Tunes.-તમે સાચી પારખ કરી; આ અમારો એક શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ રાગ છે.'

ન્યાયમૂર્તિ : 'Has it any significance, or is it a melody only.-કેવળ રાગ છે કે તેમાં કાંઈ ભાવ સ્પર્શ વગેરે છે ?'

દેવી : 'તેમાં બેઉ છે : માણસનો આત્મા-ને શરીર ન્યારે દહાય અને શીતળતા ઝાંખે, અને ઉન્દાળામાં તપેલી જ્વાળા જેમ વર્ષાની શીતળતા કાળે ઉકળતી ઉચ્ચારણ કરે, તેવા ભાવ છે. The agonised spirit of man like the sun-baked burning earth, yearning for showers screams for light, seeking emancipation, and bliss.'

રાજમંત્રી : 'It is a spiritual melody with a material repletion-થું આ બ્યવહારિક સમજવાળી કાંઈ આધ્યાત્મિક સ્વરનું ગીત છે ?'

દેવી : 'Quite, બરાબર છે. હમારી પ્રજા તમારી કને મુક્તિની વર્ષાની-હૃદયાગ્નિ વર્ષાવી-અભ્યર્થના કરે છે એમ કહી લોને !'

મહામંત્રી : (જરા કરાડીથી) 'શું આ રાજકીય ગીત છે ?'

દેવી : (સ્મિત કરી) 'તમને તો સાહેબોને બધેજ રાજકીય વાસ આવે છે, Why should you smell politics in beautiful things like song and dance and poetry?'

સંગીત, નૃત્ય કે કાવ્ય જેવી સુંદર વસ્તુમાં પણ રાજકીયતાની વાસ શું કરવા નોંધાયે ?'

મહામંત્રી : (જરા નરમાશ) 'Oh. No, ofcourse' ના, ખરે જ નહિ.'

આટલી ધીમી વાત થઈ રહી હતી. એટલામાં ખાં સાહેબે ગંધક ફાટે તેવી હલકથી છેલ્લું પદ ગાયું-નરથા અને સારંગીએ વીજળી જેવા કડકડાટ કર્યા અને વાદળની ગર્જના થાય તેમ ગાજી સંગીત અને સારંગી એકદમ શમી ગયાં. જગતશેઠ એકદમ ઊર્મિ ભર્યા ઉડ્યા ને ખાં સાહેબને બેટી પગા ને કહ્યું: 'ખાં સાહેબ આફ્રિન છે. હવે કોઈ મધુર ગાયન સુણાવો.' અને ખાં સાહેબે સૌ સાંભળે તેમ કહ્યું, 'મને માફ કરો, હવે મારી શક્તિ નથી. હવે મધુરતાની છઞ્છા હોય તો દેવી માને કહો. જગતશેઠ ફર્યા અને દેવી માને કહ્યું, 'જ્ઞાનવી દેવી તમારા કંઠની કીર્તિ બહુ સાંભળી છે.' જ્ઞાનવી દેવીએ કહ્યું, 'મહાશય હું તો કેવળ અવનવાં બજન ગાઈ શકું.' અને કવીશ્વરે કહ્યું, 'દેવી, તો કોઈ અવશ્ય બજનથી પ્રભુની ભક્તિનું પાન કરાવો.' જ્ઞાનવી દેવી ત્યાંથી ઊઠી ને વચ્ચેની ગાદી પર જઇને બેઠી. સિતાર હાથમાં લીધો અને સરિશા કંઠે તેણે ગાયું-અકિમનું માતબૂમિનું ભક્તિગીત 'બંદેમાતરમ્' ભાવનાથી ભરેલું-વર્ષાથી ભરેલાં વાદળાં વરસતાં હોય તેવા ભાવનું-હરિયાળા બૂમિનું ચિત્રણ કરતું-એ ગીત સ્તવન અને સ્તોત્રસમું-

આ મંડળીમાં તેણે ગાયું, અને છેલ્લું પદ તેણે ફરી લીધું. એકાએક રાજસાહેબ અને કવિશ્વર તેને ઉપાશ્રુ, મંડળીએ ત્રીસું, ને ખંડમાં ભરતશ્ચમિને વંદના ગુંજ રડી. દેવી આવીને ખેડી. મંડળી મુઘ્ધ થઈ ગઈ. જગતશેઠે ઊડી હાથ જોડી સર્વને રાત્રીના ખાણા પીણા પર જવા વિનંતિ કરી. સૌ મુઘ્ધ વાતાવરણમાંથી નીકળી પાસેના ખંડમાં ગયાં, અને નાની ટાળી વાતે ચઢી.

રાજસાહેબ ફરી ફરી સૌની ખબર રાખતા હતા. પછી આવી તેઓ અગ્રેજ મંડળીમાં ખેડા. દેવી ત્યાં નહોતી, ખાં સાહેબ નહોતા, જગતશેઠ નહોતા, ને કવિશ્વર નહોતા. એ ચાર ખીન્ન ખંડમાં રહેજ છૂટાં પડતાં વાતો કરતાં હતાં.

કવિશ્વરે કહ્યું : 'દેવી મા, તમે અમને દેશગીત દર્શાવ્યું.'

જગતશેઠ : 'મહાકવિ, મા, તો અમારાં પ્રણેતા છે.'

ખાં સાહેબ : 'કવિરાજ, તમારી કલમથી ભારતમાતાને રાષ્ટ્રભક્તિનાં પાન કરાવશો !'

દેવી : (કવિને) 'આપ તો દેશપ્રેમનું મહાકાવ્ય સર્જી, પ્રજાહૃદયને ઉગળો કવિરાજ.'

એમ વાત કરતાં તે વિખૂટાં પડ્યાં અને કવિરાજ આવી અગ્રેજ મંડળી વચ્ચે ખેડા.

પોલીસ વડા : આ ગીત શેનું હતું, કવિશ્વર ?'

કવિશ્વર : 'It is a song of love and adoration of our holy-land-we call our country-mother-as a fond-offering. અમારી પવિત્ર ભૂમિ પ્રત્યે પ્રેમ અને ભક્તિનું સંગીત છે. હમારા દેશને અમે પ્રેમપૂર્વક 'મા' કહીએ છીએ.'

પોલીસ વડો : 'Oh-is it so, એમ છે. કોણે રચ્યું છે-Who is the composer !'

રામબહાદુર : 'ધણી વર્ષો પર બંકિમ નામના પ્રસિદ્ધ લેખક એક નવલકથામાં રચ્યું છે-અમારા લોકમાં બહુ પ્રિય છે-'

આમ વાતો થઈ. છેવટે બધા ઊઠ્યા. મળ્યા, હાથ મેળવ્યા અને હેડળ ઉતર્યા. બંગલાની બહાર ચાર વડા અંગ્રેજો ઊભા રહી એક બીજાની વિદાય લેતા હતા.

એક અંગ્રેજ : 'આજનું વાતાવરણ વિચક્ષણ હતું.'

બીજો અંગ્રેજ : 'મને એમ સમજાય છે કે કોઈ પવિત્ર ક્રિયા નજરે નિહાળવાનો આ પ્રસંગ આપણને સાંપડ્યો હતો. I Feel as if we behold a holy ritual.'

ત્રીજો અંગ્રેજ : 'આમાં મને ગુપ્ત રહસ્યની ગંધ આવે છે. I do smell some secret in all this.'

ચોથો અંગ્રેજ : 'મને તો આ નવી જ્વાળા અને નવાં નિર્માણની છાયા દેખાઈ. I see in this the Dawn of a new land and a new destiny for this country.'

પાંચમો અંગ્રેજ : 'Freinds, I can clearly see the beginning of the end-now-it has beagun.'

ભાવિમાં આવતા અંત-સમયના દુકુંબી મને સંજ્ઞાય છે. આજે-આજ તેનું મુહૂર્ત થયું. મિત્રો !

અને તેઓ છૂટા પડ્યા. મહેલ અંધારપટમાં લપેટાઈ ગયો. ફક્ત માળે પાછલા ખંડમાં દીવા બગતા હતા અને ફેરી બારીએ ઊભી આકાશ તરફ આંખો ઠારી ઊભી હતી.

પેશાવરના એક કાવાખાનામાં અપોરના ટાળેટાળાં કાવો પીતાં, ખાનપાન કરતાં, ગપ્પાં મારતાં બેઠાં હતાં. વાતનો કાંઈ ઢંગ નહોતો. ‘કવાસખાનને ત્યાં શાદી છે.’ ‘નોખતખાનને પરમદિવસે બરખાનરે દિલાવરે ગોળીથી ઠાર કર્યો. ત્રીજી પેઢીએ થયેલા તેના દાદાના ખૂનનો બદલો લીધો; ને પછી ક્યાં ગયો તે જડતો નથી.’ ‘મુન્નિલાલ શેઠને ત્યાં ચાંદની જેવી છાંકરી છે. ગધેડો બાપ છે. ને બેતાલીસનો છુદ્દો તેનો ખાવિંદ થવા શાધ્યો છે. છાંકરી તો પેલા નિહાલસિંગ શીખ પર કુરબાન છે.’ ‘હૈદરાબાદથી કોઈ તાયફે આવ્યો છે-દિલ્લવઝીર છે. જનતખાનને ઘેર રાતના બેઠાનરે પણ જવા ના કહી. શેર બહાદુરે કહેવડાવ્યું છે કે પાંચસો વધારે, નહિ તો ઉપાડી જઈશ. અરે એ તો કોઈ ચોરત છે. એણે જવાબ મોકલ્યો કે હું કાંઈ વેચાવા નથી આવી. નાચગાન સાંભળો. મારા બદનની કિંમત તો કોઈ શાહ કે મહારાજ પણ આપવાની તાકાતમાં નથી. કોઈ ‘સિકંદર’ હોય તો કહેવડાવજો.’ ‘સરદારજીને ત્યાં કાલે સાંજે મિજલસ છે.’ ‘છોટે લાટના સૂવાના ચોરડામાંથી તેની ચાંદીની મુઠ્ઠી પિસ્તોલ ને સોનાનું ધડિયાળ પરમદિવસે કોઈ રૂઝા ઉઠાવી લાવ્યો.’ ‘જંગીલાટ આવવાનો છે.’

‘આકા ખેલવાળાને મોતનો સોદો છે.’ ‘એ વળી ક્યાં મોત સાથે રમતા નથી?’ ‘મોત તો અહીં બધાંને ખેલવાનાં રમકડાં છે.’ આવી આવી અવનવી વાતો ચાલતી હતી.’

એક ઠેકાણે તેજસિંગ, એક શીખ, ચાર પઠાણ, એક અફઘાન છોકરો ને કાશ્મીરી પંડિત જેવા એમ બધા ટોળામાં બેઠા હતા. ધીરેધીરે વાતો કરતા હતા. પંડિતજી ટીપણા જેવું કાઠી બધાના ભેષ જોતા હોય તેવો દેખાવ કર્યો હતો. અફઘાન છોકરો રણજિત સામે ટીકીને જોઈ રહ્યો હતો. ચાર પઠાણ પાસા નાંખતા હતા અને ખાવાનું ખાઈ રહ્યા હતા. પેલા શીખે કહ્યું કે, ‘મહારાજ આ સરકારોશનું નસીય કેવું છે.’ પંડિતે છોકરા તરફ ધારીને જોયું ને કહ્યું : ‘ભાઈ, એ તો નસીયનો ઘડવૈયો છે. ને ખરું કહું? નસીય તો બીકણ ને બેધમાન જીએ; બાકી કાબેલ અને શેરદિલ તો નસીય પર સ્વારી કરી તેને ચાહે ત્યાં લઈ જાય.’

તેજસિંગ : ‘પણ મહારાજ! કાંઈ સિતારાની ચાલ હોય તે તો કહો?’

પંડિત : ‘શું કહેવાનું છે? જૈરી, ચૈસા, છોકરાં, ધંધો જે પૂછવું હોય તે પૂછો. તમે બધા વાણિયાવેડામાં મશગુલ છો, તે તમારે વાસ્તે સિતારો બીજું શું કહે!’

પઠાણ : ‘એ મહારાજ, અમને વાણિયા કહેશે તો જીભ મ્હોંમાં નહિ રહે!’

પંડિત : ‘રે ખાં સાહેબ, તેમાં તો તમે પાવરધા છો. એકલી જીભ શું કરવા, માથું પણ લઈ લેજોની; પણ ઇમાનની વાતમાં સાચો સૈયદ અને સાચો બ્રાહ્મણ નેકી અને સત્યાગ્રહની વાત જ કહેશે.’

પઠાણ : 'તો અમે વાણિયા છીએ ?'

પંડિત : 'બાળ ખાય તે વણિયા.'

પઠાણ : 'હમે ક્યાં બાળ ખાઈએ છીએ ? અમે તો સવાયા, દોઢા, બમણાના કરારે પૈસા આપીએ. જેને ગરબ હોય તે લે.'

પંડિત : 'એ ગરબ તો આદમના વખતથી ધનસાનનો ધાણ કાઢી નાંખે છે; ને ન કરવાનું બધું સાનભાન બૂલાવી કરાવે છે.'

પઠાણ : 'ગરબ કોને નથી હોતી ? સૌને મતલબ હોય.'

પંડિત : 'ગરબને વશ કરે, મતલબને જીતે, તે મરદઃ મિયાં ! બાકી તો કાષ્ટ થેટા ને કાષ્ટ ગોધા.

શીખ : 'હવે મારીજ વાત પર આવોને, આ સરકરોશને પરણાવવો છે, કાષ્ટ કાશ્મીરી નાઝનીન !'

પંડિત : 'અમેજ બૂખે મરીએ છીએ ત્યાં વળી ધરજમાઈ કાણુ સંધરે !'

સરકરોશ : 'પંડિતજી, મારે બીબી જોઈતી નથી. આ સરદારજી તો મશ્કરી કરે છે.'

પંડિતજી : 'તો ક્યાં કાષ્ટ નવડ પડ્યું છે.'

પઠાણ : 'કેમ સરકરોશ, કાશ્મીરી બાહણી તને નહિ ફાવે ?'

પંડિતજી : (ખીજવાઈ) 'ખાં સાહેબ, જમૈયા ને પિસ્તોલ તમને જ આવડે છે એમ નથી હો. બાહણીની વાત પડતી મૂકજો.'

પકાણુ : (ઉશ્કેરાઈ જઈ) લો, દેખાડો તો ખરા, પિસ્તોલનું મ્હોઢું તો દેખાડ !'

પંડિતજી : (ઝબ્બામાંથી જમ્મૈયો કાઢે છે) ' પહેલાં આ-પછી પિસ્તોલ.'

તેજસિંગ : ' ખાં સાહેબ, તમે ખેસી જાઓ ને તમે ઉશ્કેરાયા કેમ ? આ તો ગમ્મત છે.'

પંડિતજી : ' અમને લાંછન છે.'

ખાં સાહેબ : ' એ તો ક્યારનુંએ છે. આઘાણીઓ મુસલમાની થઈ ન હોત તો કાશ્મીરમાં મુસલમાનની વસ્તી આટલી હોત ક્યાંથી પંડિતજી ?'

પંડિતજી : (કચવાઈ) ' શું કહું ! મોગલના સુઆઓએ પાંચસો વર્ષથી કાશ્મીરને તેમનું કિડાંગણુ ગણ્યું, ત્યારથી અમારી વિદ્યા, અમારી શ્રદ્ધા ને અમારી સંસ્કૃતિ, અમારી જાતિ, વિલિન થઈ.

તેજસિંગ : ' તો હવે જાગૃત કરો.'

પંડિતજી : (નિસાસા નાંખી) ' શું થાય ભાઈ.'

તેજસિંગ : ' પુનર્જન્મમાં માનનાર આઘાણુ આવા હિંચકારા શબ્દો કાઢે, એટલે દેશમાં કોના શબ્દો શ્રદ્ધા અવતરશે ?'

પંડિતજી : (આંખો વિકાસી હસે છે) ' આવશે કોઈ ઓલિઓ, ભોકને જગાડશે.'

પકાણુ : ' ભલેને આવે. આ અમે ને તમે-હિંદુ કે મુસલમાન-ધર્મના ફંદામાં એવા ફસાયા છીએ કે, મસ્જિદો અને મંદિરોના ફાંસામાંથી છૂટતા નથી ને આ મોલવીઓ અને મહારાજોનું ધેણુ ભોક એવા ઓલીઆને પાણુ પૂગ અને

પરવશ કરી બગાડશે અને પોતાના જેવા વેવલા ને ઢાંગી કરી નાંખશે.’

સરકરેશ : ‘આ દેશની હવા જ એવી છે.’

પંડિતજી : ‘તમારા લોકને અમારા મંદિરે તોડવાની હઠ જગી ત્યારથી અમે કાચખા થઈ ગયા. ભયથી કાચખો સંકોચાય તેમ અમારાં ધર્મ નીતિ, સંસ્કાર, સમાજ, સુરક્ષિત થવાની કાળજીથી સંકોચાતાં સંકોચાતાં, જકડાઈ ગયાં; અને હવે અમે પક્ષાધાતની, તેજાંધની દશામાં છીએ. પ્રકાશ જ જોઈ શકતા નથી, ઝીલી શકતા નથી, અને શરીરને કે મનને સ્ફુરિત કરી શકતા નથી. આ હાય ક્યાં નાખીએ ?’

તેજસિંગ : ‘પંડિતજી, સંસ્કૃતિની શિક્ષસ્તનું બ્યાન તમે ઠીક કર્યું. પણ આ તે કાજે સ્થાન નથી. આ તો કલહ અને કલેશની ભૂમિ છે.’

બીજો શીખ : ‘હા. ભારત વીરભૂમિ મટી જઈ આંતર-વિઘ્નહની ભૂમિ થઈ ગઈ.’

એક પઠાણ : ‘અમારે ત્યાં આવો, હજી હવા સાફ છે.’

સરકરેશ : ‘જવા દે ને બડેખાં, આપણે ત્યાંએ મુશ્કાઓએ નખખોદ વાળ્યું છે. જંગાલિયતમાં જીવીએ છીએ.’

તેજસિંગ : ‘ના રે, તમે તો જમાનતમાં જીવો છો. જંગાલિયત પણ ક્યાં રહી છે.’

બે પઠાણ : (પાસા ફેંકી દઈ) ‘એ શું બોલ્યા, સરદારજી.’

તેજસિંગ : (આંખ ઠારીને) હારતો, તમારી ખીણોના કાફલાના જમીન અંગ્રેજ સરકાર લે છે, અને તમારી સારી આશ અને વજણના મુચરકા તમારા આગેવાનો આપે છે, ને

તમને તેમના કાજમાં રાખે છે ને ચૂસે છે. અને બદમાસીની બદનામી સાથે જીવવા દબ, તમારામાંથી રળી તમને દબાવી ખાનબહાદુર થાય છે. તમારામાં અક્કલ ક્યાં રહી છે !

ત્રીજો પઠાણુ : ‘વાત તો સમજવા જેવી છે.’

સરકરોશ : ‘અક્કલ આપનાર હોય તોએ આવડત ક્યાં છે ?’

ચોથો પઠાણુ : ‘શેની ? લાવો ને બંદૂક, પગી જોઈ લો. કાની નેમ કેવી છે.’

તેજસિંગ : ‘એ તો બંદૂક હોય તો-બંદૂક જ ક્યાં છે ?’

પહેલો પઠાણુ : ‘જોઈએ તેટલી છે.’

બીજો શીખ : ‘એ જૂન જમાનાની ગમગરીની બંદૂકને શું ચાટે !’

ત્રીજો પઠાણુ : ‘તો હવે નવી ક્યાં મળે છે ?’

તેજસિંગ : ‘આ જૂની ક્યાંથી મળે છે.’

પહેલો પઠાણુ : ‘એ તો અમે બનાવીએ છીએ.’

બીજો શીખ : ‘તો આ નવીની બનાવટ શીખી લો.’

તેજસિંગ : ‘એ નવીની બનાવટ એમ સહેલી નથી.’

સરકરોશ : ‘એ તો યુરોપના કાઈ કારખાનામાંથી જાણી લેવાય તો સમજાય.’

તેજસિંગ : ‘છોકરાં જેવી વાત રહેવા દે. યુરોપમાં તમને કાઈ કારખાનામાં પેસવા દે નહિ !’

પઠાણુ : ‘એ પણ ખરું છે.’

સરકરોશ : 'તો સિખાય ક્યાંથી ?'

તેજસિંગ : 'નથી કહેતો કે તમારી અક્કલના પડિકા બાંધી બસે વર્ષથી બોખારાની બગ્ગરમાં વેચી નાંખ્યાં છે.'

પંડિતજી : (તીરસ્કારથી) 'તમારે સાંથી પાછા લાવવા છે-સરદારજી !'

તેજસિંગ : 'ના રે, તે તો કોહી ગયાં છે પંડિતજી. હવે તે લવાય નહિ. તે લાવીએ તો કામના નથી.'

સરકરોશ : 'તમે આડી વાત રહેવા દો.'

તેજસિંગ : 'તો જરા આંખ આગળ તો નજર કરો.'

સરકરોશ : 'શું ?'

તેજસિંગ : 'કાબૂલ ને ઇસ્તાંબૂલ, બેની દોસ્તી સંધાય તો શીખવાની, બજુવાની સગવડ થાય ને પછી...'

ચારે પઠાણો : 'ને પછી શું ?'

પંડિતજી : 'પછી શું ! અહીં ધીંગાણું ! ભુઓ, આ કેટલા આતુર થઈ ગયા, સરદારજી !'

તેજસિંગ : 'એ ધીંગાણું ચાર દિવસ ટકે નહિ-તોપ-ખાનામાં તૂટી ભય ને હજાર નવભુવાનો ઓછા થાય.'

બે પઠાણુ : 'તો પછી શીખવું જ શું કામ ?'

તેજસિંગ : 'ભણ્યો હુન્નર કોઈ દિવસ કામનો, થાટો.'

સરકરોશ : 'અને મોકો આવે તો લાહોર ક્યાં દૂર છે !'

પંડિતજી (કટાક્ષથી) હા રે, અમે જ દિલ્હી સુધી દોડી મયા હતા ને.'

તેજસિંગ : 'વારૂ હવે, આ ગર્યાં ખૂબ થયાં. આજ રાતનું કેમ છે ?'

સરફરોશ : 'મારે મધરાત પછી જવાનું છે.'

એક પઠાણુ : 'કલન બીબીને ત્યાં નાચગાનમાં આવોને, અમે જવાના છીએ.'

તેજસિંગ : 'જોષશું-સરફરોશ ! પછી મળશે કે ?'

સરફરોશ : 'હા રે સરદારજી, 'કલન'ને ત્યાં આવજોની, ગમ્મત રહેશે.'

તેજસિંગ : 'તું ક્યારે જમશ ?'

સરફરોશ : 'નવ-દસે આવી પહોંચીશ.'

અને બધા વિખરાયા.

કલન ગાનારીના મકાનમાં રાજ રાનક થતી અને બેઠક જમતી. એ આઈ એની પચીસીમાં દેખાવડી હતી. તેના સરીરના અંગે મરોડદાર હતાં અને આંખની પાંપણો લાંબી હતી. તે આંખો મીંચતી અને સાથે હોઠ પર સ્મિત ફરકાવતી ત્યારે તેનું લાવણ્ય યુવનોના વરસાદને આકર્ષતું. એની કમર બહુ સાંકડી નહોતી પણ કમરપટાથી હાથને સાથળો પર સરકી જવાને મન થતું. એનું કપાળ સાંકડું હતું ને વાળના ઝૂંદાના આંકડા કપાળ પર લટકતા રાખતી. અને ગળા સુધી બટનવાળી ચોળાથી એના તસતસતા રતન પર ધડીક ઢળી પડવા મન લલચાતાં. આવી કલન હતી—સંગીતકાર અને ક્રાંતિકાર.

રાતની તૈયારી થઈ રહી હતી. પાછળના એક ઓરડામાં એ કાંઈ લખતી હતી. પાસે પાનદાની હતી અને ગુલાબના ફૂલનો હાર ગાદી પર પડ્યો હતો. તે તેણે આમ તેમ ફેરબાં કીધો. એના ગોટામાંથી કાગળની ચમરકી જડી હતી. અને તેમાં એને સાંકેતીક સન્દેશ મળ્યા હતાં, તેની વાટ જોતી હતી. ધડિાળ સામે જોઈ રહી. સામે ટકારા થયા અને એ મિનિટમાં એના ઓરડાનો પડદો અસેડી ટાઇ અંદર આવ્યું. તે સામું જોઈ રહી. આવનારે બારણું વાર્યું અને આરામખુરશી પર બેસી દેંદો, ચક્ષુ ને ગળાનો ફુપ્કો પાસે મૂક્યાં. કલન

એકદમ ઊભી થઇ ગઈ. ને હાથ જોડ્યા. ‘બાવા આપ!’
એટલું જ બોલી.

તેજસિંગ : ‘બેસ, બેટા બેસ. તું સારી છે ને?’

કલન : ‘હા, બુઝો કેમ લાગું છું?’

તેજસિંગ : (આરીક જોઈ) ‘બહારથી તો સારી છે.’

કલન : ‘અંદરથી પણ તદ્દન ચોખ્ખી છું.’

તેજસિંગ : ‘ને અંતરથી, ‘મુન્ની’?’

કલન : (ઊભી થઇ જઈ બેસી ગઈ) ‘ના-ના-એ મીઠા
શબ્દથી ના બોલાવો, હું અકળાઈ જાઉં છું.’

તેજસિંગ : ‘અંતરથી કેમ છે?’

કલન : (સ્વસ્થ થઇ) ‘તેવી ને તેવી જ છું.’

તેજસિંગ : ‘તારી ભાળ મને મળ્યાં કરતી-તાં કામ
પણ બહુ સરસ છે; એમ સાંભળ્યું હતું.’

કલન : ‘મારા કંઠે આ પાપાણુ જેવા પકાણાનાં દૈયાં
ગોરસ થઇ જાય છે.’

તેજસિંગ : ‘અને તારા શબ્દે!’

કલન : ‘હશે, કોઇ કોઇ નોછાવર કરનારા પણ છે.’

તેજસિંગ : ‘ને તારૂં રૂપ!’

કલન : ‘એ રૂપ કલંકિત તો થયું છે, પણ કલિષ્ટ
નથી થયું. હજી બળરમાં મૂક્યું નથી.’

તેજસિંગ : (નિશ્વાસો નાંખે છે) ‘ઓ પ્રભુ!’

કલન : ‘કેમ?’

તેજસિંગ : ‘વર્ષો થઇ ગયાં, નહિ?’

કલન : ‘જાલારશો નહિ.’

તેજસિંગ : ‘હું કેમ વીસરું!’

કલન : ‘વારૂ, તમે કાંઈ વતનની ખબર તો કહો?’

તેજસિંગ : ‘શું કહું?’

કલન : ‘કેમ, બધાં કેમ છે?’

તેજસિંગ : ‘કાણે બધાં?’

કલન : ‘કેમ આમ બોલો છો, શું કાંઈ રહ્યું નથી?’

તેજસિંગ : ‘ના, છે. બધાં, પણ તેમને ને તને હવે શું છે કલન?’

કલન : ‘તેમને ન હોય પણ મારે તો હોય ને!’

તેજસિંગ : ‘કેમ?’

કલન : ‘લીલીવાડી, કીચુડ કરતો કુવા પરનો કાસ, બઉંનું નાચતું ખેતર અને માણેક ગાય ને દહોતી મારી માનું ચિત્ર હજી આંખથી ખસતું નથી.’

તેજસિંગ : ‘સારું, તે ચિત્ર કદીએ ખસેડીશ નહિ. એવાં લાખો ચિત્રોને પણ સાચાં કરવાં છે. આજ આપણે પરાધિનતામાં પામર છીએ માટે જ અનેક એ ચિત્રમાંથી જ સ્વાધિનતાની આગ સળગાવવી જોઈએ અને સળગાવતાં શીખવું જોઈએ. અને તે ચિત્રના સ્મરણથી તો તારું કાર્ય વધારે તેજીથી ચલું જોઈએ.’

કલન : ‘હું ક્યાં ના કહું છું?’

તેજસિંગ : ‘તો તારો ચહેરો કેવો ઉદાસ છે!’

કલન : ‘તમે ક્યાં નથી જાણતા!’

તેજસિંગ : ‘ શું કલન ? ’

કલન : ‘ એક વખત બધાંને મળાશે ? ’

તેજસિંગ : ‘ તારે મળવું જ છે ? ’

કલન : ‘ હા, મને હોંશ છે. ’

તેજસિંગ : ‘ સારું, પણ તારી માતા પરલોક ગઈ છે. તારા પિતાને આંખે દેખાતું બંધ થયું છે. તારા ભાઈઓ તને વીસરી ગયા છે. તારી માસી છે તે કોઈ વખત સંભારે છે કે, મારી ભાણી કેવી હતી. કોઈ મૂઆ લઈ ગયા. ’

કલન : (હસી) ‘ એ શાપ તો, બાવા, તમને પડે હો. ’

તેજસિંગ : ‘ હા, પણ તું ક્યાં બાળક હતી ! અઘર વધે ’ તું સાથી થઈ, અને તેં સર્વાંગે તારી સ્વજનત ‘આ દેશ’ને અર્પી દીધી. ’

કલન : ‘ બાબા, એક તીખી વાત કહું ? ’

તેજસિંગ : ‘ બોલ બેટા. ’

કલન : ‘ તો તમારી પોતાની જ સંબંધીનીને કેમ પસંદ કરી નહિ ? ’

તેજસિંગ : (સખતાઈથી) ‘ પારકાને જતી કરું છું એમ કહે છે કલન ? ’

કલન હેઠળ જમીન પર જોઈ રહી.

તેજસિંગ : (હિતથી-હતાશ થઈ) ‘ જો ને બેટા ! હું પરણ્યો છું ને એક દીકરા છે તે નોકરી કરે છે, અને સવાબસો લાવે છે. બધાનું પેટ ભરે છે. ને બાપ રખડેલ છે એમ માને છે. આ તો જ્યારે મળે ત્યારે ‘ મારે છતે ધણીએ રંગપો ’ એમ બોલ્યાં કરે છે. કાકા પિત્રાઈમા બે-ત્રણ છોકરી હતી તે

બધી શીકી-પાણી વગરની જણાઈ. આ કાંઈ વેવલાવેડાના ખેલ નથી. આ તો એક કલા છે. 'કરતૂક, કામણ અને કર્તબ.' ત્રણે પ્રમાણિત રીતે સિદ્ધ કરે તેજ આવા કામ શીરે લે.'

કલન : 'વારૂ, મારે આમ અહીં ક્યાં સુધી રહેવાનું છે ?'

તેજસિંગ : 'પાછા આવવું છે ?'

કલન : 'એ તો અશક્ય છે.'

તેજસિંગ : 'તો પછી ?'

કલન : 'પણ મારૂં હૈયું નિશ્ચિત છાયા વાંચે છે. હું કુળવાન છું, બાબા ! મને આશ્રય વિના જીવવું વસમું લાગે છે.'

તેજસિંગ : 'તારો કાંઈ વાળ વાંકો કરે તો, તે જીવતો રહે નહિ કલન !'

કલન : 'તેમ નથી, બાબા ! હું તો નારીનું સૌભાગ્ય ધરું છું.'

તેજસિંગ : 'કલન, ગૃહસ્થાશ્રમ તને કાવશે ? જે તને સ્વીકારશે તે કાંઈ દિવસ તારો તિરસ્કાર નહિ કરે ?'

કલન : 'પણ, પાંચ વર્ષે પણ શાંત-સ્વસ્થ જીવન હોય તો હું નિરાંતે મોતને ભેટું.'

તેજસિંગ : 'ને આ કામ તારે મૂકી દેવું છે ?'

કલન : 'હું તો આસાંકિત છું.'

તેજસિંગ : 'હમણાં તો આ વિચારો જવા દે કલન, બહુ જ કામ છે.'

કલન : 'હું જાણું છું.'

તેજસિંગ : 'શું છે ?'

કલન : ‘કોઈ મંડળ પરદેશમાં મોકલવાની પ્રવૃત્તિ છે ?’

તેજસિંગ : ‘હા, તું ખરાબર ચાલાક છે, પછી ?’

કલન : ‘એક માંગી લઉં બાબા. તમે પેલાને મોકલશો નહિ ?’

તેજસિંગ : ‘કાણુ બેટા.’

કલન : ‘પેલા કાબૂલી જવાનને ?’

તેજસિંગ : ‘કાણુ ?’

કલન : (નીચું જોઈને) ‘આજ અહીં આવવા કહ્યું છે તો.’

તેજસિંગ : ‘કાણુ-સરકારોશ.’

કલન : (બોલતી નથી.)

તેજસિંગ : ‘એજ ને ?’

* કલન : ‘હા.’

તેજસિંગ : ‘તારું મન એમાં ક્યું છે ?’

કલન : ‘હા.’

તેજસિંગ : ‘ગૃહસ્થાશ્રમના પાંચ વર્ષની વાંચના એના વિચારે હતી બેટા ?’

કલન માથું હલાવી ‘હા’ કહે છે.

તેજસિંગ : ‘મને ગમ્યું. હવે કામ સરળ થઈ ગયું.’

કલન (આંખ ઊંચી કરી જરા આનંદથી) ‘કેમ ?’

તેજસિંગ : ‘તને પણ પરદેશ મિશનમાં મોકલીએ.’

કલન : (અચંપાથી આવેશમાં) ‘શું, ખરેખર !’

તેજસિંગ : 'હા, તું ને સરકારશ. નીકાલ કરવી હોય તો કરી દ્યે. ને તમે ખેડિ યુરોપમાં રહો, અને આ મહાકાર્ય કરો.'

કલન : 'આવાં સ્વપ્નાં આપો નહિ, બાબા.'

તેજસિંગ : 'ના રે ખેટા, મહેં કાઈ દિવસ તારા ગણાવ્યા છે?'

કલન : 'ના, ના, પણ એના કામમાં હું આડે નહિ આવું.'

તેજસિંગ : 'શું કરવા ! તું તો બહુ મદદ કરી શકે. અંગ્રેજી જાણે છે, ફ્રેંચ શીખી લેજે. અહીંના સંગીત ને નૃત્યની ત્યાં ખાનગીમાં ઉગાણી કરાવજે; ને તારી સળવટથી-મીલાવટથી પરદેશીને પોતાના કર. અને કલન, આ તો હામનાં કામ, કાખ્યાં માથાંના ખેલ, લોહી નીગળતા માથાંના કુટખોલ કરવાની આગ હોય તેજ આવામાં આવે અને રહે અને સિદ્ધિ સાધે.'

કલન : 'મને તમે શી રીતે પારખી?'

તેજસિંગ : 'તે દિવસે નાગ નીકળ્યો-ત્હેં તેને માર્યો. તે ઉછળીને તને વળગ્યો તો. ત્હેં કાખે હાથે મોઢું પકડ્યું ને પથરે છૂંદ્યું-બહેન એ તો તું વિરાગના છે. માડી-તારી તો જોડી ક્યાં છે!'

કલન : (હસી) 'મને ફૂલવગ્ના ના-નહિ તો તડક લઈ ફાટી જઈશ.'

તેજસિંગ : 'અરે-એ પણ જાણું છું કે ફૂલવગ્ન તને ફટાડશે નહિ ને સંપત્તિમાં તું સડશે નહિ-ખેટા.'

તેજસિંગ વિચારગ્રસ્ત થાય છે.

કલન : (જરાવારે) બાબા, તો તમે એટલું કરશો ને?'

તેજસિંગ : ' શું કલન ?'

કલન : ' પેલું સરફરાશનું.'

તેજસિંગ : ' હા, હા. તું જરા ચમક રાખજેને !'

કલન : ' વાઈ, હવે આજે કાંઈ કહેવાનું છે ?'

તેજસિંગ : ' ના, ફક્ત સર્વેને ઉત્તેજિત કરવાના છે. ને એક સુંદર હૃદયમાં દવ સળગે તેવું ગાયન જોડને !'

કલન : ' ભૈરવીમાં ડીક પડશે.'

તેજસિંગ : ' બરાબર, ' સહાદતનું પ્રેરેશન ' સર્જને બેટા.'

તેજસિંગ જાઓ થાય છે, કલન જાબી થઈ પાસે આવે છે ને તેજસિંગ તેનું માથું છાતી પર લઈ પિતૃભાવે પંપાળે છે.

૨૬

વિશાળ ખગીઆમાં સરોના ઊંચાં ઝાડ લહેરાતાં હતાં. ગુલાબના માંડવાઓમાંથી સુવાસ પ્રસરતી હતી. લીલી હરિયાળી જમીની વચમાં નાનકડું તળાવ હતું ને આસપાસ વનરાજી હતી. કાંઠા પર કિંમતી ધરાની ગાલિયો પાયર્યો હતો. રેશમી તકિયા અને બે-ત્રણ બીજા ગાલિયા પડ્યા હતા. પાણીની ચાંદીની ઝારીમાંથી ખસની સુવાસ આવતી હતી. જમણે હાથે એક ગાલિયા પર વાજિત્રો હતાં. તખલાં, સિતાર, બીન અને મૃદંગ-સોના અને ચાંદીએ મઢેલા; રાતે-પહેલી મધરાતની ચાંદનીમાં ચમકતાં હતાં. એક કાળી વાંસળી ચળક ચળક થતી હતી.

એક સ્ત્રી વનરાજીમાંથી નીકળી આવીને પેલા સુંવાળા ગાલીયા પર તકીઆ લઇ બેઠી. પાસેના પાણીમાં પ્રતિબિંબ પાડતી વનરાજીને અને ચાંદનીને નિહાળતી હતી. આથે દૂર બે-ત્રણ નોકર, બે મરદ, એક બાંદી, ધીરે ધીરે વાતો કરતાં બેઠાં હતાં. ચાંદની, ગુલાબનું ઉપવન, યુવતીનું લાવણ્ય અને રૂપેરી નિર્ભજ જળના તરંગોમાં સ્વર્ગનું વાતાવરણ હતું.

આ સ્ત્રીનું સૌંદર્ય અવર્ણનીય હતું. જગતમાં કરોડોમાં કાષ્ટકને જ કામશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી પદ્મિણી, હસ્તિની, ચિત્રણી અને શંખિણીનું અનુપમ મિશ્રણ એક કાયામાં સાંપડે છે. રૂપ,

ગુણ અને સુવાસ, છુદ્ધિ, વીરત્વ અને કલા, કામણુ, કૌશલ્ય અને કર્તવ્યનું નવરંગી તેજ અને બળ, કવચિત જ, સંકાઓમાં ક્રોધક જ સુંદરીમાં સંકલિત સર્જાય છે. તેવી સુંદરી 'સ્ત્રી' નથી રહેતી. તે જીવંત 'શક્તિ' થઈ રહે છે. તે દિવ્યાંગના હોય છે. તે ક્યાં તો દિપમાળ થાય છે કે 'સિંધુ' થઈ રહે છે. તે પત્ની કે પુત્રી રહી શકતી નથી. તેનામાં ભગિનીના ભાવ ઉછળે છે; પણ તે તો સદૈવ માતૃત્વની ધાત્રી બની રહે છે. પામરને પૌરુષ અર્પે અને પરાજિતને પ્રેરે એવા શદ્દિદોની સર્જનહાર થવા તે સર્જાયેલી હોય છે. માનવતાના સાગર તેના હૃદયમાંથી રેલાય છે. અને માનવસંહાર તેની આંખો અનિમેષ સ્વસ્થ રીતે જોઈ રહે છે. કાળયોનીમાંથી સર્જાય છે, કવચિત જ-ક્રોધ આવી મયુરાસીની કે ક્રોધ સિંહાસીની, ક્રોધ મૃદંગી કે ક્રોધ સિંહેશ્વરી-આ નારી હતી-તેવી ક્રોધ અદ્ભૂત અને અગમ્ય !

એ કર્ણાટકી હતી. એ હિંદુ હતી. એ દેવી જ હતી. એ વિદ્વાન હતી. સંગીત વિશારદ હતી. શાસ્ત્ર પારંગત હતી. એ નૃત્યરાસી હતી અને એ અનેક ભાષાથી પરિચિત હતી. એ કાશ્મીરથી પાછા જતાં મહિનો પકાણોના મુલકમાં માણુવા પેશાવર આવી હતી. વૈભવની મણા નહોતી. ખરચનો સુમાર નહોતો. કાશ્મીરમાં રાણીવાસમાં એક રાત તેણે નૃત્ય અને સંગીતમાં આપ્યાં હતાં, અને અદ્ભૂત દ્રવ્ય લઈ પરોડે 'અકીચન' આવી હતી.

એનો પોષાક સાદો હતો પણ વિચક્ષણતાથી પહેર્યો હતો. એનો કેસરિયા સાળુ ઊંચા રેશમનો ઢાકામાં ખાસ વણાવેલો હતો. એવાં તો અનેક હતાં. તેનો સોનેરી પાત્રવ પવનમાં ફરફરતો હતો. નાકમાં અમૂલ્ય નિલમની નથની હતી. કાને સમરકંઠના શરાબને પણ શરમાવે તેવાં રાતાં માણુકનાં લોળિયાં હતાં.

જમણા હાથમાં આંગળી પર ચણી ખોર જેવો હીરો ચંદ્રિકાને પણુ જાળવતો હતો. ગળામાં એક સેરની માળાનાં મેલ્તી અષાઢના મેધમિંદુ જેવાં અમી આપતાં હતાં. એના પગ આગળ કીનખાખની મોઝડીઓમાં સોનાની સાંકળીના અંધ હતા.

આ નારીનો વર્ણુ ગૌર હતો, ગુલાબી હતો, રૂપેરી હતો, સોનેરી હતો. તેમાં ચંપાની પિળાશ અને કમળની રતાશ હતાં, અને કાંઈ ન સમજાય તેવી માદક સુવાસ-સુખડના અત્તર જેવી-તેના અંગમાંથી નિરંતર પ્રસરતી. એના હોઠ નાના હતા, તે મીઠું હસતા, અને નિઃહૃદયતામાં સખત થઈ શકતા. એની આંખમાં અમી સીંચન હતાં પણ અમિજવાલા પણ તેમાંથી ઉછળતી. એ ડોક ફેરવતી ત્યારે હરિણી કે હંસિનીની સ્મૃતિ આવતી. એ ખોલતી અને ક્યાં તો ઝરણાંનો કલરવ નીકળતો કે બળતા દેવતાના તણખા ફાટતા. એની કમર સિંહકટી હતી. એના સ્તન ત્રિભુવનને પણ અર્પણ કરવા ઈન્દ્રને પ્રેરે તેવા માદક હતા. એની કેશાવલિમાં ભિમ્યાનાથને નચાવનાર પાર્વતીની ખીરદાવલી હતી.

એણે પાસે પડેલી રૂપેરી ઘંટડી વગાડી અને એક બાંદી દોડતી આવી.

એણે પૂછ્યું : ‘કાંઈ નથી આવ્યું, સલીમા ?’

સલીમા : ‘એ અજાણ્યા છે. ના કહી પણ જતા નથી. તે દિવાને ખાસમાં બેઠા છે અને કહ્યું કે તમારી બાઇને આ વીંટી આપજો ને પાકીટ આપજો.’

તે સ્ત્રીએ વીંટી લીધી. જેઘ, ફેરવી-નાનું પાકીટ બોલ્યું. તેમાં એક પાન પર ચિહ્ન હતું, અને તે બોલી.

સ્ત્રી : ‘સલીમા ! તેમને અહીં લઇ આવ. ને હવે આજે હું સૂઈ ગઈ છું. બીજું કાંઈ હોય કે આવે તો કાલે.’

સલીમા ચાલી ગઇ, આ સ્ત્રી વીંટી પર મીટ માંડી જોઈ રહી-હસી-પછી પાન લીધું-આંખે અડકાડયું અને નમી. ‘મા-દેવી-મા’ અને તેની આંખમાં તેજ અને અશ્રુ આવ્યાં ને તેણે લૂછ્યાં. સામેથી બે નરપુંગવોને તેણે આવતા જોયા. તે ધીરેથી જોતી થઇ. અને જોતી રહી. તેઓ પાસે આવ્યા ને સ્ત્રીનું માથું નમી રહ્યું :

‘પ્રભુ! આપ, અને વળી બેઉ! બિરાજો.’ કહી તેણે પોતાનો ગાલીચો સાફ કર્યો ને તેઓ ત્રણે બેઠાં.

બાઈએ વીંટી પાછી આપી. એકે તે લીધી ને બીજાને સોંપી.

બાઈએ ઘંટડી વગાડી. બાંદી આવી, તેને કહ્યું : ‘તમે સર્વે જાઓ અને બે કલાક પછી-ત્રણ થાળ પુરી પકવાન તૈયાર કરી લાવો. આ મારા દેશના મહાવીરો છે. મારા સંગીત અને નૃત્યના ગુરુ છે. કશી કચાસ રહેવા દેશોં નહિ. શુદ્ધ બ્રાહ્મણીઆ રસોઈ કરાવજો-સલીમા.’

સ્ત્રી : ‘ગુરુદેવ અહીં સુધી પધાર્યા-કાંઈ ખાસ આજ્ઞા.’

પૂર્ણાનંદ : (મારતંડ સાધુ વેશમાં) ‘બીલીઅન’ બેટા તું તો મહેશ્વરી છે. તને શું આજ્ઞા કરીએ ! કેમ જંગબહાદુર ?’

તેજસિંગ : ગુરુજી, હું શું કહું. હું તો, તમે અચાનક મને શોધી કાઢ્યો, મળ્યા, અને તમારા ફરમાવ્યાથી સાથે આવ્યો !’

મારતંડ : ‘બીલીઅન, તારી વાત તો કર. બહુ દિવસે મળ્યા.’

બીલીઅન : ‘જેટલું મને કહ્યું છે તે મેં બધું કયું છે ને કંઈ છું.’

મારતંડ : ‘કાશ્મીર !’

બીલીઅન : 'કાંઈ દમ નથી.'

મારતંડ : 'તો સાફ, પણ નાણાંની ધૂમ છે.'

બીલીઅન : 'એ તો મેં લીધાં છે ને મોકલ્યાં છે.'

મારતંડ : 'ત્યાં કોઈ તત્ત્વો નથી?'

બીલીઅન : 'છે, પણ પરવશ થઈ ગયાં છે અને ગોળાના વાસણ માંજતાં વાર લાગે તેમ છે.'

તેજસિંગ : 'તો તેમ કરીએ.'

બીલીઅન : 'ભલે, પણ મને વિશ્વાસ નથી અને નકામો વખત વિતાડવા જેવું છે.'

મારતંડ : 'તેં તો ત્યાં બહુ જ ફરવાનું રાખ્યું હતું ને?'

બીલીઅન : 'તમે ક્યાં નથી જાણતા, બધો રિપોર્ટ માને ક્યારને? મોકલ્યો છે. બાવીસ પાના થયાં.'

મારતંડ : 'પણ કાંઈ કહેતો ખરી.'

બીલીઅન : 'ગુરુદેવ! મારી પાસે શિસ્ત તોડાવો છે. દેવીમાએ મોકલી, તે કાર્ય સાધી દેવીમાને જણાવ્યું. તેમને મળી પૂછે તો કેવું સાફ!'

તેજસિંગ : 'અમને નહિ કહો?'

બીલીઅન : 'તમે નાયક મંડળના છો. આજ્ઞા કરશો તો કહીશ પણ પ્રજાલિકા ભંગ નાયકો કરાવશે તો પછી નિયમન ક્યાં જળવાશે? મને સ્વાભાવિક સંકોચ થાય છે.'

મારતંડ : 'શાબાશ છે, બીલીઅન! માએ તારી પસંદગી બરાબર કરી છે.'

તેજસિંગ : 'એ આખો કાદો તે નિરર્થક મધ.'

બીલીઅન : ‘અરે સરદારજી, એવી આંખો બહુ કાઢે તો બહાર કાઢી લેવી પડે, સમજ્યા ? કહો તમે કેમ છે. ૭ મહિનાથી અહીં પેશાવરની આસપાસ કેમ વીંટળાયા છે ?’

મારતંડ : ‘હા, તેજસિંગ જરા કહે તો ખરો.’

તેજસિંગ : ‘અહીંથી હથિયારબંધીના નિવારણનો પ્રયાસ પૂરો કરી લીધો છે અને શસ્ત્ર ઉત્પાદનના કામ કાળે યોજના નિશ્ચિત કરી છે.’

મારતંડ : ‘સરસ કામ કર્યું. પછી, સમય ફેટલો જશે ?’

તેજસિંગ : ‘પછી—એ વર્ષ, પાંચ વર્ષ પણ થાય.’

મારતંડ : ‘ત્યાં સુધી—’

તેજસિંગ : ‘પંજાબમાં પુળા મૂકવા છે.’

મારતંડ : ‘હજી સુધી બરાબર થતું નથી.’

તેજસિંગ : ‘આ તો લડનારો પ્રદેશ. સિકંદર અને મગધના સમયથી આ સંગ્રામભૂમિ છે. એટલે કોઇને શસ્ત્ર વિના વાત મનમાં વસે નહિ તે સ્વાભાવિક છે.’

મારતંડ : ‘પણ શસ્ત્ર આવશે તો ચે ‘શસ્ત્રોથી જીતશે તે ને શસ્ત્રથી હણાશે.’ તેમ દેવીએ કહ્યું છે, તે વિસરો છો હો !’

તેજસિંગ : ‘ગુરુ મહારાજ, તમે પણ આમ કહેશો ?’

મારતંડ : ‘હા, સિદ્ધાંત અને નિયમન સર્વ કાળે એક જ છે.’

તેજસિંગ : ‘આપણે મળીશું ત્યારે ચર્ચીશું.’

મારતંડ : ‘વારુ, પણ મુલતાનમાં ત્હેં ઠીક કર્યું હો.’

તેજસિંગ : (ચમકી શાંત થઇ) ‘ભાણ તો સારી રાખો છો બધાં; પણ કાંઈ ખોટું થયું હોય તો કહો, સુધારી લઉં.’

ભારતંડ : ‘ નહિ, ભવલપુર જ્ઞેસલમેરને રણુની સરહદ
અરાખર હ્લે ગોઠવી છે. તને અભિનંદન ! ’

તેજસિંગ : ‘ હું તો લક્કરી માનસનો છું. ’

ભારતંડ : ‘ પશુ પાછો ‘ રણુજિતસિંગ ’ થવાનાં સ્વમાં
રાખતો નહિ હો ! ’

ખીલીઅન : ‘ હા, સરદારજી હવે તે દિવસો પરવાયા. ’

તેજસિંગ : ‘ આપણી પ્રતિજ્ઞા હું કદીએ વીસરીશ નહિ.
મારે તો અધુ શિવનિર્માલ્ય છે. ’

ભારતંડ : ‘ વારુ, ખીલીઅન ! તને અતિ વિકટ કાર્ય
સોંપવાનું છે. ’

ખીલીઅન ‘ શું છે, બાપુ ? ’

ભારતંડ : ‘ તું કાખૂલ જશે ? ’

ખીલીઅન (સ્થિર થઇ) ‘ કાખૂલ ! ’

ભારતંડ : (મુક્કમતાથી) ‘ હા. કા...ખૂ...લ ! ’

ખીલીઅન : ‘ ત્યાંથી કાંઈ આગળ જવાનું છે કે પાછા
આવવાનું છે ? ’

ભારતંડ : ‘ તે તો દેવી મા કહેવડાવશે. પશુ ઉત્તર તરફ
જાય તો કેવું સરસ ! આપણો આર્યોનો પ્રદેશ જોવાય. ’
‘ ઓક્સ ’ ના દર્શન કરી ‘ પામીર ’ પર જઈ ‘ ચિત્રાલ ’ અને
‘ શીગાણુ ’ ની સાંકડી પટીમાંથી ‘ જીલજીટ ’ થઈ પાછી ફરે.
તો તારૂં શરીર બહુ સુધરી જાય. બહુ સુંવાળી થઇ ગઇ છે. ’

ખીલીઅન : ‘ ખરચ કેટલો ચાય તેનો વિચાર છે ? ’

તેજસિંગ : ‘ ખરચ શેનો ! ચાર ગિંટ અને આઠ
અચ્ચર બહુ છે. ’

મારતંડ : (ખડખડાટ હસે છે) ‘ મારી બીલીઅનને ખચ્ચર ! વાહ ! વાહ ! કેવી સ્વારી ! ’

તેજસિંગ : (હસી) ‘ કેમ કાંઈ હસવા જેવું છે ! ’

મારતંડ : ‘ આને જ પૂછને. ’

તેજસિંગ : ‘ કેમ બીલીઅન ! ’

બીલીઅન : ‘ સરદારજી, એ તો ખચ્ચર ન હોય તો પગે ચાંદા પાડીને પણ જવાય. નૂરજહાનો રસાલો ચાલતો આવ્યો હતો. અને નહિ તો, સુખડની પાલખીમાં પણ શ્રમ લાગે ! જેવો પ્રસંગ તેવો ધર્મ અને તેવું કાર્ય. ’

મારતંડ : ‘ તેજસિંગ, હવે અહીંથી ક્યારે જવું છે ? ’

તેજસિંગ : ‘ બીજે ખાસ કામ છે. ’ •

બીલીઅન : ‘ એ સરદારજી પોપટ-મેનાનાં લક્ષ કરી પછી નવરા થશે. ’

તેજસિંગ : વાહ બીલીઅન, તું પણ મારી કીક તપાસ રાખે છે. ’

મારતંડ : ‘ તે જે કરવું હોય તે જલદી કરીને લાહોર પાછો જજે; અહીં હવે નહિ. ’

તેજસિંગ : ‘ હા, પંદર દિવસ તો બહુ. ’

મારતંડ : ‘ ને આ બીલીઅનનું શું ? ’

બીલીઅન : હા, દેવી માએ આજ્ઞા કરી જ હોય તો-’

મારતંડ : ‘ મહે કહેવડાવ્યું છે-હજી ઉત્તર નથી; પણ હું કહું છું. ’

બીલીઅન : ‘ તો મારી ક્યાં ‘ના’ છે ? ’

મારતંડ : ‘ ત્યાં જઈ શું કરશે ! ’

બીલીઅન : 'દેવી મા, સાંકેતિક મોકલશે ને ?'

મારતંડ : 'હું કહું તો !'

બીલીઅન : 'અ-હ. એમાં તો મારે સ્પષ્ટ સૂચન મળે તેજ કરે !'

મારતંડ : 'વારૂ, તેમ કરજો. 'અમીર' બહુ મોજીલો છે.'

બીલીઅન : 'ભલેને રહ્યો.'

તેજસિંગ : 'તને સપડાવશે તો ?'

બીલીઅન : 'અરે મુઓ છે રે મુઓ મને સપડાવનાર-'

તેજસિંગ : 'કેમ ?'

બીલીઅન : 'સરદારજી, હું કાણ છું, તે તમે જાણતા નથી. હું વશીષ્ઠની અર્વાચીન પત્ની છું. મારે પેટથી તો સહસ્ર નાગદેવો-ભારતનાં અનેક અનિષ્ટાનું દહન કરવા-સર્જું છું; સમજ્યા ! મને સ્પર્શે તે પાંચ કલાક પણ જીવે નહિ; હું તો વિષનખી છું. સમજ્યા !'

તેજસિંગ : 'ગજબ કર્યો ત્હેં, છોકરી.'

મારતંડ : 'તેજસિંગ, મારે વળી તને પણ ચેતાવવાનો છે. માટે તારે હાલ જરા અદશ્ય થવું.'

તેજસિંગ : 'ને કદાચ સપડાઉં તો !'

મારતંડ : 'તો પછી જોઈશું. જરૂર હશે ત્યારે છોડાવીશું. કારાગૃહમાં ભક્તના ભજનથી તો આત્મા પિંજરના પખી પણ જીડી જઈ પાવન થાય તે સંકેત યાદ રાખજો.'

તેજસિંગ : 'વારૂ.'

બીલીઅન : 'હવે જમણુ આવશે. ખોલો દૃત્ય કરે કે સંગીત ?'

ભારતંડ : ‘નૃત્ય રહેવા દેઃ ખીલીઅન ! કાંઈક વગાડ.’

ખીલીઅને મૃદંગ લીધું, જરા ઠીક ક્યું, સહેજ સ્વર કર્યો, અને તાંડવનો સ્વરધ્વની ગૂંજી રહ્યો—સ્વર નીકળ્યા, ઊંચા ગયા, હેઠળ પડ્યા, પછડાયા, ઊંચા થયા, કામળ થયા, કર્કશ થયા, રણુરંગની જમાવટ થઈ, ચીસો સંભળાઈ અને વિજયનાદમાં સમ્યા, તેજસિંગ આ જોઈ જ રહ્યા.

ખીલીઅન : ‘કેવું લાગ્યું?’

ભારતંડ : ‘ભયાનક સંગ્રામનો ધ્વની છે.’

ખીલીઅન : ‘મહે અદાર મહિના પ્રેક્ટિસ કરી સાધ્ય ક્યું છે.’

તેજસિંગ : ‘હું તો ધ્રુજી ગયો !’

ખીલીઅન : ‘સહેજ ફેર ફરે તો તેમાં એવો ઉસ્ફુરાર થાય કે અહીંથી ઊડી-દોડી—તરવાર લઈ, કેસારિયાં કરી મરવાની દીવાની ચડે.’

તેજસિંગ : ‘એનું નામ પણું છે?’

ખીલીઅન : ‘હા, ‘મૃત્યુંજય નાદ’. ને તે ખસી. અને સામેથી ભોજનના થાળ આવ્યા.’

રેણુજિત રજપૂત રધસિ તરીકે દેશ પ્રદક્ષિણા કરવા નીકળ્યો હતો. તેણે પંદરપૂરમાં બ્રાહ્મણોને રાજી કરી, યાત્રાળુઓને જમાડી પ્રતિષ્ઠા સ્થાપી હતી. તે પછી નાસીક આવ્યો. મ્હોટા મકાનમાં તે રહેતો હતો અને સ્વસ્થ જીવન ગાળતો હતો. વિદ્વાન દક્ષિણી શાસ્ત્રીઓને તેણે પોતાને ઘેર નિમંત્ર્યા હતા અને તેમની સાથે વેદ, ઉપનિષદ, મહાભારત અને યોગ વશિષ્ઠ રામાયણની ચર્ચા કરતો. રાજ સમી સાંજે એના વાડામાં દસ-પંદર ખુરસીઓ નંખાયલી હોય અને આઠ-દસ જણ ત્યાં રમતા ગપ્પાં મારતા હોય. સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક વિષયોની ચર્ચા થતી. એ સન્માનનિય થયો હતો. અને શહેરના પ્રતિષ્ઠિત સજ્જનોની એને ત્યાં અવરજવર રહેતી. અમલદાર વર્ગને કલબમાં કોઇ વખત મળતો અને ‘બીલીયર્ડ’ કે ‘ટૅનિસ’ રમતો. પણ કોઇની સાથે તેણે અતિપરિચય કેળવ્યો નહોતો. એ સાધનસંપન્ન હતો અને નાસીકની હવા અનુકૂળ થવાથી રજો હતો, એમ સૌ જાણતા. ત્યાં તો તેણે એક નવી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. સંસ્કૃતના અભ્યાસી અને પારાંગતોને તેણે બીજી પાંચેક શાસ્ત્રીની સહીથી પારિપત્ર પાડવ્યો કે ‘વેદકાળથા ભારત શસ્ત્રવિદ્યામાં નિપુણ અને પ્રવિણ હવું. ધાર્મિક ગ્રંથોમાં અનેક આયુધોનાં વર્ણનો આવતાં; પરંતુ તે ક્યાં હતાં, કેવી

રીતે તૈયાર થતાં, તેની ખનાવટ અને સાચવટ કેવી હતી અને કેમ, ક્યારે ને કેવી રીતે વપરાતાં તે સમજાતું નહોતું. ‘આ વિસરાયલી વિદ્યાનું સંશોધન થવું જોઈએ’ એમ તેણે નમ્રભાવે જણાવ્યું હતું. અને મંતવ્યો માંગ્યાં. ચાર-છ મહિના પત્ર-વહેવાર ચાલ્યો. અને તેણે દરેકને નિમંત્રણ મોકલ્યાં. એક અઠવાડિયાનો કાર્યક્રમ યોજ્યો. નવું મકાન રાખી ઉતારાની ગોઠવણ કરી. કામની વહેંચણી કરી. સત્કાર, સ્નાન, સંધ્યા, ભોજન, પૂજન, અભ્યાસ, અધ્યયન અને રાત્રે સંગીત : સર્વની વ્યવસ્થા કરી. નવચંડી અને લઘુરૂપ માંડ્યો. ને વીધી રાજ એ કલાક, એમ નવમે દિવસે સમાપ્ત થાય, તેવી રીતે ગોઠવી. પંડિતો, શાસ્ત્રીઓ, સર્વે આવતા. પોતે જાતે પગથીએ, સર્વને આવકારતો, અને દિવસમાં એક વાર સર્વની જાતે ખખર લઈ આવતો. રાત્રીના ભોજન સમયે સર્વની પંગતમાં પ્રથમ જરાક અળગો બેઠો—‘આપ આજણ છો. હું રજપૂત છું’ એમ કહી હાથ જોડ્યા અને શાસ્ત્રીઓ પ્રસન્ન થઈ ગયા. છતાં હાથ પકડી વચમાં મ્હોટા પાટલા પર બેસાડ્યો. નવે દિવસ ચર્ચા ચાલી અને ‘આર્ય શસ્ત્રવિદ્યા સંશોધક મહામંડળ’ની સ્થાપના થઈ. તેમાં પોતે રૂપિયા એક હજાર અર્પણ કર્યા, અને ખીજા ત્રણ સાડાત્રણ હજાર ભરાયા. કાર્યવાહકો પસંદ થયા. મુખ્ય સ્થાન નાસીક નક્કી થયું. પોતાને પ્રમુખ થવાની વિનંતિઓ તેણે નકારી, અને તુલજાપુરના વયોવૃદ્ધ પણ સમર્થ વિદ્વાન, એકનિષ્ઠ, વેદમૂર્તિ ‘નવરકર શાસ્ત્રી’ને પોતે જ પ્રમુખપદ શોભાવવા પ્રાર્થના કરી; અને તેઓ મ્હોટા બાજક પર વિરાજ્યા ત્યારે રણજિતે સર્વે મેદની સમક્ષ, તેમને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યા અને કહ્યું:—

‘વિદ્વાનો, આજે મારો લાગ્યદિન છે. હું તો કેવળ યાત્રા અને પર્યટણનો પ્રકૃતિઆનંદ લેવા નીકળ્યો હતો. શ્રીગીરી

મકનું ભવ્ય સ્થાપત્ય જોઈ મને પ્રેરણા થઈ-ત્યાં જ મહે સવિનય પ્રેરણા મંત્ર યાચ્યો; અને મને સંજ્ઞા થઈ કે નાસીક જાઓ, ત્યાં તને સમજશે. હું અહીં આવ્યો-રહ્યો, અને દેવની પ્રાર્થના અને શાસ્ત્રીઓના વચનામૃતમાં મારો સમય વહ્યો. ગોક રાત્રે મને એકાએક આંખ આગળ ધનુષ્યબાણ સાથે રઘુવીર, ફરસી સાથે પરશુરામ, વીમાનવિહારી સીતાને હરનાર રાવણ, બાણાવળી અર્જુન, સુદર્શન ચક્રધારી શ્રીકૃષ્ણ અને શસ્ત્ર વિશારદ ગુરુ દ્રોણાચાર્ય-પ્રત્યક્ષ જ હોય એમ કલ્પના થઈ ભાવ થયો. અંતરધ્વનિ થયો. આ ભારતની વિજયવંતી શસ્ત્રવિદ્યાનો પુનઃ ઉદ્ધાર કરે તે ભારતમુક્તિ સિદ્ધ કરશે, અને માનવ સંસ્કૃતિ રચાપિત કરશે. આ ઉદ્દેશ અહીંના વિદ્વાનોને મહે અચકાતાં કહ્યો અને હવે આપ સર્વ મળી આ મહાધર્મ અપનાવ્યો છે. હું આપનો કિંકર છું, મને આજ્ઞા કરો.'

આ વિવેકથી, આ ભાવથી, વિદ્વાનો અને મિત્રો રણજિત પર ઓવારી ગયા. અને હેતથી, શ્રદ્ધાથી સંઘળું સુકાન રણજિતને સોંપ્યું.

પછી, રણજિતે અસ્ખલિત પત્રવહેવાર કર્યો. નાની પુસ્તિકા, પ્રશ્નાર્થ માર્ગદર્શન પ્રસિદ્ધ કરી. રાજગ્રામો, મદારાજગ્રામો, શ્રેણીગ્રામો, શ્રામંતોને મળ્યો; અને તેનું કાર્ય વિકસ્યું. મુસાફરી તે દબાવ્યાથી કરતો. રાજસ્થાનોમાં ઠાકોર રણજિતસિંહ તરીકે તેણે વિશ્વાસ અને પ્રતિષ્ઠા મેળવ્યાં. તેના કાર્ય કાળે સાધન મળી રહ્યાં અને શસ્ત્ર સંશોધન સંસ્થા વિકસી. તેનું માસિક પ્રસિદ્ધ થવું શરૂ થયું. અને વિચારકોમાં મહોદ્દાં આંતોલન ઊભું થયું. ક્ષત્રીએત્ને અને બ્રાહ્મણોને ગૌરવ-ગુમાન આવ્યું. નાસીકના મેળાનો પ્રસંગ તેણે ભવ્ય રીતે યોજાવ્યો. સ્વયંસેવકો, ડોક્ટરો, શિક્ષકો સર્વેને તેણે સંકલિત કર્યાં. અને મેળામાં રોજ રાત્રે

સ્થળે સ્થળે તેણે પુરાણનાં પાઠાયણ મંડાવ્યાં. કોઠાયુદ્ધ-ગીતા દીક્ષા-દ્રૌપદિ વસ્ત્રહરણ-ઈદ્રગિત સંવાદ વગેરેની કથાઓ વિવિધ રીતે કહેવડાવી. કથા કહેનારને પોતાને ત્યાં નિમંત્રી, બે-ત્રણ શાસ્ત્રીઓ સાથે મળી કથાનો ગુહ્યાર્થ અર્થો, તેને લોકવાણીમાં ઉતારી, સમજાવવાનો આગ્રહ કર્યો. આવી કથાઓથી હજારો યાત્રાળુઓએ પુરાણોમાંથી નવું જ્ઞાન, નવો આદેશ મેળવ્યો.

વળી આ પ્રસંગે તેણે રાજ-મહારાજને પધારવા વિનવણી પત્રો લખ્યા હતા. અને 'શસ્ત્ર સંશોધન સંસ્થા'નો સમારંભ રાખ્યો હતો. અનેક આવ્યા હતા તે સર્વેને તે મળ્યો હતો. અને એક રાત્રે ભોજન પર તેની પ્રેરણાથી શાસ્ત્રના મુકુટમણી રૂપ નવરકર શાસ્ત્રી પાસે પ્રવચન કરાવ્યું હતું અને તેમણે રાજવીઓને ભારતની 'સંસ્કૃતિ અને શક્તિ' પુનઃ સજીવન કરવાનો આદેશ આપ્યો હતો.

તે અઠવાડિયા દરમિયાન તે પ્રત્યેક રાજવીને મળ્યો હતો. તેમની સાથે વાત કરી હતી અને પોતાને ત્યાં-પોતાની પ્રજાને સશક્ત અને સુખાહુ કરવા પ્રાર્થના કરી હતી; સ્વરક્ષણનો, સ્વધર્મનો નૈસર્ગિક હક્ક છે; અને અંગ્રેજ રાજ્યે-જગતભરમાં અવનવી નિઃશસ્ત્રતા ભારતની માનવજનતા કાળે નીચી હતી, તેની ઉપેક્ષા કરી હતી અને તેણે કહ્યું હતું કે કોઈ દિવસ આ નીતિ તેમને જ-અંગ્રેજ સત્તાને જ નિર્માળ સમજશે.

'ક્ષત્રીઓનું ક્ષત્રીવટ સાચ કાળે સમશેરમાં અને શીરના સમરપણમાં છે. સત્ય કાળે, શીલ કાળે, સ્વધર્મ કાળે, ભારતના ગૌરવ અને આર્યધર્મ કાળે. જે ક્ષત્રી, તે સમજે નહિ તે ક્ષત્રી નહિ પણ શુદ્ધ-એમ આપ કેમ નથી સમજતા' એમ તેણે કહ્યું, ત્યારે કેટલાક શંકામય, કેટલાક

ચીદાયા, એક-બે જણે કહ્યું કે તમે રાજવિરુદ્ધ ઉદ્દેશ છે અને ખીજાએ ખાનગીમાં ચેતવ્યા કે રાજનો નમસ્ક હશે. આપણો તાગ લેવાનો પ્રપંચ હશે, ચેતજો! અનેક સાંભળ્યું ને વીસરી ગયા. પણ પછી રણજિતે તો એ સર્વને એક પરિપત્ર પાઠવ્યો.

‘આપ સર્વ પોતાની પરિસ્થિતિથી અજ્ઞાત નથી. તાજની વફાદારીનો અર્થ બહુ સુંદર અને શ્રેષ્ઠ છે. ચક્રવર્તિની શ્રેષ્ઠ ભાવના એ છે કે ચક્રવર્તિ પોતાનાં ચક્રમાં પ્રત્યેક આરાને સખળ અને સપ્રમાણ રાખવામાં શોભા માને. સમ્રાટ તો ન્યાય અને દયાના સાગર છે. આવી વિશાળ રાજતંત્રની ધરાનું વહન અહીં સ્થાનિક અધિકારી મંડળમાં જ હોય-તેમની વ્યાવહારિક બે આંખે બેજ વસ્તુ દેખાય-તેમના અધિકાર અને ફરમાનનો અમલ અને ચક્રવર્તિની સત્તાની સાચવટ. આ બેઉ કાર્ય કાજે તેમની ભુદ્ધિ અને સમજણ પ્રમાણે કાળજી. ત્રીસ ત્રીસ વર્ષના અખાધિત નિરંકુશ અધિકારથી, કુંગેલા મને અને પ્રજા સંપર્કથી અલગ રહી સંકુચિત દષ્ટિથી એકાંક્ષી બનેલા મહામંત્રીઓ, અંગ્રેજ રાજને અચળ રાખવા સ્વાભાવિક પ્રયાસ કરે છે. ભારતના માનવંતા દેશપ્રેમીઓએ કહ્યું છે તેમ અંગ્રેજ રાજસત્તા, ભારતના ભાગ્યે એક વિધી અને કાળનું અદ્ભુત વિધાન છે. પરમાત્માએ તેમને ભારતની પ્રજાના એકીકરણ-પ્રજાના માનસના ઉત્થાપન, પ્રજાની ફળવણી અને પ્રજામાં વહીવટના એક તંત્રપણા કાજે નિર્મ્યા છે. આપ તો ચક્રવર્તિના મુકુટના મણી છો. કાલે ચક્રવર્તિને જરૂર પડશે તો તમે શું સ્થાય કરશો? પ્રજા નિર્બળ છે, નિર્માદ્ય થઈ રહી છે. નિઃશસ્ત્રતા એ પ્રજાનો શાપ છે. શ્રી. ગોખલેજી જેટલું નિરિક્ષરતા નિવારણ કાજે કહે છે, શ્રી. દાદાભાઈ નિર્ધનતાના નિવારણ કાજે કહે છે, તેટલું જ સર ફિરોજશાહ અને શ્રી. બેનરજી, નિશસ્ત્રતાના નિવારણ કાજે કહે છે. રાજવીઓએ આ

વિચારવું રહ્યું. આપને ત્યાં આપ અંગ્રેજ સત્તાથી સુરક્ષિત હોઈ આપના રક્ષણ કાળે પ્રજાબળની અનિવાર્યતા વીસરી ગયા છે. પ્રજાના બળનાં વિવિધ અંગો છે-શસ્ત્ર અને શિક્ષણ-સહકાર અને સંયોજન; એજ સમૂહને બળ આપે છે; અને સમૂહની પ્રીતિ પર રાજ્યસત્તા નીર્ભર રહી શકે છે. તેનાથી અવળું આજે સમૂહની બીતિ પર જ અધિકારની સ્થિરતા અવલંબે છે. પ્રજા પાસે શિક્ષણ અને શસ્ત્ર હોય તો પ્રજા સામી થાય તેનો બધા રાજ્યસત્તાને નિરંતર રહે છે. પણ પ્રજા શું કરવા સામી થાય ? રાજ્યસત્તા પ્રજાપાલક હોય, પ્રજાપોષક હોય, પ્રજા હિતેશી હોય, તો તે પ્રજા તો રાજ્યસત્તા કાળે પોતાનાં શિર અને શરીરનું સ્વાર્પણ કરે, એ કાંઈ જગતને નવું શીખવવાનું નથી. ભારતમાં ક્યાં આપણે હલદીઘાટનાં કેસરિયાં નથી જોયાં કે પદ્મિણીના સહસ્ર રમણી સાથના જૈહર નથી જોયા ?

આપની પાસે અમાપ સત્તા છે, રાજાનો વૈભવ પ્રજાની સમૃદ્ધિ પર શોભે. ક્ષત્રીઓ કાળે કેવળ વિલાસ તો વિષસમાન છે. જે રાજ્યસત્તામાં પ્રજાને સ્વમાન અને સ્વભાન નથી તે સડવી જ જોઈએ. જે રાજ્યસત્તા પ્રજાને આયુધોનું શિક્ષણ અને આજીવણોથી ખીલવતી નથી તે રાજ્યસત્તા આત્માની કૃપણ અને દરિદ્ર છે. તેને પ્રજા પર વિશ્વાસ નથી. તે પ્રજાના બળથી ચમકે છે; અને પ્રજાની અજ્ઞાનતા, દરિદ્રતા અને નિઃસહાયતામાં પોતાની સલામતી માને, એ કેટલું અનિષ્ટ છે ! આ સત્યો આપ સમજો. આપના મિત્રો-અમલદારોને કહો. આપ વૌઘસરોય અને ગવરનરોને મળો ત્યારે નિર્ભયતાથી કહો. જે ક્ષત્રી વિનયથી પણ સાચા કહેતાં અચકાય તે ક્ષત્રીગણો કેમ કહેવાય !

મને ક્ષમા કરજો. અંગ્રેજ સત્તા હવે નવા રંગે દીપે તેજ હું ધમ્મું છું, અને અંગ્રેજ સત્તા ફક્ત પ્રગ્ળને સલામતીમાં રાખે તેટલું જ નહિ, પણ પ્રગ્ળને શક્તિશાળી કરે તેમાં જ બ્રિટિશ સલ્તનતનું હિત છે. ભારતની પ્રગ્ળનાં ગૌરવભર્યાં સમૃદ્ધિશાળી સહયોગમાં જ બ્રિટિશ પ્રગ્ળનું શ્રેય છે. હું આ સિદ્ધાંતનો ઉપાસક છું.

આપનું સ્થાન મહાન છે. રાજવી તરીકે આપ પ્રગ્ળના સર્જક થઈ શકો છો. અને આપના રાજ્યમાં નહિ પણ ભારતમાં સંસ્કૃતિના ઉપાસક થઈ પિતૃભૂમિનું રણ પૂર્ણ કરી શકો છો.

હું તો કેવળ શંકર, શક્તિ અને સંસ્કૃતિનો ભક્ત છું. સમૃદ્ધિ તો વીરોની દાસી છે.

આપ મારા પ્રત્યે જે મમતા રાખો છો તે પ્રત્યે હું આપનો આભારી છું.

હું તો અહીં સંસ્થાના કર્તવ્યમાં પૂરાયભો છું. કામકાજ ફરમાવશો !'

આ પરિપત્ર ભારતભરમાં રાજવી અને ક્ષત્રીસમાજમાં પથરાયો. અત્યંત ઉભરામણ થયું. સળવળાટ થયો અને એક દિવસે કાંઈ ખાસ ગોઠવણથી એક મ્હોટો અમલદાર રણજિતને મળ્યો. ખેડિએ સાથે જ ખાણું લીધું. અમલદાર પહેલાં તો તીવ્ર અવાજે બોલ્યો : રણજિતે શાંત રહી બારી સામે જોયું. અમલદારે અધિરા થઈ પૂછ્યું. 'કેમ શું કહો છો ?' રણજિતે સ્થિર આંખે જોઈ કહ્યું. 'I thought cultured Englishmen were very cool-હું તો માનતો હતો કે સુશિક્ષિત અંગ્રેજો બહુ ધીર અને સ્વસ્થ રહે છે.' અમલદાર જરા અચકાયો ને કહ્યું : 'Oh ! Im very sorry-હું દીલગીર છું. આપણે વાત કરીએ.' તેણે સ્વમાનશાળી હિંદી બોલ્યો અને તેણે પોતાની અકડાઈ જતી કરી. પછી ખેડ જણા વાતે

વળગ્યા. રણજિતે પોતાની હકીકત સમજાવી અને કહ્યું: 'અમારી પ્રજાને તમે શત્રુ તરીકે કેમ ગણો છો ! અમારી જમીને જીતાયલો પ્રદેશ કેમ ગણો છો ! જીતાયલો પ્રદેશ અને શત્રુ પ્રજા પ્રત્યે જેવો વર્તાવ હોય તેવું તમે કરી, તમે જ અમને શત્રુવટમાં ઉશ્કેરો છો. અમને તમારા ગણો, તમારા માનો, તમારા તરીકે તૈયાર કરો, અમે ને તમે યોતપ્રોત થઈ જઈએ. અને જુઓ કે જગતમાં તમને કદીએ આંચ નહિ આવે. અને નિઃશસ્ત્ર અને નિર્ધન, નિર્વૌર્ય અને નિર્બળ પર રાજ કરવામાં તમને ગૌરવ શું હોય ? ગુલામોના વહીવટમાં તમને લાભ લેલો હોય, પણ તેમાં ખુમારી શું ? ના, ના, અમે તો તમારા મિત્ર છીએ, મિત્ર થવા ઇચ્છીએ છીએ. અમે ક્ષત્રીઓ અને બ્રાહ્મણોએ ભારતને સાચવ્યું છે અને સાચવીશું. મુસલમાનો આવ્યા અને અમારામાં ભળી રહ્યા છે. અમે હિંદુઓ કે મુસલમાનો ભારતવાસીઓ એક છીએ. તમે અમારા થઈ જાઓ. અમારાથી પર રહો તેમાં તમે દુશ્મનાવટ ફળવશો. અને પછી અમારો ખીજવાટ મર્યાદા મુકશે ત્યારે સહકાર ઇચ્છશો. તે પ્રસંગે હું કે મારા જેવા નહિ હોઈએ. કોઈ નવાં તત્ત્વો અને બળો સાથે તમારે આચડવું પડશે ને તમે મૂંઝાઈ દમન કરશો, શત્રુવટને દંડ કરશો. હું પ્રાર્થુ છું, તમે આજથી જ સમજો. પણ હા, મને નિરાશા છે. તમારે જ મશીઆઈ પાડોશી આયરલેન્ડને તમે ક્યાં ન્યાય આપો છો, કે અમને આપશો !'

આવી અનેક વાતો થઈ, અમલદારે હાથ મેળવ્યો, અને કહ્યું, 'મને તમે નવી દૃષ્ટિ આપી છે. તમારા જેવા હોય તો હમે પણ કાંઈ કરી બતાવીએ.' ને તે ગયો.

ઉત્તર હિંદની એક જેલની બંધ કોટડીમાં એક કેદી લાંબો સાંસોટ પડ્યો હતો. એને તપાસવા દિવસના ચાર વખત જેલર આવી જતો, દાકતર બે વખત જોઈ જતો. બે વોરડરો એની દેખરેખ રાખતા હતા. એની ઓરડીમાં સૂવાની ચટાઈ, પથારી, ચંબુ અને થાળી વાડકો, એટલું જ રાચરચિલું હતું. અન્ય કાંઈ પુસ્તકો નહોતાં. એનું શરીર અત્યંત કસાયલું અને સ્નાયુબદ્ધ હતું. સવારના એને બહાર ફેરવતા અને તે ગોળાકારમાં દોડતો, ઢંડ બેઠક કરતો, અને પછી પ્રાણાયામ-શ્વાસ-વ્યાયામ કરતો. કોઈ કોઈ વખત એના આંગળીના નખ સામે જોઈ રહેતો. ત્યાં જરા દાબતાં વેદના થતી અને તે ઓઠ ખીડતો છતાં, વધારે ને વધારે દાબતો ને બળડતો. ‘આ ત્રાસ દૂધિયા જીવાનો પર થતો હશે, ને કોઈકે ચીતકાર કરી ત્રાસી બોલી દીધું હશે ! તેમનો શું દોષ ! આટલી યાતનાઓ જાતે વેઠ્યા પછી પણ મને કષ્ટ છે. શરીર પર બીજે ઠેકાણે ચાઠાં હતાં. આંખ ઉપર તેજને અટકાવવા લીલો પડેલો રાખ્યો હતો-હવે આ બધું થયું હતું-તેના પર અત્યંત નિર્દયતાથી કબૂલાતો અને માહિતી મેળવવા પ્રયોગ થયા હતા-એની કાંઈ નવીનતા નથી. દરેક દેશમાં દરેક રાજસત્તાની આ રીત છે. એનું નામ ‘થર્ડ ડીગ્રી’-ત્રીજી સરણી. જુદા જુદા દેશમાં ત્યાંની પ્રજા અને સત્તાના અનુભવ અને સ્વભાવ અનુસાર આ અખતરો યોગ્યથેલા હોય છે :

આ કેદીએ ઊંચું જોયું, ને વિચારતો રહ્યો. ‘મને ચેતવણી આપી હતી. તે પ્રમાણે હું તો નીકળ્યો, પણ વચ્ચેથી પટકાષ પડ્યો. કાંઈ ફૂટેલું છે. કાણ હશે ? રેલગાડી સૂસવાટથી જતાં અટકી, હમે ખોગીના બેઠે છેડા પર, છૂટા છૂટા ખેડા હતા- એકબીજાને જોવાય અને મૂક ઇશારતથી સમજવાય તેમ-રાત થઈ હતી. ને એકદમ ગાડી ધીમી પડી. કેટલાક માણસો કમ્પાર્ટમેન્ટની બારી આગળ ચઢી ગયા, અંદર ઘૂસ્યા. પાંચ મિનિટે ગાડી અટકી. નાનું સ્ટેશન હતું. હું સમજી ગયો હતો; છતાં વિચારતો હતો. એકાદ મિનિટ અવરજવર થઈ, ફાનસો મારા ડબ્બામાં આવ્યાં અને પાંચ જણ મારા પર શિકારીની માફક પજા, ને મને હાથ કડી નાંખી. ડબ્બામાં ગલરાટ થઈ ગયો. મને ધસડી બહાર નાંખ્યો. મેં નજર નાંખી. કેટલાય ચહેરા બારી બાર ડોકિયાં કરતા હતા. જે ચહેરાને હું જોવા ઇચ્છતો હતો તે જ દેખાયો નહિ. પણ તેમજ હોતું જોઈએ. પકડનારની નજર પણ કાબેલ હોય છે. મારી સાથે કાંઈની આંખ મળતાંની ખાત્રી થતાં તેને પણ જોખમ રહે. ચાર મહિના થયાં જરા પણ અણસારો નથી ને હું અંદર છું.

મારા પર શું વીત્યું તેની મને પરવા નથી, પણ મોંઘ લાહોરનું કામ રહી ગયું. એટલું થયું હોત તો પછી ભલેને બે વર્ષ નીરાંતે અહીં પડી રહત, આવી તેની વિચારમાળા હતી.

બારણું ઊઘડ્યું અને વોરડરે કહ્યું : ‘આલો સરદારજી.’

તે આગસ મરડી ઊઠ્યો. તેણે પૂછ્યું, ‘કમ, કાંઈ છે ?’ અને ડેપુટીસાહેબ બોલાવે છે. એમ વોરડરે જણાવ્યું.

વોરડર સાથે પગે બાંધેલી સાંકળ ધસડતો તે ગયો, ને ડેપુટી જેલરની ઓફિસમાં વોરડર તેને અંદર લઈ ગયો.

ડેપુટી જેલર કાઈ કિશીઅન હતો. શરીરે મજબૂત અને રૂવાબદાર હતો.

, ક્યું તખીઅત આગમ હૈ.' ડેપુટી જેલરે કેદીને પૂછ્યું.

કેદી : ' તમને કેમ લાગે છે ? '

આ જ જવાબ આ જ સવાલ પછી આવતો—તેમ આવ્યો. સામાન્ય કેદીનો આ વર્તોવ નહિ. કેદી સામી છાતીએ આંખ સ્થિર કરી નેઈ રહ્યો.

કેદી : ' આટલું જ પૂછવા મને શું કરવા તંકલીફ આપી ! '

ડેપુટી જેલર સામું નેઈ વિચારતો હતો. ' શું ખુમારી છે ! શું બહાદુરી છે ! ' તે બોલ્યો, ' તમે એક કામ કરશો ? '

કેદી : ' કહો, પછી વિચાઈ.'

ડેપુટી જેલર : ' મારે ઘેર કામ કરવા આવશો ? '

કેદી : (સહેજ હસી) ' શું કામ છે ? મને ચાહ સરસ કરતાં આવડે છે. રબડી ફક્કડ બનાવું છું અને પુલાવ તો હું શીરસ્તાને સ્વાદ રહી જાય તેવો બનાવું છું.'

ડેપુટી જેલર : ' એમ—તમને એવું ખાવાનું ગમે છે. (એને વિચાર આવ્યો કે મારાથી જે માહિતી મળી નહિ તે કદાચ સ્વાદિષ્ટ ખાણાથી મેળવાય) તો તે પણ કરજો.'

કેદી : ' પણ આટલા કાળે મને બોલાવો છો, કે આ નવી તરકીબ છે ? '

ડેપુટી જેલર : (સખત થઈ) ' હું તો તમને સહેજ રાહત થાય તેથી કહેવા ઇચ્છતો હતો. તમને મન ન હોય તો...'

કેદી : ' મન અને કમનનો કયાં સવાલ છે ! તમારે જે નેઈએ છે તે મારી પાસે નથી.

ડેપુટી જેલર : ' શું ? '

કેદી : ‘ પોલીસને પરવડતી બનાવટો. ખરૂં તો, મને કેમ લાગ્યા છે, તેજ સમજાવું નથી.’

ડેપુટી જેલર : ‘ તે તો અમલદાર જાણે. માફકામ તો તમને સાચવવાનું છે. તમે કોઈ સંજોગ છે માટે તમને કબ્જ ન થાય કે એણે થાય તેમ મારી છુટા છે.’

કેદી : ‘ કબ્જાની તો મને કાળજી નથી. કબ્જાનાં ધાબણ પીને તો હું મોટો થયો છું.’

ડેપુટી જેલર : ‘ ત્યારે તમને સુખ સગવડની કરી જરૂર નથી જ ?’

કેદી : ‘ તમે ખાટલો આપો, ખુરશી આપો, મચ્છરદાની આપો, સાફ ખાવાનું આપો, કોઈ કેદીની હાજરીમાં આપો, બીજાં કોઈ વધારે છે !’

ડેપુટી જેલર : ‘ અહીં એટલું મેળવવા કાળે તો બીજા મરી શકે છે.’

કેદી : ‘ પણ હું તેવો નથી. મને તેની ટેવજ નથી. હું તો પથ્થર પર સૂઈ રહું. જ્યારે મને ત્યારે પેટમાં જે મળે તે નાખી લઉં. મજૂરી કરું ને મજૂરી ન મળે તો નસકોરાં ફલાવી ધોર્યા કરું.’

ડેપુટી જેલર : ‘ સરદારજી, તમે આ રમત ક્યાં સુધી રમશો ?’

કેદી : ‘ રમત શેની ! પત્તાં ક્યાં છે. કોણ રમે છે. ચાલો રમીએ.’

ડેપુટી જેલર : (હસી) શાખાશ ! ચાલો, પત્તાં રમીશું. તમને રોજ સવારના ઘેર લઈ જઈશ. ત્યાં તમે એક કામ કરજો. મારે ત્યાં મારી સ્ત્રી માંદી છે. તેને અનુકૂળ માવજતનો ખોરાક બનાવજો.’

કેદી : ‘અને તે બધું આ હાથે પગે સાંકળો છે ત્યાં સુધી કેવી રીતે કરીશ?’

ડેપુટી જેલર : ‘હાથની સાંકળ કાઢીશું. ને પગની સાંકળથી વાંધો નહિ આવે.’

કેદી : ‘વાર, મારી ડયુટી ક્યારથી શરૂ થાય છે?’

ડેપુટી જેલર : ‘અત્યારથી’ અને તેણે ઘંટડી વગાડી. બે વોરડે આવી. તેમને કહ્યું : ‘એક બંદુકવાળાના ચોક્કી પહેરા હેઠળ બંગલે લઈ જાઓ.’ કેદી ફર્યો, સલામ કર્યા વગર ગયો. એક વોરડે તેને ખભે હાથ મૂક્યો, કેદી ફર્યો અને ખભાને ઝટકાવ્યો ને પૂછ્યું, ‘શું છે?’ વોરડે કહ્યું, ‘સલામ કર્યા સિવાય કોઈનાથી જવાબ નહિ.’ કેદીએ કહ્યું, કીરતાર કે કર્તવ્યનિષ્ઠ સિવાય કોઈને સલામ હોય નહિ; ને કેદીની સલામની કિંમત શી? આગળ ચાલ!’ અને તેઓ ગયા.

ડેપુટી જેલર જોઈ રહ્યો. ગઈ કાલે જ એકાદ બે અમલદાર—સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ—વગેરેને વાતચીત થઈ હતી. કોઈ રીતે પીગળાવી પટાવી કેદી પાસે એની પૂર્વકથા કઢાવવાની પેરવી હતી. કેદીનું એકજ કથન હતું. ‘હું કોણ છું, ક્યાં જન્મ્યો, કોના ઘરમાં, તે કાંઈ જ મને ખબર નથી. નાનપણથી મેં રખડી ખાધું છે. મારે સગાં નથી ને રનેહી નથી. મને પૂછવાનો અર્થ નથી. મારા શરીર પર સીતમથી કાંઈ સરશે નહિ. તમને ઠીક લાગે તેમ વર્તો.’ પછી અનેક અખતરા થયા અને નિષ્ફળ ગયા. હવે માયાળુપણની ક્રામત અજમાવવાની હતી; અને તે કારણથી આ યુક્તિ રચાઈ હતી.

૬ ખનૌના એક સુંદર બગીચાવાળા મકાનમાં સંગીતનું સ્વર્ગ
 ઉતર્યું હતું. 'તાનસેને ઝમાના' એવી જોણે પ્રતિષ્ઠા મેળવી
 હતી તે શ્રેષ્ઠ ગાયક-સંગીતકાર અને ખીનકાર-ખાંસાહેબ અહીં
 સાત મહિનાથી મુકામ કરી પડ્યા હતા. એમનું રહેવાનું મકાન
 વિશાળ હતું. તેમાં નવાખી રાયરચિલું હતું. ઝાકમઝોળ કરી
 નહોતી. પણ બહુ ઊંચી કારીગરીની ચીજો ત્યાં આંખે દેખાતી.
 ઘૂંટી સુધી પગ પેસી જાય તેવો ગાલીચો, ભીંત ઉપર સોળમી
 સદીના કુશળ ચિત્રકારનાં કેટલાંક સપ્રમાણ ચિત્રો, કબાટ પર
 નખાવણીની રંગીન કારીગરીની છીપો, ઊંડા પર સુખડનો
 કાતરેલો પડદો, તેમાં એક આખો જલસો-સંગીત અને વૃત્તની
 કાતરણી અને અંદર હાથીદાંતની પડદીઓ, ભારતની કલાનું
 અદ્ભુત કાવ્ય રચતાં હતાં. ખીજા બે-ત્રણ ચોરડા હતા.
 તેમના સુવાના ચોરડામાં એક કાળા સિસમનો પલંગ-પગ
 આગળ કાશ્મીરી શેતરંજી-પાસે નાનાં કાતરેલાં પાંચ ખુણિયાં
 ટેબલ પર-રાતી લીલી સોનાની મિનાકારીનું પાનદાન અને
 એક ચાંદીની પાણીની ઝારી અને સંગીતની એક હિંદી કિતાબ,
 વચમાં લટકતી બે હાંડીઓ, એટલો સાદો પણ ઉત્તમ
 શણગાર હતો.

તેમની ખ્યાતિ શહેરમાં પ્રસરી ગઇ હતી. નવાખી અને જમીનદાર કુટુંબોએ તેમને પોતાને તેડવા ખોળા પાથર્યા હતા. એક રાતના-એ કલાકના-પાંચ હજાર આપતાંએ, તેઓ કવચિત જ, કાંઈને ત્યાંજ, ખાસ અમીરી કે ઈલમી મિજલસ હોય, તોજ જતા. પોતાને ત્યાં સાંજના સ્વેચ્છિત નાની મિજલસ થઇ જતી. ખાનદાન કુટુંબના અમ્રણીઓ ઇજનની ઇચ્છા રાખતા. એક રાતે નૃત્ય રાખ્યું હતું. પછી ખાણું હતું. બાવીસેક ગૃહસ્થોને નિમંત્રણ મળ્યું હતું. સાંજના દીવાનખાનું હાંડિઓ અને જૂમરથી દિપતું હતું. ખાંસાહેબ વચમાં બેસી સર્વને મુગલાઇ રીતે આવકારતા હતા. કાંઈને ઊડી ભેટતા હતા ને સર્વ તેમને નમી તેમના હાથને ચૂમી, માનથી અદબથી આસપાસ બેસતા હતા. બેઠકમાં કાંઈજ ભેદ નહોતો. વચમાં વાગિત્રો પડ્યા હતાં. અને એક બાળ નૃતિકા વચમાં બેઠી હતી. બાર-તેર વર્ષની બાલિકા હતી. નમણું નાક-ગુલાખી ગાલ-સમ્રમાણુ કપાળ અને ચમકતી નાની રમતિયાળ આંખે તે બધું જોઈ રહી હતી. નિર્દોષ ભાવપૂર્વક તેણે ઊભા થઈ નાનકડા હાથે સલામ ફેરવી ને સ્થિર થઈ. ખાંસાહેબે કહ્યું, 'બેટા-ગંગાજી બન ગયો, દેખે તુમારી ખૂબીઆં.'

બાલિકાએ ઊડી ગંગા અવતરણનું શંકરનૃત્ય આરંભ્યું. હાવભાવ કરી ઊંચાં શિખર દેખાડ્યાં. શિખર પર ઠરેલા અરક્ દુધીઆ રૂમાલ પાથરી બતાવ્યા. ચમકતાં સૂર્યનાં કિરણો દેખાડ્યાં. હેઠળ ધીકતી ધરતીનો ભાવ દેખાડ્યો. રખડતાં અકળાયલાં માનવ ટોળાં બતાવ્યાં. માતા અને માંગતાં બાળકોનો ભાવ બતાવ્યો. પછી ઊંચે ઊંચે બેઠેલા કોઈ વીરવિદ્યાની તપસ્વી તરીકે બતાવ્યાં. તેને ઊઠતાં બતાવ્યો, તે ઊઠ્યો. તેના મગજમાં અજવાળું પડતું દેખાડ્યું. તેની આંખને ભવ્ય રૂપનાથી

અમકતી દેખાડી. તેને પર્વત ઉપર જિએ જિએ ચઢતાં દેખાડ્યો અને હીમગીરીના શૃંગપર ઊભા રહી, ખીણોના *વળાંક વાળી, સૂર્યનાં તાપકિરણો સંગ્રહી બરફને તોડી પીગળાવી, પાણીના ધોધ પખાળતો બતાવ્યો, અને પર્વત ફાડી ઉછળતી, દોડતી ગંગા દેખાડી. પછી હરિયાળાં ખેતરોમાં હળ ખેડતા બળદો દેખાડ્યા અને નૈસર્ગિક સ્વર્ગભૂમિ પર સર્જનારને શંકરની ઉપાસના બતાવી. શંકરના મંદિરમાં નંદીની સ્થાપના બતાવી. તે બહુજ નવીનતાથી, બહુજ ચપળતાથી નૃત્ય પૂરું કરી, શિવના ઘંટના ધ્વની જેવો ઘેરો રણુકાર ઝાંઝરમાંથી રણુકાવી તે સ્થિર થઇ બેસી ગઇ. નૃત્ય કેટલાક સમજ્યા. કેટલાકે પૂછ્યું. પંડિત જમનાપ્રસાદે ખુલાસો કર્યો: ‘આપણા હિંદુ ભાષાઓ મહાદેવની પૂજા કરે છે. એ મહાન વિભૂતિ હતી. અને હજારો વર્ષો પર ઉત્તરની ભૂમિને ફળદ્રુપ કરવા તેમણે અકલ્પ્ય ઇજ્જતેરી કામ કરી હિમાલયના શિખરે કાંઇ પ્રકૃતિના વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગ કરી ત્યાંજ બરફ ઓગાળતાં-પાણીના ધોધને પીગળાવી-તોડી-તળેટીઓમાં લાવી-બળદ પાસે, ખેતી કરાવી-માનવજનતાને પોષી; તેથી તેમના મંદિરમાં પોઠીઓ ‘નંદી’-બળદ અને ગાયનો બળવાન પિતા પૂજ્ય ગણાયો; અને હજારો માઇલ વહેતી ગંગાની નહેર જેવી યોજનાથી ઉત્તર પશ્ચિમથી પૂર્વ સુધી ઉત્તર ભારતને ફળદ્રુપ કર્યું’, તેના સ્મરણ રૂપે ‘શંકર’ ઇશ્વર ગણાયા. અને તેનાં મંદિરો સ્થાપાયાં. તેમાં શંકરનું શિવલિંગ અને નંદી કાંઇ મૂર્તિ નથી-આ શિવલિંગ તે હાલના જમાનાનાં સીલીંડીકલ-‘બોમ્બે-જેવું યંત્ર, જેણે પહાડ ફાડ્યા અને જળના વહનનો માર્ગ કીધો; તેનું પૂજન. આમ અમે વિચારી-કલ્પી આ નૃત્યમાં ઉતાર્યું’ છે. સર્વે સાંભળી વિચક્ષણતાથી નેઈ રહ્યા. પછી ખાંસાહેબે ખાણ કાળે ફરમાશ કરી, અને સર્વે જમવા બેઠ્યા. માંસાહારી અને ફળાહારી-એ

જુદી જુદી-પંગત હતી. ખાણું વિવિધ વાનીથી પીરસાયું ને વાર્તાલાપ પણ થયો.

એક અમીર : ‘ખાંસાહેબ ! કહીયેં, આપકા ઉસ્તાદજી કોન ?’

ખાંસાહેબ : ‘જનાબ, વો તો કોઇ પહાડમાં રહેનેવાલા થે. બરસો પહેલે મહેં મીલા થા, ઓર અબ તો કહાં હૈ કુચ પત્તા નહિ મિલતા.’

એક નવાબ : ‘મગર આપકુ કયા તાલીમ દીધ હે ! વાહ, અજબ હય ! ગાના તો બહોત બી સુના, શીરબી આપકા ગાના તો બેહેસ્ત કુ જમીન પર લાતા હે, વાહ વાહ, વાહ વાહ !’

પંડિતજી : ‘નવાબસાબ, ગાના તો સુના-મગર કોઇ દિન બીન તો સુનીએ. આપકી અક્કલ બંધ હો જાયગી, સમજે.’

ખાંસાહેબ : ‘ખુદાકી ફઝલ હય, સાહેબાન.’

અમીર : ‘ખાંસાહેબ, આપ એક રોઝ હમારી મીજબાની તો મંજૂર કરો-મેરી ખૂબ આરજી હે.’

પંડિતજી : ‘હાજી, અમીર સાહેબ બહોત દિનોસે કહે રહે હે.’

ખાંસાહેબ : ‘દેખજે ભાઇ, અબી તો કુચ દિલ નહિ લગતા.’

એટલામાં એક નોકરે આવી કાનમાં કાંઈ કહ્યું અને તેમણે તેવો જ ધીમેથી જવાબ આપ્યો. થોડી વારે બધા હસતા હસતા, સલામ કરતા, ભેટતા ગયા. પંડિતજી જિભા રેલા, ને પૂછ્યું, ‘ખાંસાહેબ કાંઈ ખાસ ખબર છે ?’ ને ખાંસાહેબે માથું ધુણાવી ના કહી. પંડિતજીએ કહ્યું, ‘સાહે,

પણ ખાંસાહેબ પેલી કહેવત યાદ છે ? ‘ એક સલામતી હઝાર નિયામત.’ ને ખાંસાહેબે જવાબ આપ્યો : ‘ ને તમે કેમ જૂલો છો, એક દિલાવરી લાખ નિયામત. એક શહીદી કરોડ નિયામત.’ એઉ જણા બેટયા ને છૂટા પડ્યા. પછી ખાંસાહેબ તેમની એઠકમાં ગયા. એક માણસ ત્યાં જમીન પર એસી રહ્યો હતો. ખાંસાહેબ આવ્યા. તે ઉભો થયો ને પગે પડ્યો ને સામે જોયું.

ખાંસાહેબ : ‘ કાણુ રશીક !’

રશીક : ‘ હજૂર.’

ખાંસાહેબ : ‘ ક્યાંથી આવ્યો છે ?’

રશીક : ‘ મુલતાનથી.’

ખાંસાહેબ : ‘ ત્યાં કાણુ છે ?’

રશીક : ‘ હમણાં ત્યાં કાઈ નથી.’

ખાંસાહેબ : ‘ કાણુ હતા ?’

રશીક : ‘ સ્વામીજી.’

ખાંસાહેબ : ‘ હવે ક્યાં ગયા ?’

રશીક : ‘ તે કશું નથી.’

ખાંસાહેબ : ‘ તું જાણે છે ?’

રશીક : ‘ ના, મને તમારી પાસે મોકલ્યો છે.’

ખાંસાહેબ : ‘ કેમ ?’

રશીક : ‘ જયાનક કાવત્રુ છે.’

ખાંસાહેબ : ‘ (ઠંડે કલેજે) ‘ એમ !’

રશીક : ‘ હા,’

ખાંસાહેબ : ‘ શું થયું ?’

રશીક : ‘સરદારજીને પકડી જેલમાં લઈ ગયા.’

ખાંસાહેબ : (સ્વસ્થતાથી) વારૂ, પછી ?’

રશીક : ‘સ્વામીજીએ કહેવડાવ્યું છે કે, તમે દગાથી ચેતજો, અને સરદારજીને લઈને મળજો.’

ખાંસાહેબ : ‘વાહ શાખાસ ! મારા મુરશીદ-કામ તો રહેલું જ બતાવ્યું ! ઠીક, પણ ખીજું કાંઈ કહ્યું છે ?’

રશીક : ‘હા, તમારો જવાબ લઈ મને મળવા કહ્યું છે.’

ખાંસાહેબ : ‘પણ ક્યાં ગયા તે તો તું જાણતો નથી.’

રશીક : ‘એ તો મને કબૂતર મળશે, એટલે જાણીશ.’

ખાંસાહેબ : ‘સારું; તો હવે તું શું જવાબ લઈ જઈશ ?’

રશીક : ‘તમે જ કહો તે.’

ખાંસાહેબ : ‘જા, કહેજે કે દગાને પીંખીશ ને કહ્યા મુજબ મળીશ, સમજ્યો ?’

રશીક : ‘હજૂર.’

ખાંસાહેબ : ‘અને મને કાંઈ થાય...’

રશીક : ‘તોખા, તોખા.’

ખાંસાહેબ : ‘મને કાંઈ થાય તો, ને ખબર પડે તો, તેમને કહેજે કે મારી દુઆ છે. મારી તો ધીરજની અવધ આવી છે.’

રશીક : ‘મારાથી કાંઈ કરાશે ?’

ખાંસાહેબ : ‘ના, તું જા. મને આજે તારી સાથે વાત કરવી પણ ગમતી નથી.’

રશીક : ‘ મારે કાંઈ ગુન્હો છે ! ’

ખાંસાહેબ : ‘ કાંઈ નહિ. પણ તારી પાસેથી મને કાંઈ બદખો આવે છે ! નાકની વાત નથી, કાંઈ દિલથી આજે અણુગમે થઈ આવે છે. સમજતું નથી. તું જમીને જા. ક્યાં જશે ? ’

રશીક : ‘ હમણાં તો દિલ્હી જઈશ, પછી હુકમ મળશે તેમ. ’

ખાંસાહેબ : ‘ વાર, દિલ્હીમાં આવીશ તો તને શોધી કાઢીશ—જાઓ. ’

રશીક ગયો ને બીજે દિવસે ખાંસાહેબ, ખાસ કામ આવ્યાથી, કલકત્તે જવાના ખખર એમના મિત્રોમાં મળ્યા !

કેદીની જેલ સહેજ આસાન થઈ હતી. તેને જેલરને ત્યાં જઈ કામ કરવામાં બહુ શ્રમ નહોતો. જેલરની સ્ત્રી સાદી ભોળી અને વાતુડી હતી. એને એક નાનો છોકરો હતો—આશરે બારેક વર્ષનો. તે કૂદાકૂદ અને રમતમાંથી પરવારતો જ નહોતો. એને વાર્તા સાંભળવાનો બહુ જ શોખ અને કેદી કંઈ ને કંઈ વાત કહ્યાં જ કરતો. જેલરે અનેક વખત ચણો ચાંપી બેંચો હતો, છતાં જરાએ પોચો જણાયો ન હતો.

એક દિવસ બપોરના ખાણા પર વાત થતી હતી. કેદી બહાર બેઠો હતો. છતાં વાત સંભળાતી હતી. જેલર એની પત્નીને કહેતો હતો: ‘આ કેદીઓ પણ કેવા હોય છે—તરેહ-તરેહના વિચાર-તરેહતરેહના સ્વભાવ—અનેક જાતનાં વર્તન. એમનો અભ્યાસ કરવો એ પણ અમૂલ્ય તક છે. પેલો ‘ચમુ’ વેરડર છે તેને મળવા તેની દીકરી ને વહુ આવ્યાં હતાં. બારીમાંથી વાત કરતાં હતાં. દીકરીને હાથે, કાને, પગે દાગીના બેઈ તેણે નવાઈથી આંખો વતી પૂછ્યું હતું. સ્ત્રી કહેતી હતી બેને દીકરીને પરણાવવી હતી. તને મળી ગઈ પછી એકાએક સાફ ઠેકાણું જડી ગયું. વર તો શું મરદ છે! ને તેણે તારી છોડીને સોના-ચાંદીથી મઢી લીધી છે. આ રેશમી સાલ્સો પણ તેણે મને આપેલો છે. હવે સાસરે વિદાય કરવાની છે તે હમને

થયું કે, ક્યારેયે મળાય. ભાવ, મળીએ. કેમ બેટા ખરું કને ?' અને છોકરી બોલી: 'હા-આપા ! શું વાત કહું-ભગવાને વર આપ્યો છે. ઘરનાં ખેતરો, બેંસો, ગાયો, બકરાં, બળદ કશાની મળ્યા નથી. સાસુ તો જાણે મને જોઈને હરખાઈ હરખાઈ જાય છે, અને આખો દિ' માળા ફેરવે-ભગવાનનું ભજન કરે, અને કહે બેટા: 'મારું ઘર અજવાળજે. મારા ઘરનો દીવો ચાળે.' મારી પાસે તો માળાના મણકા છે. પણ એકેક મણકે રામનું નામ છે, બેટા ! ને રામનું નામ તો રામનું કામ કરે તેને જ ફળે ! હોં. દીકરા, ક્યાં નથી ખબર-વાસુદેવને પેટે ભગવાન અવતર્યા. કારાગૃહમાં કૃષ્ણાવતાર થયો. એક રાત્રે કારાગૃહના દારની સાંકળો ખુલી. જમુનાના પટ ચિરાયાં અને કૃષ્ણ અલોપ થયા. એવાં વાસુદેવ-દેવકીનાં તપ અને ભક્તિ. બેટા, ભક્તના ભજનથી તો આત્માનાં પીંગરનાં પંખી પણ ઊડી જઈ પાવન થાય: સમજ્યા, બાપુ ! મને બહુ સુખ છે; પણ તમે ક્યારે નીકળશો !' તેની આંખે કંઠું: 'હવે રાખ રાખ-લવ લવ કરતી. ને તેના ધણી તરફ ફરીને કંઠું: 'હવે તમે સુખે રહેજો ને ફીકર કરશો નહિ. હું તો દિવસ પૂરા કરીશ ને તમારી વાટ જોઈશ. દિવસથી રહેજો ને રામનાં કામ કરજો. 'ચમુ' વેરડર તાકીને જોઈ રહ્યો હતો. તેની સામે તેની સ્ત્રી અને છોકરી જોતાં હતાં. ને વેરડરે કંઠું: 'બહેન દીકરા, છો મહિને બાર મહિને આણી તરફ આવો તો મળજો, ને ભજન તો કરીશું ને આત્માનું પંખી ઊડી જાય તો ભલે. પ્રભુની મહેર માનીશું, હોં ! ને એ લોક ગયા. આ હિંદુ લોકને ભજન ને ભક્તિ. ને પેલા કૃપણીની વાત-એની કેટલી મમતા અને માન્યતા છે !

જેલરની સ્ત્રી બધું ધ્યાનથી સાંભળતી હતી. તેણે કહ્યું :
'મને તો ખરું પૂછો તો આમ માણસો ને જનાવર માફક
પૂરે છે તે જ ગમતું નથી.'

જેલર : 'પણ સરકારી નિયમ છે.'

જેલરની સ્ત્રી : 'બાપો એવો નિયમ. માણસને ઢોર કરે
તેવી આ જેલો છે.'

જેલર : 'પણ તું શું કરે?'

જેલરની સ્ત્રી : 'કશું નહિ.'

જેલર : 'તોય કહે તો ખરી.'

જેલરની સ્ત્રી : 'હું તો ખીજ નોકરી કરું.'

જેલર : 'તો અત્યાર સુધી આટલા વર્ષ કેમ બોલી નહિ.'

જેલરની સ્ત્રી : 'અત્યાર સુધી સમજ નહિ.'

જેલર : 'હવે ક્યાંથી સમજ?'

જેલરની સ્ત્રી : 'આ જુઓને આપણે ત્યાં કેદી આવે
છે, તે ડટલો સાદો, સીધો અને સરળ છે !

જેલર : 'અરે ગાંડી છે. એ તો બચકર માણસ છે.'

જેલરની સ્ત્રી : 'રહેવા દો, રહેવા દો !'

જેલર : 'પણ એનો રિપોર્ટ એવો છે.'

જેલરની સ્ત્રી : 'તમે વાંચ્યો હોય તો કહો, શું ગુનો
કર્યો છે ?'

જેલર : 'ખાસ અમુક આક્ષેપ તો નથી, પણ બહુ જ
બચકર છે, એમ છે.'

જેલરની સ્ત્રી : ‘જેયું ને ખનાવટ સિવાય છે કાંઈ ? આમ ને આમ સરકાર સારા માણસને પૂરી રાખે છે; ને લોક ઉકળે છે તો કહે છે. ‘મારો દડો-કરો સગા.’’

જેલર : ‘અરે વાહ રે ! તું તો જહુ વિચારતી મળને, કાણે શીખવ્યું ?’

જેલરની સ્ત્રી : ‘હું તો આ કેદીનું મોઢું જોઉં છું, ને મને કાણુ જાણે કાંઈ કાંઈ થઈ જાય છે.’

જેલર : ‘સાચું કહે, તને એણે કાંઈ કહ્યું છે ?’

જેલરની સ્ત્રી : ‘અરે, ના રે ! હું તો વાત કરવા ઘણી મથું છું, પણ એ ‘હાજી’ ને ‘નાજી’ ને ‘આમ’ ને ‘તેમ’-એટલો જ જવાબ આપે છે.’

જેલર : ‘ઝોકરાને વાતો કેવી કરે છે ?’

જેલરની સ્ત્રી : ‘રમતગમતની અને વ્યવહારની. એક ખીજ તરફ વફાદારી-ઇમાનદારી-સમ્માન-પહાદુરી અને દયાની વાતો કરે છે. એક દિવસ ઝોકરાએ પૂછ્યું કે તમે આવા સારા છો તો સરકારે જેલમાં કેમ પૂર્યા ? ત્યારે તેણે જરા પણ સંકોચ વગર કહ્યું : ‘ભાઈ હુંજ નથી જાણતો ને !’ ત્યારે મને તો એવું થઇ આવ્યું.’

જેલર : ‘જેજે, ચેતાવું છું. એનો તો ‘સરકારી રિપોર્ટ’ ‘લખંકર’ નો છે.’

જેલરની સ્ત્રી : (ખીજાઇને) ‘તમારી સરકાર તેવી હશે-આ તો કેવો...’

જેલર : ‘અરે ચૂપ રહે. કાષ્ટ સાંભળશે તો મારી નોકરી જશે.’

જેલરની સ્ત્રી : ‘વારુ, નહિ બોલું.’

જેલર ગયો ને જેલરની સ્ત્રી બહી પાછળના ઓરડામાં ગઈ. તેને છેડે કદી આંખો મીંચી હાથમાં માળા રાખી ફેરવતો હતો, ને તેણે પૂછ્યું, ‘તમે ખાધું છે ને ?’

કદી : ‘અપોરે જેલનું આવ્યું હતું તે ખાઈ લીધું છે.’

જેલરની સ્ત્રી : ‘તમે અમારે વારતે આવી સારી વાની ખનાવો છો ને કેમ ખાતા નથી. હું તો કહું છું, તે તમે ખાઓ.’

કદી : ‘ખરું. પણ કોણ જાણે કેટલાં વર્ષ કેદમાં રહેવું પડે. આજે તમે માયાળુ છો. કાલે કાઈ બીજા આવે, ને અહીં જીલ્લે સ્વાદની ટેવ પડી હોય, તો અકળાવાય; માટે અહીં તો આ રોટલા ને રાખડી જ સારી.’

જેલરની સ્ત્રી : ‘તમારી મરજી. પણ તમે બહુ વિચિત્ર છો.’ એટલું કહી તે ચાલી ગઈ. અને કદીએ આંખ મીંચી, માળા શરૂ કરી.

કદી નિયમિત માળા ફેરવતો અને ‘ચમુ’ વોરડર એની ખાતર કરતો. એક દિવસ આવી ચમુએ કહ્યું : ‘સરદારજી, આ કાનજી (કૃષ્ણ) જેલમાં જનમ્યો ને એના બાપા એમને નસાડી ગયા. એવી વાત ખરી હશે ?’

સરદારજી : ‘હું ક્યાં જોવા ગયો હતો, તે તને કહું ?’

ચમુ વોરડર : ‘પણ ‘સારતર’ (શાસ્ત્ર)માં લખ્યું છે ને ?’

સરદારજી : ‘તો પછી તું પૂછે છે કેમ ? સાચું માનવાનું.’

ચમુ વોરડર : ‘પણ તમે કહોને કે એ કેમ બને !’

સરદારજી : ‘એ તો ભાઈ, જેને રામજીનું રખવાળું હોય તેને બધું ફાવે. આપણા જેવાને તો મજૂરી કરવી. અડધા ભૂખે મરવું ને ટાંટિયા ઘસી મરી જવું. માટે બહુ વિચાર કરવો જ નહિ.’

ચમુ વોરડર : ‘વાત તો સાચી છે’ ને એ મૂંગો રહ્યો.

પછી એક દિવસ કેદીએ કાંધ આકાશમાં ઊડતું જોયું. પતંગ જેવું હતું. કાળી સમડી આકારવાળો પતંગ હતો ને ચાંચમાં કાંધ આંકડા હતા. કેદી ધારી ધારીને જોઈ રહ્યો. એણે તે રાત્રે વધારે ઊંઘ લીધી.

કેટલાક દિવસ ગયા ને એક રાતે ધીરેથી કેદીએ એને ઊઠાડ્યો. એણે સામું જોયું. ચમુ વોરડર હતો. તેણે ઇશારત કરી ને કાનમાં વાત કહી. કેદી બરાબર સામું જોઈ રહ્યો. ને ચમુએ કહ્યું, ‘આત્માના પંખીડા ઊડી જાય.’ અને તે ઊડ્યો ને પાછળ ચાલ્યો.

અંધારી રાત હતી. એક ખૂણે દોરડું લટકતું હતું. તે સડેડાટ ચડ્યો ને બહાર પડ્યો. તેની પાછળ ચમુ ચડ્યો ને બહાર પડ્યો. બેઉ દોડ્યા-આગળ ગયા, બે ચાર ગધેડાં હતાં. પાસે એક કુંભાર સૂતો હતો. તે ઊઠ્યો ને ચમુનાં કપડાં બદલાવ્યાં. કેદીનાં કપડાં બદલાવ્યાં. સહેજ આંધે ત્રણે ઊંટ બાંધ્યાં હતાં ત્યાં તે ગયા ને તેમને લઈ ત્રણે ઊંટ રવાના થયાં. ગધેડાવાળો કુંભાર ત્યાં જ રહ્યો. કેદીનાં કપડાંનું પોટકું બાંધી આંધે વડની ઉપર ઊંચે ડાળે લટકાવી આવ્યો ને સૂઈ રહ્યો.

આંધે કલાકે જોલમાંનો ઘંટ વાગ્યો ને ધમાલ જાગી. જ્યાં ત્યાં પોલીસો ને વોરડરો નીકળ્યા. પિસ્તોલ, બંદૂક અને તમંચા સાથે દોડ્યા.

ગધેડા પાસે કુંભાર ચલમ ફૂંકતો હતો. તેને જોઈ ઊભા રહ્યા. તેને કુંભારે પૂછ્યું : ‘ઝોલ્યા શું છે ? આ ઘંટ કેમ વાગે છે ?’ એક સિપાઈએ કહ્યું, ‘એ ગધેડા ! તને ભાન છે ? કોઈ કેદી નાસી ગયો છે. ક્યારનો અહીં છે ? કોઈને જતાં જોયા.

કેણી તરફ ગયા.' કુંભારે કહ્યું, 'હું તો ઊંધતો હતો, સરકાર! આ તો ઘંટ વાગ્યો તે સડપ દઈ જાગ્યો. આપા મારા જેવું કામ હોય તો હુકમ કરો.' નાયકે ધૂંધવાઈ કહ્યું: 'જવાબ દેતો નથી ને કામ પૂછે છે. કાંઈને જતાં જોયા?'

કુંભાર : 'આપા ! કેમ જોવાય. નાસનાર કાંઈ ભૂંગળ વગાડે. સપ દઈને સાપની જેમ ક્યાંઈ નાકા હશે, સરકાર ! ચોરની ચાલ અજળ ! લાહોરના જમાલ સૈયદ એમજ નાઠેલા-થું વાત કરું !'

નાયક : 'હવે રહવા દે, તારી વાત; કાંઈને જોયું હોય તો બસની ?'

સિપાઈ : 'નાયક સાહેબ, નકામી વાતમાં ટાઇમ જાય છે. આ તો ગધેડાવાળો છે, તેનામાં અક્કલ જણાતી નથી. આગળ જઈએ.'

ને એ લોક વીખરાયા.

કુંભાર પાછો સૂઈ ગયો. એ કલાક પાછા આવ્યા ત્યારે ગધેડાં ચરતાં હતાં. કુંભારના જોડા—લૂગડાં હતાં, પણ કુંભાર નહોતો.

કુંભાર પણ ઊંટવાળાને રસ્તે હતો.

આ આધે સૂરજ આથમે છે, અને રેતીનું રણ રાતા રંગથી ફીરમળ થાય છે. સીત્તેરેક ઊંટની વણઝાર ચાલી જાય છે. માંહેમાંહે વાતો કરે છે. મકરાણીઓ છે. સીંધીઓ છે. મુલતાની છે. ભવલપુરી છે. બિકાનેરી છે. બધી કામની વણઝાર છે. પણ રણની એકતાનતા છે અને સલામતીની એકદીલી છે. કલાકેક વણઝાર ચાલી અને આધે એક લીલું ખેતર દેખાયું. ખે-ચાર ઝાડવાં આવ્યાં. વિસામો લેવા સૌ ઊતર્યા અને લાથા છોડી, છટા છટા, પોતપોતાના સાથીઓ સાથે ખાવા ખેડા.

એક જગા પર ‘કેદી અને કુંભાર’ ને એક છોકરો ખેડા હતા. રોટલા, ચટણી અને અથાણું જમતા હતા. ને ધીમેથી વાત કરતા હતા.

જેલમાંથી અદશ્ય થયાને પાંચમો દિવસ હતો. ને બધાના મોં પર સ્મિત અને વેદના હતી.

તેજસિંગ : ‘પણ રશીક, ખાં સાહેબ કેમ નથી ?’

રશીક : ‘એ તો મને શું ખબર, સરકારને પૂછો.’

રણજિત : ‘વણઝાર આગળથી છટાં પડતાં મને ફણકે , હું ખાસ ઢાંચે જઈ છું અને પછી તમને મળીશ.’

તેજસિંગ : ‘પણ મારાથી મળાયું પણ નહિ.’

રણજિત : ‘તેજસિંગ, આપણને આવી કુતૂહલતા શું કરવા હોય. મળશે, તેમને મરજી હશે ત્યારે.’

તેજસિંગ : ‘પણ મારે તેમને ધન્યવાદ આપવા હતાં.’

રણજિત : ‘ગાંડા રે ગાંડા, ધન્યવાદ વારતે ઓછું કાઢ્યો કંઈ ક્યું છે. આમાં મોટી કંઈ પાણીપતની લડાઈ જીત્યા કે ધન્યવાદ.’

તેજસિંગ : ‘ખરું, પણ હું સજ્યા કરત.’

રણજિત : ‘શું કરવા ! આખી જેલ ભાંગીને બૂકા થઈ જાત. ને બળીને ખાખ થાત. તને કે આપણામાંના કોઈને કાણ ક્યાં રાખી શકે ?’

તેજસિંગ : ‘વારુ, મને વિમાસણ થયાં જ કરે છે કે ચૂંગાલમાં કેવી રીતે આવ્યાં.’

રણજિત : ‘તને ગુરુ મહારાજે તો પેશાવરમાં જ ચેતવ્યો હતો.’

તેજસિંગ : ‘હા, તને ક્યાંથી ખબર ?’

રણજિત : ‘બધું બધાનું જાણવું, એ રીતે.’

તેજસિંગ : ‘હ્યો ત્યારે તો હું તારુ તો બહુ જ ઓછું જાણું છું.’

રણજિત : (હસીને) ‘એટલી મારી આવડત ને કરામત.’

તેજસિંગ : ‘વાહ સરકાર, વાહ ! હવે તમે નાસીકમાં ‘મહોદ્દ’ કરાવીને થાક્યા તો નથી ને !’

રણુજિત : ' ના રે, રાજ' ચાલે છે.'

તેજસિંગ : ' રડીક, તારે તું સાથે રહેવાનો છે ?'

રણુજિત : ' હા, આપણે હવે જુદા પડીશું.'

તેજસિંગ : ' મારે શું કરવાનું છે ?'

રણુજિત : ' તે તું જાણે !'

તેજસિંગ : ' કેમ ?'

રણુજિત : ' ધાવણને વળગે તે સાવજના ઊંચા નહિ-એજ !'

તેજસિંગ : ' વાહ મારા દોસ્ત, વાહ મારા રજપૂત વીર !'

રણુજિત : ' કેમ હસે છે ?'

તેજસિંગ : (મજાકમાં) ' તો રડું ?'

રણુજિત : ' જો સાંભળ ! દીપડાની છલાંગની તને ખબર છે ?'

તેજસિંગ : ' હા, કેમ ?'

રણુજિત : ' 'મા'એ કહેવડાવ્યું છે કે, ચિતો ચાર ગજ અને દિપડો દસ ગજ-પાછો હટે અને એકજ છલાંગે શત્રુને પટકે.'

તેજસિંગ : ' શું કહે છે ?'

રણુજિત : ' હા.'

તેજસિંગ : ' દેવીમા ક્યાં છે ?'

રણુજિત : ' ભારતંડ સિવાય કોઈ જાણતું નથી.'

તેજસિંગ : ' એ ગુરુદેવ ક્યાં હશે ?'

રણુજિત : ' તે પણ મને ખબર નથી.'

તેજસિંગ : ' તારે કાંઈ કહેવું નથી. એમ કહેને !'

રણુજિત : ‘એમ માન! ને હવે જાહીએ. જો ખીજ તૈયારી કરે છે.’

એ પણ જાણ્યા; અને આખી વણુઝાર આગળ ચાલી. રણુના પટમાં જાંટ અને જાંટસવારના પડતા પડછાયા દેખાય છે. જાંટના દાખલા રેતીમાં સમી જાય છે. ને વાતચીત ગંધ થઈ ગઈ છે. ચાલતાં જાંટ સૌ કોઈ આંખ મીંચી જાંખતાં ઢોળાં છે. રણુજિત નીરવ નિશબ્દ રણુને જોઈ રહી બોલ્યો : ‘આમ ને આમ-રેતીના રણુમાં-કાન્તિની વણુઝાર-સૈકાઓથી ચાલતી જ રહે છે, વીખરાય છે, દટાય છે, વીસરાય છે, નવી આવે છે-ને ચાલ્યાં જ કરે છે. અને માનવજનતા મૂઢતાના ચીલામાં રીઠી થઈ કાન્તિને હસે છે ને રગદોળાય છે. રેતીના રણુ-રેતીના રણુ-ને સિદ્ધ પુરુષોના અણુપ્રીછ્યા પ્રાણુપ્રાણુ-એજ માનવવિકાસનો ક્રમ-ઓ પ્રણુ !’

ઉત્તર હિંદના એક મોટા શહેરની વચમાં ધર્મશાળામ. મુસાફરોની ગીરદી હતી. પાસેના મંદિરમાં પણ ઉત્સવ હતો. મહંતના મહારૂદ્રની પૂર્ણાહુતિ હતી અને આવા પ્રસંગે સાધુઓ, શ્રેષ્ઠીઓ અને રાજવીઓ અને વિદ્વાનોની અવરજવર બેસૂમાર ચાલતી હતી.

બરાબર બપોરનો સમય હતો.

મહંતના મકાનમાં ઉપરના માળ પર એક ખંડમાં પક્ષગ પર મહંત સૂતા હતા. પાસે મોટી ગાદી પર પૂર્ણાનંદ સ્વામી (મારતંડ) અને સરકાર (રણજિત) બેઠા હતા. કશી પણ વાતચીત હતી જ નહિ. સૌ મંત્રમુગ્ધ હોય તેમ હતા. પણ અસાંતિ રૂપે હતી. તેમને કશો સંદેશો મળ્યો નહોતો. તેજસિંગ અને ખાં સાહેબનો પત્તો નહોતો. એમની તજવીજની ગળાની ચકાસણી થઈ રહી હતી. અને નરરત્નો જડતાં નહોતાં.

ચાર ચાર અઠવાડિયાંથી અકળામણ હતી.

આ બેઠે અહીં હતા-એક સાધુ અને એક રખડતો રજપૂત મહંતની સેવામાં હતા. બારણાને અંદરથી સાંકળ હતી. કોઇકે બારણાનું કંઠું ખખડાવ્યું. સાધુ બહી હેઠળ પક્ષગની સામે બેઠો. અને રજપૂતે મહંતના પગ આગળ બેસી, પંચચી

કરતો હોય તેમ હાથ મૂક્યા. ફરી કંકુ ખખજું અને મહંતે મોટેથી કહ્યું: 'કાણુ છે, ઉધાડ તો જોઉં!' અને સાધુએ જોડી, ખીજ ખૂણામાંથી કાણુમાંથી જોઈ, મંદિરનો મહેતો હતો તેની ખાત્રી કરી, સાંકળ ખોલી અને ખારણું ઉધાડ્યું. મહેતો અંદર આગ્યો ને હાથ જોઆ.

મહંત : 'કેમ રે મને નિદ્રામાંથી અસ્વસ્થ કર્યો ?'

મહેતો : 'આપણ, કોઈ બાઈ હેઠળ આવી છે. પ્રસાદ લાવી છે ને કહે છે કે મારે તો મોટા મહારાજને મારે હાથે આપવો છે. બહુ સમજવી પણુ જતી નથી. ચાર કલાક થયા; પછી તેને રડતાં જોઈ મને દયા આવી ને મનમાં થયું, લાવ જોઈ આવું-જગતા હોય તો...'

મહંત : 'આવી પીડાઓથી પરવારાતું જ નથી. મોકલ તેને !'

મહેતો ગયો અને એક બાઈ લાજ ઠાઠી સોડીઆમાં મોટો પિત્તળનો ડાબડો લઈ અંદર આવી ને મહંતે કહ્યું: 'એક મૈયા-એક.' બાઈ ખેડી. કેટલીક મિનિટ કોઈ બોલ્યું નહિ.

મહંત : 'શું કામ છે બાઈ ?'

બાઈ : 'પ્રસાદ લાવી છું, આપણ.'

મહંત : 'તો જો હોય તે મહેતાણને આપો બાઈ.'

બાઈ : 'મહારાજ, મારે તો આપ આરોગો એજ છુટ્છા છે.'

મહંત : કોઈ પણુ પ્રસાદ દેવને ધરાવ્યા વિના બેવાતો નથી મા !'

બાઈ : 'તો તેમ કરો.'

મહંત : 'મહેતાણ થાળ લઈ આવો.'

મહેતો ગયો અને મહંત ટટાર થયો. સાધુ અને રજપૂત
લેખ રહ્યા.

મહંત : ‘ શું છે ? ’ સુકની (સુકન્યા).

બાપ : ‘ દર્શને આવી છું. મહારાજ ! ’

મહંત : ‘ બહુ દિવસે. ’

બાપ : હા, પીડામાં હતી. ’

મહંત : ‘ શું થયું હતું ? ’

બાપ : ‘ છોકરી મરી ગઇ બાપજી. ’

મહંત : ‘ હે ! ક્યારે ? ’

બાપ : ત્રણ મહિના થયા ને વાણિયે ખોટું ગીરો
લખાવી સસરાનું કારજ કરવા ગૈસા આપેલા તે વેચવા બેઠો છે. ’

મહંત : ‘ તારો ધણી શું કરે છે ? ’

બાપ : આઠે પહોર દારુ ઢીંગીને બેસે છે. મને ગાળો
દે છે. ’

મહંત : ‘ ધબેડે છે ? ’

બાપ : ‘ ના, બહુ નહિ. જરા બે-ત્રણ થપ્પડ મારે,
કોઇ વખત. ’

મહંત : ‘ શું કરવા ? ’

બાપ : ‘ એ તો એને વહેમ છે કે લોક આવે છે તે હું
રખે કોઇની સાથે સ્નેહ કરું. ’

મહંત : ‘ તે તને ક્યાં દોષનો મેલ છે જ. ’

પગલાં સંબળાય છે ને મહેતો થાળ લઈ આવે છે. બાપ
દાબડામાંથી મીઠાઈ, ફળ વગેરે મૂકે છે અને મહંતની આચારી

મહેતો તે લઈ જાય છે. મહંતે કહ્યું : ‘ મહેતાજી ટોપડું ને ખારેક મોકલાવજો.’ ને મહેતો ચાલ્યો જાય છે.

મહંત : ‘ હાં-શું? તને ક્યાં કોમનો મોહ છે !’

બાપ : ‘ અરે આપલિયા ! એક મરદ જોછો છે કે બીજાના મોહમાં પડ્યું.’

મહંત : ‘ પણ તને કંટાળો આવતો હોય તો ફારગતી લે.’

બાપ : ના રે આપજી, એ તો ઉલમાંથી ચૂલમાં. મારે નસીબે પ્રભુએ ઘડ્યો તે સાચો. હું હિંદવાણી છું, આપજી ! સીતાજીની ભગત છું.’

મહંત : ‘ શાઆશ સુકન્યા, તું પણ સતી છે.’

બાપ : ‘ મહારાજ તે આપણા દેશમાં તો ઘેર ઘેર સતીઓ-પતિન પતિઓની નિંદગીબર સેવા કરી સ્વર્ગ જવા તપ કરે છે. પણ એમના પતિને ગાદી નહિ ને રાજ નહિ, પૈસા નહિ ને માન નહિ; તે કોણ એમને પૂછે. આકા તો આપજી આપણા હિંદુ સંસારમાં સડતી સીતાઓ અસંખ્ય છે. અને જીવતી સળગતી સતીઓનો સુમાર નથી.’

મહંત : ‘ વાહ રે સુકન્યા, તું ખરેખર વિદ્વાન થઈ છે, ક્યાં સુધી અભ્યાસ આવ્યો છે.’

બાપ : ‘ હવે રહેવા દો ને આપજી-અમ જેવાં તો જોઈએ, ને કોઈ દિવસ બહુ દુઃખ થાય તો બોલી દઈએ.’

મહંત : ‘ વાર ત્યારે હવે જ-ખારેક ટોપડું લેતી જજો.’

બાપ બહી પલંગ પાસે આવી પગે પડી. પગે પડીને બહાં જરા લચકાઈ ‘ઓ મારે’ કરતાં પડી-મહંતે કહ્યું ?

‘કમ બૂખી છે ? એને ઉઠાડજો.’ જરા રહી ઊઠવા હાથ ટેકવતાં રજપૂતે હાથ આપ્યો. તીરછી આંખે તેણે જોયું ને રજપૂતના હાથને અંગુઠાએ દબાવ્યો ને ધીરેધીરે તે ગઈ.

મહેતો આવ્યો અને ખારેક ટોપડું લાવ્યો.

મહંત : ‘મોડો આવ્યો, તે તો ગઈ; જો બહાર જતાં મળે તો આપી દે !’

રણજિત : ‘પાન લઈ આવું’ કહી ઊઠીને ગયો. વરંડામાંથી પરસાળમાં ઊતર્યો, અને ત્યાંથી નીકળી પાનવાળાની દુકાને પાકાં બનારસી પાન લીધા અને મંદિરના દરવાજાની પાસે ગલીમાં બીડી ફૂંકતો ઊભો રહ્યો. થોડીવારે પેલી બાઈ ખારેક કોપર હાથમાં લઈ નીકળી. તે આમતેમ જોતી હતી. ગલીમાં તેણે રજપૂતને જોયો, ને તે તરફ વળી.

સુકન્યા : ‘સચ્ચિદાનંદ મહારાજ.’

રણજિત : ‘સચ્ચિદાનંદ મૈયા, કયા પરસાદ હૈ ?’

સુકન્યા : ‘હા જરા લેના’ કહી પ્રસાદ ધર્યો. કોપરાની કાચલીમાં કાગળની ગોળ વાળેલી ચપ્પરડી હતી. રણજિતે લીધી ને બાઈ ગઈ. કોપર ચાવતો રણજિત અંદર ગયો.

મહંત હેઠળ ઉતર્યો હતા. તેમની પાવડીના ખડખડાટથી સાધુમંડળ જાગૃત થઈ તેમને નમન કરતા હતા. સાધુ (મારતંડ) તેમનું કમંડળ ઝાલી પાછળ ચાલતો હતો, ને મંદિરના ચોગાનમાં આવી તેમણે રાધેશ્યામને દંડવત કર્યો, ને પોતાની સાંજની બેઠક પર તે બેઠા. રણજિતે પાન લાવી પાસે મૂક્યા, અને બેઠે બહાર નીકળ્યા.

રણજિત : ‘ગુરુદેવ.’

મારતંડ : ‘કમ ?’

રણજિત : વિકટ અને વિચિત્ર લાગે છે.’

ભારતંડ : ‘શું ?’

રણજિત : ‘પેલી સુકની ‘ગાળંટી’ (કાગળની ગાળ નાની હડી) આપી ગઇ, તેમાં કાંઇ નહોતું.’

ભારતંડ : ‘એમ હોય ! તને દેખાયું નહિ હોય !’

રણજિત : ‘હા, મેં ખરાબર જોયું છે.’

ભારતંડ : ‘એનો અર્થ તો કોણ પાનું એટલે કાંઇ ખબર નથી એમ થયું.’

રણજિત : ‘હા, એમજ.’

આમ વાત કરતા તે ટોળામાં લબ્યા ને બજાર તરફ ગયા. એક હસવાઇની દુકાનેથી તેમણે મીઠાઇ લીધી ને ખાધી. અને મારકંડે પૂછ્યું, ‘કેમ કાંઈ છે ?’ ને તેણે ડોકું હલાવી ‘ના’ કહી ને તેઓ ગયા.

કેટલેક જતાં બીડ વધી હતી. કાંઈક મારામારી થતી હતી. લોકનું ટોળું હતું. પોલીસ આવી હતી. ત્યાંથી પાછળ તેમને એક બાઇ અથડાઇ ને તેણે ઊંચું જોયું. ‘મહારાજ, મારે ત્યાં આવશો. મારું ઘર પવિત્ર કરો-અસાદ લેજો.’ અને મારકંડે જોયું. સુકન્યા ચમકતી આંખે ફાટેલ તૂટેલ લૂગડે-ખોડાંગતી ચાલતી-હાથ જોડી રહી હતી. તેમણે કહ્યું : ‘ચાલ’ અને તેઓ ગયા.

ગામને છેડે નાની લીંબુ પથ્થરાની વાડી હતી. તેમાં એક ખોરડું હતું, ત્યાં તેમને લઇ ગઇ. એક ગાયને વાછરડું ધાવતું હતું. એક દારુડીઓ ઢીંચીને આકાશ તરફ જોતો પડ્યો હતો. સુકન્યાને બે જણની સાથે આવતી જોઈ બોલ્યો : ‘ક્યાં ગઈ હતી...ને બે સાધુઓ બોળા છે તે વળી બીજા બે લાવી...

કાંઈ ઢંગજ નથી.' સુકન્યાએ પાસે આવીને કહ્યું: 'લો, તમે અકળાવો નહિ! એ તો રામજીની મહેર છે ને તમને સુખ છે. આ સાધુસંતોની દયાથી તો જીવું છું. રહો, તમે પડી રહો—આ મીઠાઈ લાવી છું ને હવે હમણાં જરા પીણા નહિ: હાથ જોડું!' 'ના પીયું? કાંઈના આપની સાદાખાર છે! લાવ આટલી નહીં તો ચીરીશ...' ને સુકન્યાએ ગભરાતી હોય તેમ આમતેમ જોઈ દેશી દારુની શીશી આપી, તે તેણે લીધી; અને મીઠાઈ અને મહુડાની લહેજત ઉડાવતો તે અઘો ખેલાન બન્યો ને પછી પડ્યો.

સુકન્યાના શરીરે કમકમાં આવ્યાં ને તેણે ઊંચું જોયું. મારતંડ અને રક્ષજિત દયાભીની આંખે જોઈ રહ્યા હતા. તેમને કહ્યું, 'તમે પાછળ પડાણીમાં જાઓ ને હું ખાવાનું લાવું છું. ત્યાં બજન કરો આપજી.' ને તે ગઈ. રક્ષજિત અને મારતંડ પડાણી તરફ ગયા. ને ત્યાં ખે બીજા સાધુઓને સાદડી પર ગાંજે પીતા જોઈ 'જે રામજી' કરી ખેઠા.

પડાળીમાં ધૂળ અને રાખ ઉભરાતી હતી. ચારે જથ્થુ બેઠા. કોઈ કાંઈ બોલતું નથી. પછી તે બહાર આવ્યા ને સામે પીંપળાના ઝાડ તળે ચોતરા જેવું હતું ત્યાં બેઠા. વચ્ચે મારતંડ બેઠો. ખાં સાહેબ સહેજ સામે બેઠો. રણજિત અને તેજસિંગ સામે સામે બેઠા. રણજિતે ગાંજે વાટવા માંડ્યો.

મારતંડ : ‘કેમ જંગ બહાદુર, બહુ દિવસે બધા મળ્યા હોં !’

રણજિત : ‘આપણે તો મળ્યા પણ હવે તો ‘મા’ મળે તો સારું !’

ખાં સાહેબ : હા, મને પણ બહુ જ મનમાં વસવસો છે.’

તેજસિંગ : ‘કેમ ?’

ખાં સાહેબ : ‘મારે ન્યાય કરાવવો છે.’

તેજસિંગ : ‘કાનો ?’

ખાં સાહેબ : ‘મારો.’

મારતંડ : ‘શું છે. ખાં સાહેબ, એવું કાંઈ ?’

ખાં સાહેબ : ‘આપણા તંત્રમાં દ્રોહની શિક્ષા શી ?’

મારતંડ : ‘દ્રોહી અનુભવહીન કે અજાણ હોય તો ક્ષમા અને ત્યાગ.’

ખાં સાહેબ : ‘ને દ્રોહી સમજી, અઠ્ઠલખાજ, જાણકાર અને ક્રાન્તિનો સોદો કરનાર હોય તો ?’

મારતંડ : ‘તો તો દેહાંત દંડ અનિવાર્ય છે.’

ખાં સાહેબ : (શાંતિથી) ‘હીક તો મેં એવા એક દ્રોહીને એ દંડ દીધો છે.’

રણજિત } એક અવાજે : ‘તમે, તમે પોતે-જાતે-હાથે !’
તેજસિંગ

ખાં સાહેબ : ‘હા-મેં.’

મારતંડ : ‘ખાં સાહેબ, હીક, પણ પ્રજ્ઞાલિકા અને નિયમ આપણા ધમાન અને નીતિ પ્રમાણે-આપ વીસર્યા નહિ હો !’

ખાં સાહેબ : ‘ના હું કાંઈ વીસરતો નથી.’

મારતંડ : ‘શું હતું, કાણુ હતું, શું કયું તેણે ?’

ખાં સાહેબ : ‘સાંભળો, વર્ષો પહેલાં રેલના ગરનાળામાંથી એક ઊકરો મળ્યો. પાળીપોપી ઊછેર્યો. મોટો ક્યો. પછી આપણામાં તેને લીધો. તે કાંઈને કાંઈ જાણકાર થયો અને તે વટલાયો. તેને કોઈ કાળી આંખોએ તરફકાળ્યો અને તેણે કપટ માંડ્યું. જરા જરા વાત ફરવા માંડી. નાનાં કાર્ય કરનારાને સરળતા ઓછી થઈ. કોઈ કોઈ ઠેકાણાં બંધ થઈ ગયાં. એને વિશિષ્ટતાની-વિશાળતાની ખચર નહોતી અને એનાથી વિશેષ કાંઈ કહેવાનું નથી. કાળી આંખવાળી પર દબાણ ચાલતું. કાળી આંખવાળી મારવાડી મોહિનીનું દબાણ એના પર વધુ, અસહ્ય થયું, અને એને કહેવામાં આવ્યું. ‘કોઈ મોટાને સોંપારી દે, તેની પાસેથી ખાતમી મળશે.’ ને તેણે કબજાનું. એને ‘જમ બહાદુર’ તમે તેના દગાના ભેગ બન્યા. આપણી કરોશિમાંની જાળની તેને ખચર નહોતી. તેજ નીચ-પુકર્ષી બન્યો.

હિંમતવાન બન્યો. લખનોમાં આવ્યો ને ગુરૂદેવ તરફથી સંદેશો છે એમ કહ્યું. મને તેની ગંધ ગમી નહિ. મારા રૂહે મને ચેતવણી આપી. એની જાળ બચાવક હતી. આપણને બધાંને તે તરબોળ કરી નાંખત-ડીક, હું નીકળ્યો અને અદૃશ્ય થયો. ઠંઠ પેશાવરથી મુલતાન, લાહોર, દિલ્હી બધેથી 'સમગ્ર' લીધી અને સમજ પડી. એક રાતે હું તે મારવાડી નાઝનીનને ત્યાં ગયો. પાન લીધું ને મ્હેર મૂકી. ને પછી 'બિસ્લો' બતાવ્યો. તે હેબતાઇ. મને તેણે જોયો નહોતો. મેં તેને કહ્યું: 'હવે એક પખવાડિયામાં પતાવી દેવાનું છે. તારા જીવાનને કહેજે કે મને છેક ઊંચે ટેકરીથી મોકલ્યો છે. સમજાણ પડે છે ને ? ક્યારે આવવાનો છે તે,' અને તેણે થરથરતે કંઠે કહ્યું, 'હું બહુ કહું છું પણ તે બધું માનતો નથી. તે કહે છે કે બધું કરું. બધાને પકડાવું પણ એક તો મારો પાલક આપ છે. એને નહિ. એને મારીની ખાત્રી આપે.' અને મેં કહ્યું કે તું ખાત્રી આપજે ને ગોઠવજે. ને કોઇને કહેતી નહિ. પછી આઠ દિવસે પાછો મળ્યો. તેણે કહ્યું કે બધું ગોઠવાઈ ગયું છે. ને મેં કહ્યું કે તારા માણસને કહેજે કે મને...ની સરાઈમાં મળે. તે દિવસ ને તારીખ આપ્યાં. હું ત્યાં છુપાઈ રહ્યો ત્યાં તે આવ્યો. મારો લત્રિજો મ્હેં મોટો કરેલો તે-રશીક યા અદ્દનાહ તોઆહ-તોઆહ-મને તેણે જોયો નહિ-મારો વેશ તદ્દન જુદો હતો-પછી બીજે દિવસે મ્હેં તેને ઇશારત કરી અને વાત કહી ને મેં કહ્યું, તને એક મોટા અમલદારને ત્યાં લઇ જવો છે. ટેકરી તરફ તદ્દન ગુપ્ત જગ્યામાં જવાનું છે. ને હમે ઊંચી ટેકરીની ગાડીમાં બેઠા. સાંજે એક સ્ટેશને ધણી ગીરદીમાં ઊતર્યા ને ચાલવા માંડ્યું. તેણે પૂછ્યું, 'આમ ક્યાં રસ્તો છે ?' મેં ચૂપ રહેવા જણાવ્યું ને ઉપરનો રસ્તો લીધો. ત્યાં વળાંકમાં ઊતર્યા. રાત પડી ગઇ હતી અને એક ખીણની પાસે નાની

પહાડી ગલીમાં પેઠા. એ અચકાયો. મેં કહ્યું કે, 'જો અંદર દીવા બળે છે ને અહીં તેનો મુકામ છે. પાંચેક મિનિટ અમે એક ઝૂંપડીમાં પેઠા. ત્યાં ખુરશી, ટેબલ, ખોરાક બધું હતું ને મેં એને રાંધવા બેસાડ્યો ને કહ્યું, 'હું તેની વાટ જોઉં છું.' દોઢેક કલાકે હું પાંચે આબ્યો. તેણે રાંધ્યું હતું. હમે જેઉંએ ખાધું. તેણે પૂછ્યું, 'કેમ ક્યારે આવશે?' તેને બીક લાગતી હતી તે મેં જોયું ને મહેં કહ્યું, કે 'ગમે ત્યારે રાત્રે આવે. તું સ્વપ્ન જા.' શરાબની શીશીમાંથી તેણે એક પ્યાલો ઉડાવ્યો ને તે ખાટલા પર પડ્યો. એક કલાક ગયો, તેનાં નસકોરાં બોલતાં હતાં. એક દોરકું લઈ મેં તેને બાંધ્યો. તે સવળ્યો અને આંખો ઉઘાડી, તરફડ્યો, તેના બંધ અચૂક હતા. તેણે જૂમ પાડી. મહેં મોઢું દાખ્યું ને કહ્યું, 'રશીક, અલ્લાહને યાદ કરી લે.'

એ હેબતાર્થ ગયો ને બોલ્યો, 'કાણુ? કાણુ? તમે? તમે?' મેં કહ્યું, 'હા, હું.' તેણે કહ્યું, 'બાબાગ્નન, બાબાગ્નન, મને-મને માફ કરો!' મહેં પૂછ્યું, તું કમૂલ કરે છે?' 'હા, હા. મને માફ કરો. હું લલચાયો.' મેં કહ્યું, માફની વાત પછી-તારી કરતૂકની કહાણી કહે તો વિચાર કરે. અને તેણે તેની દુષ્ટ કહાણી કહી, તેની બયંકરતા હતી. મારી તસખી ચાલતી હતી. તેણે તે પૂરી કરી-અને મહેં કહ્યું, 'તારે કાન્તિને સળગાવી દેવી હતી. વર્ષોની મહેનતને તારે રગદોળવી હતી. હવે તુંજ તારી સગ્ન ફરમાવ.' એ સામું જોઈ રહ્યો અને રડી પડ્યો. પછી-પછી મેં તેના હાથમાં કુરાન આપ્યું. ને તેને અક્ષાહ પાસે મારી માંગવા કહ્યું. એણે કુરાનને ચૂંમી પાછું આપ્યું. ને...પછી...હવે...તે...નથી. ખાં સાહેબનો ધાંટો સહેજ ધોધરો થયો.'

તેજસિંગ : ‘ શું થયું ખાં સાહેબ ? ’

મારતંડ : (સખતાપથી) “ તેજસિંગ...”

ખાં સાહેબ : ‘ કાંઈ નહિ, કહું છું એ જૂંપડી સળગી ગઇ. સવારે ત્યાં રગદોળાયલી રાખ સિવાય કાંઈ નહોતું: ને એક ફકિર ત્યાંથી પરાદિગે ખીલુમાંથી ઊતરી આવ્યો ગયો હતો, સૌએ એકબીજા સામું જોયું. ને ખાં સાહેબે પૂછ્યું, ‘ કેમ, હવે તમે શું કહો છો ? ’

મારતંડ : ‘ કાંઈ કહેવાનું નથી ! તમારો ન્યાય તમે કરી લીધો. હમોને માન્ય છે. હવે શું ? ’

ખાં સાહેબ : ‘ હવે સમજો. ઘણી કામગીરી ફેરવવી પડશે અને તંત્ર પણ બદલવું પડશે. ‘મા’ને મળવાની જરૂર છે તો ગુરુદેવ તમે તે નક્કી કરો.’

આવી વાતો થઇ, અને તેઓ ત્યાંજ સૂઇ રહ્યા.

જહેલમ નદીના નિલવણાં નીરનું સંગીત જણે સાંભળ્યું હોય તે એને કદીએ વીસરે નહિ-તેને જહેલમની મોહિની લાગે; અને જહેલમને કિનારે-રણિયામણી રાત્રે શ્રમ ઉતારતાં કાંઈ સુંદરીની સાથમાં સ્વપ્નાં માણવા તેને પ્રેરે !

એક રાત્રિ હતી-ઉજળી અને ઉચ્છૃંખલ; તારલાથી ટમકતી અને નોમના નાનકડા ચંદ્રથી ચમકતી.

એક યુગલ હતું-પ્રેમના પીંગળ સમું અને હૃદયના રાસ રમતું.

આરસની અગાસીની આરસીમાં પ્રીતની પરિમલ પ્રસરી રહી હતી. આસપાસ પ્રકૃતિ પચરંગી પાનેતર પહેરી ચંપા અને ચંપેલીના વનની સુવાસ સીંચતી કમળની માળા હરતે વીંટાળી યુગલને અર્પવા ઉત્સુક હતી.

આગ્રાની કારીગરીની અમૂલ્ય બીજાવટ પર દિલ્હીના તાર ઝળુઝળુતા હતા. રક્ષાટિક જેવી આંખમાંથી હૈયાની મીઠી અમી ઝરતી હતી, અને આસમાની કંઠમાંથી હળવું સંગીત રેલાતું હતું.

—અને પૌરુષથી ઓપતા નરને નારીના સનાતન દિગ્વિજયથી પીગાળતું હતું. નારી ગાતી હતી.

(તાલ-કેશવ)

આંખે કોયલીઆં બોલી આઈ ખસંત રૂઝુ આઈ ॥ કુ. ॥

ગહરી ઘટામે કોયલીઓને રૂઝુ બધાઈ મનાઈ.

આઈ ખસંત રૂઝુ આઈ ॥ ૧ ॥

કુક કુકસે કુંજ ગળયો સુન સખીયાં દોડી આઈ.

આઈ ખસંત રતુ આઈ ॥ ૨ ॥

ગુલાલ ખેલે સખીઅન સખ મીલ ધરધર ગુલાલ ઉડાઈ.

આઈ ખસંત રતુ આઈ ॥ ૩ ॥

કૃષ્ણ ખીનામે ઇતઊત ડોહુ ખીરહ રંગસે રંગાઈ.

આઈ ખસંત રતુ આઈ ॥ ૪ ॥

તોરી દાસી કહે મેરી સુન લીઝે બેગી આવોની કનાઈ.

આઈ ખસંત રતુ આઈ ॥ ૫ ॥

છેલ્લી કડી ‘કૃષ્ણ ખીનામે’ ઇતઊત ડોહુ’ ગાતાં નારીએ નમણાં નયનો નર પર દાલવ્યાં, અને ‘ખિરહ રંગસે રંગાઈ’ કહેતાં પ્રેમના અનંગથી રાતું થયેલું મુખ ચુંબન કાળે ધર્યું. પણ નર-તેના પીયું-અધરને ચૂંમે, ત્યાં તો ખસેડી લઈદસતી- ‘બેગી આવોની કનાઈ’ નો રણુકાર કરી, નારીએ કોઈ અદ્ભુત રુદન ગીત શરૂ કર્યું અને દિલરૂપાના તારમાંથી હૈયાનાં આંસુ નીતયાં. અને રંધાયલા પ્રેમનાં ડૂસકાં સંભળાયાં.

(રાગ-મીશ્ર ભેગી—તાલ-દીપચંદી)

મેરે નૈનોસે જલકી ધારા બહે ।

મેરે દીલમેસે કૃષ્ણ નાહિ હટે ॥ કુ. ॥

મેરે નમકા કહાની ન કોઈ સુને ।

મેરે નૈનોકે તારે મથરા ખસે ॥ ૧ ॥

મે તો નિત દરસનકા ખ્યાસી રહુ ।

હનકે ચરનોસે પ્રીત લગાયા કરે ॥ ૨ ॥

મેરી ઇતની અરજ તુમ માન કરો ।

કબી સપનેમે દરસન દીખાયા કરો ॥ ૩ ॥

કંકનો પ્વની ધીરથી હલકે સમાયો.

નારીએ સામું ભેયું. આંખોમાં સ્વપ્નાં ભેતી વિદ્વજ પ્રિયતમાની ઉન્મત્તતા હતી. નરનું શરીર કંપનું હતું. તેણે

સ્ત્રીના સુવાળા હાથની આંગળી લીધી ને પૂછ્યું : ‘કલન કોને સ્વપ્નામાં જુએ છે. હું તો સામે છું.’

કલન : ‘મારા ‘કૃષ્ણ’ને સરકરોશ !’

સરકરોશ : ‘કીસાનજી કી યાદમેં તું કયા દેખ રહી હે ?’

કલન : ‘કૃષ્ણે જે કાંઈ કયું’ તેને; સમાજના વિપ્લવને અંધ અભિમાની-સ્વાર્થ-અન્યાયી-રાજસત્તા સામેની ક્રાન્તિને.’

સરકરોશ : ‘વાહ ! વાહ !’

કલન : ‘અને-તને ! અફઘાનિસ્તાનમાં-તું-કૃષ્ણ થાય તેને ? મારાં સ્વપ્નાં મૂર્તિમંત કરે તેવા સર્જકને ‘સરો’ !’

સરકરોશ : ‘અઝીઝે મન ! તું કયા કહે રહી હે !’

કલન : ‘સચ બોલ રહી હું મેરે જનન !’

સરકરોશ : ‘મેરે વતન મે કયાં ગઢદર કી તેરી તમન્ના હે !’

કલન : ‘દેખ, દેખ, સરકરોશ ગઢદર સી કયા હોતા હે ? એક સુલતાન જાય ઓર દુસરા આવે ! આમ રચાયા કુ સુલતાનો કી સાથ કહાં નીસખત હે. મેં તો આવામ કી જમ્હુરિયત (પ્રજનવાદ) કી ઉમીદમે જલ રહી હું.—’

સરકરોશ : ‘મુંઝે કહાં માલૂમ નહિ હે-મેરે લીયે તુંને તેરા પ્યારા વતન બી છોડ દીયા !’

કલન : ‘નહિ, નહિ-‘સરો’ મે ને કુચ્છ છોડા નહિ-ના કભી-છોડુંગી મેને તો તેરેકુ મેરા વતન-હિંદોસ્તાન કા-કર લીયા !’

સરકરોશ : ‘ઓર-તું-તું-અફઘાનીસ્તાનકી હો-ગષ !’

કલન : ‘હાં-જરૂર. ઈસી તરેફ હિંદુ ઓર અફઘાનીસ્તાન, બરમા ઓર સિબોન-‘યક-હી’—‘આમ-જમ્હુરિયત’ કી દુનિયા બન સકતી હે !’

સરકૃપાશ : ‘એસી સીઆસતી (રાજકીય) બાત અબી રહેને દે, પ્યારી મેરા દિલ તેરી આંખો કે આસમાન મેં ઉડ રહા હે!’

કલન : ‘યેહ સયાસતી બાતાં નાહ હે—‘સરો’ યેહ તો રહાની (આત્માની) ચીઝ હે! મેરે જન!’

સરકૃપાશ : ‘રહાની—કલન!’

કલન : ‘હા, આઝાદી—‘દેહાતી જમ્હુરિયત’ મુશ્કડી રઆયા—તાકાત—મુંઝે ‘રહ’કી મસાલ હો ગયે હે!’

સરકૃપાશ : ‘મુંઝે માલૂમ હૈ—મેં તેરી સાથ સામેલ હુઆ હું!’

કલન : ‘હાં—ઓર—અપન થોડે દીનમેં જ રહે હે—વતન સે બહાર—દૂરદૂર ક્રાન્સ, જરમની, રૂસ, લંડન, દુરકી જ રહે હે. પાંચ સાલકી કામગીરીકી અપન દોનાને સોગંદ લીએ હે—આહ મે રાવીકા કિનારા કબ દેખુંગી?’

નારી જરાક ધ્રુજ અને પુરુષના ખોળામાં સૂતી. સરકૃપાશે કાળા વાળમાં આંગળાં ગુંથ્યાં અને શાંત શીતળ આંદનીમાં ચુંભીએ વરસી રહી.

નારીના કંઠમાંથી ‘પેલે પાર વસતા તું પ્રિયતમ ગીત’ મંદ સ્વરથી સર્જી.

(રાગ—ખમાજ—તાલ—કેરવા)

સાવરિઆ કા હૈ જ વસ્ત્રા પેલે પારા.

ખનમિ તેરી મુશ્કી સુહાવે,

અખીઆંસે બહી આવે ધારા ॥ ધ્રુ. ॥

આવન કે તો દિલ આવત હૈ,

આરા હૈ સમુદર ખારા ॥ ૧ ॥

નાહી સુચત હૈ હીન જૈન મોહ,

હંહી બસે મન માશ ॥ ૨ ॥

તોરી દાસી કહે સુન બંસીવાલા,
બેગી દે દરસન થારા ॥૩॥

સૂતી સૂતી તે ગાતી હતી. હોથનો અભિનય હતો. આંખ જાંચી પ્રિયતમની આંખ સાથે વાત કરતી હતી. ‘પેલે પારા’ બોલતાં તેણે પરદેશને પાંખ્યો. ‘દીલ આવત હૈ’ નો રજૂદા લેતાં તેણે પ્રિયતમનું માથું મીકાં સ્તન પર લીધું અને પાછા આવતાં-તો-સીધી સાધતો-તા-વચમાં ‘સમુંદર ખારો’ કહેતાં તેણે સ્વરમાં લોખણનો રણકાર અને અધિરાષ્ટ્ર પાથરી. જ્ઞાનમના મુખને જાંચું કરી, ‘તુંજ મારા મનમાં વસે છે’ ની લીટી ગાતાં તેના અધરને ચૂંમ્યા. અને પછી ત્રણ ત્રણ વાર ‘દાસી’ રાષ્ટ્ર અને મુક્તિની હું દાસી છું. એમ કહી, કહી ‘વેએ તારાં દર્શન આપ નાથ’ એમ કહી સરફરોશને તેણે જાંચાં થઈ બોળામાં સુવાડી-ફરી ફરી કહ્યું, ‘હા-હા-તારાં ૩૬- (આત્મા) રાષ્ટ્ર અને મુક્તિ રૂપે જ થાય-તેવો તું-થા. મારા જનન; તેવાં જ તારાં દર્શન કાજે હું પ્યાસી છું.’ એમ કહ્યું અને તેને વીંટળાઈ.

કાકિલા બોલતી હતી-નદી કલરવ કરતી હતી.

ચાંદની હસતી હતી અને ભારતની એક નારીએ પરદેશના એક વીરનરને ભારતમુક્તિ કાજે પોતાના પંથનો પ્રેમના પરિબળથી સાથી-સભ્યો હતો.

—અને મુક્તિ અને કાન્તિની માનવજનતાની બે અમર આશાઓ અણુદીઠ આંસુઓ સારતી હતી.

*

*

*

Deliverance and Revolution—Emanicipation
and Renaissance.

[અ પૂર્ણ]

— દરેક ભતના જિંદગીના વીમા વાસ્તે —

હિંદુસ્તાન કો-ઓપરેટીવ ઇન્સ્યુરન્સ
સોસાયટી લી. ની પોલીસી લેજો.

હિન્દુસ્તાનની પોલીસી તમને સંપૂર્ણ રક્ષણ આપે છે.

કુલ ચાલુ કામ	૧૯ કરોડ ઉપરાંત
કુલ અસ્કયામત	૫ કરોડ ઉપરાંત
લાઈફ ફંડ	૪૧૧ કરોડ ઉપરાંત

હિંદુસ્તાન કો-ઓપરેટીવ
ઇન્સ્યુરન્સ સોસાયટી લી.

હેડ ઓફિસ
કલકત્તા

મુંબઈ શાખા
હોર્નબી રોડ કોટ-મુંબઈ

આન્ય એજન્સ : એસ. સી. મજૂમદાર

— હિન્દની અગ્રગણ્ય જિંદગીના વીમાની સંસ્થા —

ધી બાન્ને કો-ઓપરેટીવ ઇન્સ્યુરન્સ સોસાયટી લી.

* નવું કામ (૧૯૪૩)	રૂ. ૩૯,૨૭,૦૦૦ ઉપર
* કુલ ચાલુ કામ	રૂ. ૧,૬૦,૦૦,૮૦૦ ઉપર
* લાઇફ ફંડ	રૂ. ૨૨,૭૫,૦૦૦ ઉપર
* કુલ મિલકત	રૂ. ૨૪,૮૮,૦૦૦ ઉપર

હિંદની અગ્રગણ્ય સહકારી સંસ્થા

પ્રમુખ :—શ્રી. માધવલાલ મકનજી લાદ
જે. પી.

મેનેજર :—શ્રી. જી. એમ. ઠાકોર, એમ. એ.
(કેન્ડાઇ)

કો-ઓપરેટીવ ઇન્સ્યુરન્સ બીલ્ડીંગ
સર ફીરોજશાહ મહેતા રોડ, કોટ : મુંબઈ

જીવી જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લી.

મુખ્ય ઑફિસ :

૮, રાયલએક્સચેન્જ પ્લેસ
કલકત્તા

રજિસ્ટર્ડ ઑફિસ :

૨૧, દરિયા મંજ
દિલ્લી

ચેરમેન

શેઠ આર. એમ. બીરલા

— ૧૯૪૨ ના જવલંત આંકડા —

જિંદગીના વીમાનું કામ...૫૬ લાખ ઉપર
આગના વીમાનું કામ...૨૮ લાખ ઉપર
અકસ્માત વ. વીમાનું કામ	...	
પ્રીમીયમ... ૯ લાખ ઉપર

— દરેક જાતના જોખમના વીમા લેવાય છે —

જિંદગી, આગ, દરિયાઈ, મોટરકાર,
અકસ્માત, કામદારોને નુકશાની વિ.

દરેક ડેકાણે એજન્ટો અને ઑરગેનાઇઝેશની જરૂર છે.

બી. કે. સેતલવાડ

જનરલ મેનેજર ઇન્ચાર્જ બોમ્બે ડીવીઝન

મુંબઈ—ઑફિસ

ઇમ્પીરિયલ - બેંક ઓફ ઇન્ડિયા - બેંક રફાઈટ

મુંબઈ

ઈન્સ્યુરન્સ એ આર્થિક સલામતિનું સાધન છે ધી જ્યુ પિટર જનરલ ઈન્સ્યુરન્સ કુાં લી મી ટે ડ

હિંદુસ્તાનમાં રજિસ્ટર્ડ થયેલી

* જિંદગી, * આગ, * દરિયાઈ, * અકસ્માત,
વગેરે દરેક જાતનું વીમાનું કામકાજ કરે છે.

* સત્તાવાર થાપણ....	રૂ. ૨,૦૦,૦૦,૦૦૦
* બહાર કાઢેલી અને ભરાયેલી થાપણ....	રૂ. ૧,૫૦,૦૦,૦૦૦
* ભરપાય થયેલી થાપણ....	રૂ. ૨૩,૭૪,૮૦૦
* કુલ વધારાની મીલકત....	રૂ. ૧,૨૯,૩૫,૦૦૦
* કુલ વધારાનું જિંદગીના વીમાનું ફંડ....	રૂ. ૩૭,૩૬,૦૦૦

ઉપરના આંકડા કુંપનીની લોકપ્રિયતા અને કુંપનીએ
જાહેર જનતાની મેળવેલી શ્રદ્ધા પુરવાર કરે છે.

હેડ ઓફિસ : ઇમ્પીરીયલ બેંક બિલ્ડીંગ

બેંક સ્ટ્રીટ, મોટ : મુમ્બઈ

ઈસ્ટર્ન ફેડરલ યુનિયનની

એક

પોલીસી આપની બધી ભાવી ઉપાધીઓ
દૂર કરશે. આજે જ એક પોલીસી લઈ લ્યો

નીચેના સ્થળે મળો અગર પૂછો:—

TELE NO.
2533

N. A. LAKHIA

પ્રાન્થ મેનેજર,
લાલ દરવાજા, અમદાવાદ

ગુજરાતના મુખ્ય ગામોમાં ઉત્સાહી
એ જ ને! જો હ એ હી એ.

સંપૂર્ણ સ્વદેશી વીમા કંપની—

ધી ઈસ્ટર્ન ફેડરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું.

હિંદુસ્થાનની આગેવાન વીમા કંપની
 ધી
 ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ એન્ડ મ્યુડેન્શીઅલ
 એસ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ.

અર્ચિટેક્ટ સ્ટેશન સામે, મુંબઈ
 માં જ તમારો વીમા ઉતારાવો

- નવું બીઝનેસ ૬૮,૦૦,૦૦૦ ઉપરાંત
- ૧૯૪૨ની આખરની
 એસેટ્સ આશરે ૧,૮૮,૦૦,૦૦૦ ઉપરાંત
- લાઇફ ફંડ ૧,૭૮,૦૦,૦૦૦ ઉપરાંત

ચેરમેન : સર ચિમનલાલ બેતલવાડ નાઈટ

ગુજરાતના ચીફ એજન્ટ્સ

ધી ગુજરાત એજન્સી, લદ્દ : અમદાવાદ.

